

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ DERGİSİ

**Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları
Dergisi/International Journal of History and
Culture Research**

2019

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi

BELLEK

(Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi/International Journal of History and Culture Researches)

2019

Cilt/Volume: 1 Sayı/Issue: 1

Contact / İletişim

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Tayfur Sökmen Kampüsü-Antakya/HATAY

Phone : +90 326 245 58 68/11106

Fax : +90 326 245 58 67

e-mail : bellek@mku.edu.tr

web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bellek>

Copyright © 2019
Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences History Department
All rights reserved

BELLEK: Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu

International Journal of History and Culture Studies Editorial Board

Sahibi / Owner

Associate Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA DUMAN

(On Behalf of The Department of History, Hatay Mustafa Kemal University)

Baş Editör-Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Assist. Prof. Dr. Isa KALAYCI, (Hatay Mustafa Kemal University-Hatay/Turkey)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Maria IVANICS, Szeged University-Szeged/Macaristan

Associate Prof. Dr. Olcay OZKAYA DUMAN, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Alihan LIMONCUOGLU, Istanbul University-Istanbul/Turkey

Assist. Prof. Dr. Gokhan KALMIS, HMKU-Hatay/Turkey

Associate Prof. Dr. Haydar CORUH, HMKU-Hatay/Turkey

Dr. Irwan SAIDIN, Malaysia National University-Selangor/Malaysia

Assist. Prof. Dr. Ismail BULBUL, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mikail KOLUTER, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa IŞIK, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Roza ABDIKULOVA, Kyrgyzstan-Turkey Manas Univ. Bishkek/Kyrgyzstan

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN, Middlesex University-London/England

Assist. Prof. Dr. Sedat BILINIR, HMKU-Hatay/Turkey

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum/Türkiye)

Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/Türkiye)

Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi-İzmir/Türkiye)

Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/Türkiye)

Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Sütçüimam Üniversitesi-Kahramanmaraş/Türkiye)

Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)

Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/Türkiye)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Polis Akademisi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Salim CÖHÇE (İnönü Üniversitesi-Malatya/Türkiye)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Hacettepe Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK (Balıkesir Üniversitesi-Balıkesir/Türkiye)
Doç. Dr. Akın BİNGÖL (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/Türkiye)
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/Türkiye)
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Ebru GÜHER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Enis DİNÇ (Türk-Alman Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hamit ŞAFAKÇI (Artvin Çoruh-Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim EFE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Nasrullah UZMAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan SAMIKIRAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Özer ÖZBOZDAĞLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATİPOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Volkan PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiy

Sayı Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Haşim ŞAHİN
Doç. Dr. Akın BİNGÖL
Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK
Doç. Dr. Gülnar KARA
Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR
Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA
Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER

Doç. Dr. Volkan PAYASLI
Dr. Öğr. Üyesi Çağla Derya TAĞMAT
Dr. Öğr. Üyesi Ömer KUCAK
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin SATILMIŞ
Dr. Öğr. Üyesi Sevda ÖZKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Ülkü ÇALIŞKAN
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ARSLANYÜREK

Tasarım / Design

Aysel TINAZ, aysel.tnaz@gmail.com

**Dergi içerisinde yer alan içeriklerden sadece ilgili yazarlar sorumludur. Editör kurulu sorumlu tutulamaz.
BELLEK Hakemli bir dergidir. Yılda 2 sayı olacak şekilde yayımlanır.**

SUNUŞ

Önemli ticaret yolları üzerinde stratejik bir konuma sahip olan Hatay, tarih boyunca birçok farklı kültürün barındığı ve geliştiği bir coğrafyadır. Doğu Akdeniz’de ticaret yollarından başka Hicaz

ve Kudüs gibi dini merkezlere giden güzergâh üzerinde bulunması da Hatay’ı sadece Müslümanlar için değil diğer semavi dinler için de önemli bir merkez haline getirmiştir.

Farklı etnik ve dini unsurların bir arada barış içerisinde yaşadığı Hatay’ın en önemli değerlerinden biri de Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi’dir. Dolayısıyla üniversitenin ve akademisyenlerin bilim üretmek, bilim insanı yetiştirmek gibi topluma karşı bir takım görevleri bulunmaktadır. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi olarak Tarih Bölümümüzün öncülüğünde topluma ve bilime katkı sağlamak amacıyla süreli yayın olarak **BELLEK: Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi** ilk defa Aralık 2019 döneminde yayın hayatına başlamış ve ilk sayısı elektronik ortamda çıkarılmıştır.

Böylesi akademik bir faaliyetin her türlü meşakkatine katlanarak fedakârane çalışan Tarih Bölümü öğretim elemanlarını kutluyor ve başarılar temenni ediyorum.

Üniversitemiz ve şehrimiz adına bilimsel yayınlara yer vermeyi amaç edinen Bellek Dergisi’nin ilk sayısından itibaren belirli akademik ve bilimsel kriterlere göre yılda iki defa aynı heyecan ve aynı disiplin ile yayımlanması dileğiyle...

Prof. Dr. Hasan KAYA

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Rektörü

BAŞLARKEN

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü uhdesindeki “*Bellek: Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*”, sosyal bilimlerdeki doğruluk ve hakikatin teminatı kabul edilen tarih biliminde gerçeğin bilimsel bir şekilde ortaya konması iddiası ve amacıyla çıkmıştır. Dergimiz, “*İnsan geçmişini ne kadar iyi tanırsa, onun o ölçüde az kölesi olur*” düsturunca, daha önce ortaya konulmamış veya yeni yöntemlerle geliştirilmemiş bilimsel sonuçları yayınlarak bilimsel bir boşluğu doldurmayı, bu vesileyle de orijinalliği hedeflemiştir.

Bellek'in hedeflerinden biri de; araştırma-inceleme, kritik, çeviri vb. akademik çalışmalar yayınlamak, tarih ve kültür alanlarındaki bilimsel birikimlerin yazımını ve paylaşımını sağlamaktır. Bu doğrultuda, yayınlanan veya bundan sonra yayınlanacak olan akademik çalışmalarla “*toplumların hafızası*” olarak nitelendirilen tarih biliminin ışığında “geçmiş-bugün-gelecek” bağlantısını kurmayı hedeflemektedir. Böylece dergimiz, bilimsel problemlere nitelikli çözümler getirerek, bireylerin bilimsel ihtiyaçlarını ve meraklarını gidermeyi ilke edinmiştir. Bu çerçevede ilk sayımızın çıkmasının heyecanı ve sevinci içerisindeyiz. Amatör bir ruh ve profesyonel bir tavırla nice sayılara ulaşmak azim ve kararında olduğumuzu belirtmek isteriz.

Bilmenin, egemen olmada bir önkoşul haline geldiği günümüzde, yayınlarımızla dünya tarihine ışık tutma niyetindeyiz. Bu vesileyle, ilk sayımıza çalışmalarını göndererek bizleri bu bilimsel faaliyette destekleyen 7 yazarımızı kutluyor ve teşekkür ediyoruz. Bu sayımızda tarih biliminin farklı alanlarından (Eskiçağ Tarihi, Genel Türk Tarihi, Yeniçağ Tarihi, Yakınçağ Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) çalışmaların olması, dengeli dağılım açısından dikkate ve takdire şayan bir husustur. Diğer taraftan, makalelerin değerlendirilmesinde gösterdikleri titizlik ve hassasiyetten dolayı tüm hakemlerimizi içten ve samimi bir teşekkürle anmak istiyoruz. Dergimizin çıkması için yolumuzu ve ufkumuzu açan Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hasan KAYA ve Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mehmet MERT'e medyun-u şükranız. Tarih Bölümü'nün fedakâr ve samimi öğretim elemanlarının her birinin ayrı ayrı teşekkürü hak ettiğini de ifade etmeden geçemeyeceğiz. Bilimsellik yolunda attığımız bu adımın başarılı ve güzelliklere vesile olması temennisiyle.

31/12/2019

Dr. Öğr. Üyesi İsa KALAYCI
(Editör)

İÇİNDEKİLER/INDEX

Alpaslan CEYLAN

Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme I (Suriye ve Mısır) / An Evaluation On The Foreign Policy of The Hittite King Şuppiluliuma I (Syria and Egypt).....1-15

Orhan DOĞAN

Kazak Adının Menşei, Kazak Halkının ve Hanlığı'nın Oluşumu ve Faaliyetleri (XVI. Yüzyıla Kadar) / Origin of Kazakh Name, Formation and Activities of Kazakh People and Khanate (Until XVI. Century)16-27

Mustafa ÖZTÜRK

Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu / The Economic Dimension of Livestock in The Ottoman State28-44

Nuri YAVUZ / Abdullah KARA

Bir Fikir ve Siyaset Adamı Olarak Ebüzziya Mehmed Tevfik Hayatı Ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma / A Study On The Life And Works Of Ebuzziya Mehmed Tevfik Life As A Idea And Political Man.....45-52

Osman AKANDERE

Kutü'l Amare'de Esir Alınan İngiliz Ordusundaki Hintli Müslüman Askerlerin Durumu / Condition of Indian Muslims In British Army After They Were Captured in The War of Kut Al Amara.....53-68

Ali DEMİREL

Ortadoğu'da Fransız Emperyalizmi: Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye (1920-1946) / French Imperialism In The Middle East: Syria In The Period Of The French Mandate Administration (1920-1946).....69-89

Mustafa ÇABUK / Kitap Tanıtımı / Book Reviews

“Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhede-i Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*-, (Yay. Haz. Ahmet Çaparlar-Eda Çaparlar-Yahya Avcı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, ISBN: 978-605-7819-16-1 (Takım), Cilt 1=XXXIV+419 s; Cilt 2=XVIII+330 s.”.....90-96

HİTİT KRALI I. ŞUPPİLULIUMA'NIN DIŞ POLİTİKASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME I (SURIYE VE MISIR)

AN EVALUATION ON THE FOREIGN POLICY OF THE HITTITE KING ŞUPPILULIUMA I (SYRIA AND EGYPT)

Alpaslan CEYLAN*

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 23/12/2019 Düzeltme/Revised: 24/12/2019
Kabul/Accepted: 27/12/2019*

ÖZ

Tuthaliya'dan sonra Hitit tahtına çıkan I. Şuppiluliuma, babası döneminde yapmış olduğu kahramanlıklarla ön plana çıkmıştır. Çalkantılı bir süreçte Hitit tahtına çıkan kral, ülkesinde huzuru sağlamış ve devletini imparatorluğa çevirmiştir. İyi bir savaşçı kimliğine sahip olan kralın mükemmel bir diplomat olduğunu yapmış olduğu icraatlarından anlamaktayız. Şuppiluliuma'nın krallığı döneminde izlemiş olduğu dış politikanın ana merkezini Suriye ve Mısır bölgeleri oluşturmuştur. Bu dönemde önceleri Mısır ile dostane ilişkiler kurulmuşsa da, Şuppiluliuma'nın gerçekleştirmiş olduğu Kuzey Suriye seferleri, bu ilişkinin bozulmasına sebep olmuştur. Mısır ekonomisi için büyük önem arz etmekte olan Kuzey Suriye bölgesine, Şuppiluliuma döneminde üç kez sefer düzenlenmiştir. Başarılı bir şekilde gerçekleştirilen bu seferlerin neticesinde birçok krallık vergiye bağlanmış, birçok kent yağmalanmıştır. Devletin sınırları, büyük ölçüde genişletilmiştir. Kralın izlemiş olduğu Suriye ve Mısır politikasının temelini, ülkenin ekonomik refahının yükseltilmesi çabası oluşturmaktadır. Seferler neticesinde önemli ganimetler elde edilmiştir. Bu dönemde ülkede, ticareti canlandırmak için girişimlerde bulunulmuştur. Kara ve deniz ticareti geliştirilmiş, Suriye'den önemli ürünlerin ülkeye girmesi sağlanmıştır. Ayrıca deniz ticaretini geliştirmek için de Ugarit ve Amurru, ülke topraklarına katılmıştır. Bu çalışmada, Hitit ana kaynakları ve birinci elden kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kaynakların dışında, konuyla alakalı yazılmış yeni yayınlardan da faydalanılmıştır. Şuppiluliuma'nın dış politikasını incelediğimiz makalelerin ilki olan bu çalışmamızda, takip edilen dış politika çerçevesinde dönemin olayları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, I. Şuppiluliuma, Mısır, Suriye, Dış Politika

EXTENDED SUMMARY

Following a turbulent process upon the death of his father Tudhaliya II, Şuppiluliuma acceded to the Hittite throne by dethroning his brother Young Tudhaliya. Şuppiluliuma was a prince who was also known for his heroism when his father was alive. In a problematic period of the Hittites, Şuppiluliuma ascended the throne. The commanders and administrators, who realized that the Hittite State was undergoing a problematic process, played an important role in the accession of Şuppiluliuma to the throne since they saw his heroism in the period of his father. Şuppiluliuma's first action on the Hittite throne was to take measures regarding his enemies in Anatolia. It is possible to gather the foreign policy of Şuppiluliuma under two titles. The first one is the Anatolia policy and the second one is the Syria and Egypt policy. It is possible to examine the Anatolia policy under several sub-titles. The Syria and Egypt policy of Şuppiluliuma is actually a single title, because there is no direct expedition to Egypt. It is the struggle of the two countries for domination on Syria.

In this study, which is the first one of the article in which we discussed Şuppiluliuma's foreign policy, the Syria and Egypt policy was examined. We understand from the Hittite king's actions that he was an excellent diplomat as well as a good warrior. As well as ensuring the peace of his country, he turned his state into an empire.

* Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum / Türkiye, bceylanerzurum@hotmail.com.

The Hittite king, who passed through the Euphrates, annexed the territories up to Halpa (Aleppo), Mukiš (Central Alalakh), Ugarit, Nuhašše (the field between Euphrates and Aleppo), Kinza (Qadas), Qatna (Tell al-Mishrifeh), Carchemish, Amurru, Washukanni (Urfa Ceylanpınar), Amka/Amga, Lebanese Mountains and Abina (Damascus) during his expeditions to Syria.

The great Hittite king tried to implement the traditions. Acting according to the Hittite traditions, the king formed small kingdoms by giving important regions to his sons. For example, he gave Aleppo and its surrounding to his son Telipinu, Carchemish and its surrounding to his son Piyaššili. Šuppiluliuma also gave importance to his diplomatic marriages.

When we leave what happened in Anatolia aside, for example, he gave away one of his daughters to the Mitanni king Tušratta when he charged him as the vassal king. One of the main duties of the princess who married Tušratta was to provide information to Šuppiluliuma about the important events happening in Mitanni. The Hittite king gave away his daughters to the kings of different states and he also enlarged his dominance area by marrying important ladies from other countries. He married a Babylonian princess whom we know from the Hittite sources. This queen was also influential in foreign policy. The name of the queen, who was mentioned with the title Tawananna next to the name of the king on a seal on one of the correspondences made with the Ras Shamra king Nigmadu II, was read as Malginal.

In Syria, this period was named as the Amarna Age. Amarna, which gave its name to this age, was situated on the territories of Central Egypt and was the new capital of the country. The most important archives of the period were in Amarna. An archive written in the Akkadian language was revealed in the 19th century. This archive shedding light on the history of the region contained all international correspondences regarding the Near East, Anatolia and Cyprus. The archives of Amarna have significant importance for the history of Hittites. For example, we see from the documents in these archives that Šuppiluliuma did not lose Syria with the strategy he applied to the expansionist policy of Egypt.

Šuppiluliuma removed many large and small vassal states, especially Mitanni - Hurri State, from the stage of history with his well-advised foreign policy. The negative aspect of Syria policy is that the destruction of Mitanni State and making it a vassal state paved the way for the Assyrian state. For example, the Assyrian king Ashur-Uballit started to see himself as the Great King. In his correspondence with the Pharaoh of Egypt, he used the phrase "my brother". This statement could only be used in the correspondences made by the equivalent kings. In his way, the Assyrian king placed himself in the same status as the Egyptian king.

We have not obtained all of the information regarding some of the activities performed by Šuppiluliuma. For example, the agreement made with the Hurrian king Artatama regarding the Hurrian Empire and telling that he knew him has not been obtained yet. However, we know that Šuppiluliuma enabled the dismemberment of the Mitanni State with the Hittite-Hurri agreement. In other words, we see that he successfully implemented the policy of divide and destroy. Turning into the Great Kingdom, i.e. the Hittite Empire, from the Hittite State was undoubtedly enabled by Šuppiluliuma.

In order to ensure the economic wealth of the country, he developed Syria and Egypt policy and crowned it with the spoils he gained. The Hittite king tried to improve the trade of the country, increased the trade by road and gave importance to maritime trade. For example, he considered Syria's precious commodities such as timber, copper, tin (through Syria), silver precious stones, wine and oil as valuable for the Hittites and attempted to bring them to his country. Furthermore, he annexed Ugarit and Amurru to the Hittite territories for maritime trade.

Šuppiluliuma became a heroic king and was a Hittite king for whom heroic texts were written. In addition to being a hero, he was a statesman who developed excellent policies. His name was written with golden letters in the list of the greatest kings that Anatolia had seen and would see.

Keywords: Hittite, Šuppiluliuma I, Egypt, Syria, Foreign Policy

GİRİŞ

Hitit kralı II. Tuthaliya'nın ölümü üzerine, tahta Genç Tuthalya geçmiştir. Ancak Hitit Devleti'nin içinde bulunduğu kötü gidişatı gören komutanlar ve idareciler, diğer varis I. Šuppiluliuma'nın etrafında birleşmişler ve onu tahta çıkarmışlardır. Bunun başlıca sebebi Šuppiluliuma'nın o dönemde gösterdiği kahramanlıklar olmalıdır. Šuppiluliuma, babası hasta düştüğünde, onun yetişemediği seferlere gitmiştir. Yapmış olduğu ataklar Šuppiluliuma'yı ön plana çıkarmıştır. Šuppiluliuma, Hitit yasalarını hiçe sayarak ve çiğneyerek Hitit tahtına oturmuştur. Kardeşi Genç Tuthaliya'yı bir saray komplosu ile tahttan indirmiş ve öldürmüştür.

Ayrıca kardeşlerinden bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da Alaşya'ya (Kıbrıs) sürmüştür. III. Hattuşili, Şuppiluliuma'nın babası ve Genç Tuthaliya döneminde, Hitit Devletinin düşmanları tarafından kuşatıldığını ifade ederek, Şuppiluliuma'nın tahta çıkışını haklı göstermeye çalışmaktadır¹.

“Hatti memleketleri düşmanları tarafından tümüyle yıkıldı....” (2 KBo VI 28)

Şuppiluliuma'dan sonra Hitit tahtına, Arnuwanda geçmiştir. Ancak kralın genç yaşta vebadan ölmesi üzerine, Şuppiluliuma'nın diğer oğlu II. Murşili tahta çıkmıştır. Güçlü bir hükümdar ve iyi bir tarih yazıcısı olan II. Murşili, Şuppiluliuma'nın, Hitit yasalarına aykırı olarak tahta çıkışını, veba duasında tenkit etmiştir²:

“Genç Tuthaliya Hatti memleketinde bey olduğu için prensler, beyler binbaşılar, büyük ve küçük subaylar Hattuşaş'ın askerleri ve harp arabası cenkçileri, hepsi ona yemin etmişlerdi. Babam da ona yemin etmişti. Fakat babam Tuthaliya'ya karşı harekete geçtiği zaman prensler, beyler, binlerin başları, Hattuşaş'ın büyük subayları, hepsi babamın tarafına geçtiler ve Tuthaliya'yı yemin tanrıları koruyorlardı. Fakat onlar Tuthaliya'yı öldürdüler. Sonra ona yardım eden biraderlerini de öldürdüler. Ve onları yakaladılar ve Alaşya memleketine gönderdiler ve (onlar orada kaldılar)”.

II. Murşili, Hititlerin başına gelen en büyük felaketlerden biri olan veba belasını araştırmış ve şu sonuca varmıştır: Şuppiluliuma, seferleriyle ve düşmanlarıyla uğraşırken, Hitit dini ayinlerini ihmal etmiştir. Tanrılara kurbanlar sunulmamıştır. Mısır'la yapılan antlaşmanın hükümleri yok sayılmıştır. Fırat ırmağına her yıl sunulması gereken kurbanlar, zaman zaman aksatılmıştır. Genç Tuthaliya usulsüzce tahtan indirilmiş ve diğer kardeşlerinden bir kısmı ile beraber öldürülmüştür. Şuppiluliuma, Kuzey Suriye'ye yaptığı seferler esnasında, esirlerin bir kısmını beraberinde getirmiştir. Veba salgını, bu esirler yoluyla Hitit ülkesine yayılmıştır. Görüldüğü gibi II. Murşili, babasının tahta çıkış şeklinin, yukarıda ifade edilen gerekçelerle doğru olmadığını belirtmektedir³. II. Murşili'nin göstermiş olduğu sebepler arasında dini gerekçeler olduğu gibi bildiğimiz en önemli neden, Suriye'den getirilen esirlerdir⁴.

Şuppiluliuma'nın kahramanlık ruhundan dolayı tahta oturduğu bilinmektedir. Şuppiluliuma, Anadolu'ya sıkışmış olan Hitit Devleti'ni Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya açarak, bir imparatorluk haline getirmiştir. Hitit kanunlarını çiğnemesine rağmen, Hitit Devleti'nin en güçlü ve en başarılı kralları arasında yerini almıştır.

¹ Albrecht Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940, s. 21 vd.; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1989, s. 74; Alpaslan Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s. 59; Alpaslan Ceylan, *M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletler Arası İlişkiler (Antlaşmalar)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 57 vd.; Ahmet Ünal, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi I*, Ankara 2018, s. 566.

² II Murşili'nin veba duaları KUB XIX 1+KUBXIV 14 iki nüsha halinde ele geçirilmiş, daha sonra KUB XXXI 121'de yeni bir parça daha bulunmuştur. KUB XIX 1 ve KUB XIV'deki metinler A. Goetze tarafından KLF 1, 164-177'de “I. Veba Duaları”, adı altında neşredilmiştir. “II. Veba Duaları” da yine A. Goetze tarafından KLF 1, yayınlanmıştır. A. Goetze, A nüshası, KUB XIV 8'de B nüshası KUB XIV 11'de, C nüshası KUB XII 10'da çıkmış olan metinlerin KLF 1 206 – 219'da Almanca tercümeleriyle birlikte yayınlanmıştır. KUB XXXI 121'de H.G. Güterbock tarafından RHA 66'da Fransızca tercümesi ile birlikte yayınlanmıştır. Türkçe Tercümesi ise E. Memiş tarafından ETT 156 -162'de yayınlanmıştır.

³ James G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağı'nda Anadolu*, Ankara 2001, s. 50 vd.; Ali Dinçol “Hititler”, *ArkeoAtlas*, S. 3, 2004. s. 30 vd.; Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, İstanbul 2012, s. 122 vd.; A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 601 vd.

⁴ Eugene Cavaignac, *Le Probleme Hittite*, Paris 1936, s. 38; Hayri Ertem, *Hitit Devleti'nin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana ile Yakın Çevrelerindeki Yerlerin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Denemeler*, Ankara 1980, s. 59 vd.

Šuppiluliuma'nın Dış Politikası

Šuppiluliuma, kendinden önce Hitit tahtına çıkmış olan krallar gibi önce Anadolu'daki egemenliğini pekiştirmek istemiştir. Hitit krallarını en çok zorlayan düşmanlarından birisi kuzeyde yer alan Kaşkalar'dır. Šuppiluliuma, kuzey sınırlarını korumak için krallığının ilk yıllarında komutanlarından Hutupiyanza'yı görevlendirmiştir. Kuzey Suriye'ye sefer yapmayı hedef olarak belirleyen Šuppiluliuma, Hayaşa ve Kaşka sınırlarını güven altına almak istemiştir⁵. Yukarı Ülke'ye vali olarak, prens baş MEŞEDİ ve kardeşi Zida'yı görevlendirmiştir. Zida, Šuppiluliuma'nın öldürmediği az sayıdaki kardeşlerinden biridir. Šuppiluliuma, bu kardeşine çok güvenmektedir. Kendisinin yapacağı Suriye seferi sırasında, Anadolu'ya bırakacağı ve sağ kolu rolünü vereceği yine kardeşi Zida olacaktır⁶.

Šuppiluliuma'nın dış politikasında mihenk taşı hiç kuşkusuz Kuzey Suriye ve Mısır politikasıdır⁷. Šuppiluliuma, Mısır ile çatışma ortamı oluşturmak istememektedir. Özellikle IV. Amenofis'in tahta çıkma merasimine gönderdiği mektupta (EA 4), babası III. Amenofis ile dostça ilişkiler içerisinde olduğunu, kendisiyle de dostane ilişkilerinin devam etmesi isteğini ifade etmiştir. II. Murşili'nin veba dua metninde, Šuppiluliuma'nın Mısır kralı III. Amenofis ile bir antlaşma⁸ yaptığı ifade edilse de, Boğazköy arşivlerinde bu belge bulunamamıştır⁹. Hitit – Mısır ilişkilerinin bozulma nedeni, Kuzey Suriye olmuştur. Šuppiluliuma'nın Kuzey Suriye seferleri Mısır tarafından hoş karşılanmamıştır. Aslında Suriye'yi önemli kılan, Mısır'ın bu bölge ile olan ticareti ve kullanmış olduğu yol ağıdır (Harita, H. Peker ve V. Julien, 2010, s. 93). Bölge ile olan ticaret, Mısır için oldukça önemli olmuştur. Örneğin büyük piramidi inşa eden Kufu'nun cenaze teknesi, Lübnan'dan getirilen sedir ağacından yapılmıştır. Mısır, bölgeden kereste, bakır, kalay (belki), gümüş, değerli taşlar, şarap ve yağ temin etmekte, buna karşılık altın, tüketim fazlası yiyecekler, keten ve geç dönemde papirüs vermektedir¹⁰.

Mısırlılar, bölgeden sadece vergi ve haraç topluyorlar, başka işlere karışmıyorlardı. Özellikle de Kizzuwatna, Halep ve Kargamış gibi önemli merkezlerde politik oyunlar oynamaktan geri durmuyorlardı¹¹. Hitit kaynaklarından ve Amarna metinlerinden öğrendiğimiz kadarıyla, Šuppiluliuma'nın Kuzey Suriye'ye üç sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Šuppiluliuma'nın I. Suriye Seferi ile ilgili bilgilerimiz Mattivaza Antlaşması'na dayanır¹². Antlaşmanın önsözünde 1 – 17 satırları arasında, Šuppiluliuma'nın Mitanni kralı Tuşratta ile yapmış olduğu mücadele anlatılmaktadır. Šuppiluliuma, Hitit sınırlarını Niblane / Niblani dağlarına kadar genişlettiğini ifade etmektedir¹³. Mitanni kralı Tuşratta, Hitit tehdidine karşı,

⁵ Alpaslan Ceylan ve İbrahim Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, Erzurum, 2018, s. 53 vd.

⁶ A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 60; A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 573; Alpaslan Ceylan ve Hatice Uyanık, "Kaşkalar ve Tokat'ın Eskiçağ Tarihinde Kaşkaların Rolü", *Tokat Sempozyumu Bildirileri*, C I, 2013, 71 vd.

⁷ İbrahim Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Ankara, 2014, s. 130 vd.

⁸ Šuppiluliuma ile III. Amanofis arasında yapılan antlaşmanın adı Kuruştama Antlaşmasıdır. Detaylı bilgi için bak. A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 83.

⁹ A. Goetze, *Die Pestgebete des Mursili*, *Kleinasiatische Forschungen I*, 1930, s. 164 vd.; A. Goetze, *Die Pestgebete...*, s. 177 vd.; Hans Gustav Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma at Told by his son Mursili II", *JCS X*, 1956, s. 34; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa 2013, s. 156.

¹⁰ John Baines ve Jaromir Malek, *Eski Mısır*, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi II, İstanbul 1986, s. 16.

¹¹ A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 588; Elena Devecchi, "Suppiluliuma's Syrian campaigns in light of the documents from Ugarit", in *New Results and New Questions on the Reign of Suppiluliuma*, eds. S. De Martino and J. L. Miller. Florence 2013, s. 81 vd.; Firuzan Kinal, "Suppiluliuma'nın Suriye Seferleri", *Beleten XI-41*, 1947, s. 1 vd.

¹² Ernst F. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien, (Boghazköi Studien 8-9)*, Leipzig 1923, 1 vd.; Johannes Friedrich, "Eln Bruchstück des Vertrages Mattivaza-Suppiluliuma in hethitischer Sprache?" *AFO*, 1925, s. 119 vd.

¹³ Niblane / Niblani Dağları'nın Lübnan Olduğu ses benzerliğinden dolayı bilim insanları tarafından önerilmiştir. Detaylı bilgi için Bak.; Horst Klengel, "Hitit Tarihi". W. Jacob (ed.). *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk: Die Hethiter Und Ihr Reich, Das Volk Der 1000 Götter*, Deutschland 2002, s. 413-420; Son dönemde

Mısır'a iyice yanaşmıştır. Hanedanlar arası evlilikler yoluyla da bu ilişkileri pekiştirme yoluna gitmiştir. Mitanni kralı aynı dönemde, güneydoğu sınırında bağımsızlık kazanmaya çalışan Asur tehlikesi ile başa çıkmaya uğraşmaktadır. Mitanni Devletinin elinde bulundurduğu Büyük Zap Suyu ile Kuzey Suriye'nin Akdeniz kıyıları arasında kalan kıymetli topraklar güçlü devletlerin iştahını kabartmaktaydı¹⁴.

Şuppiluliuma, Suriye seferine Yukarı Fırat bölgesinden başlamıştır. Mitanni kralı Tušratta, Hitit kralının karşısına çıkmaktan kaçınmıştır. Ugarit kralı Nigmadu çeşitli siyasi olaylardan sonra aldığı Hitit desteği ile düşmanlarını yenilgiye uğratmıştır. Hitit desteğine teşekkür etmek için Alalah'a ulaşmış olan Şuppiluliuma'nın yanına gitmiş ve ona tabi olmuştur. Şuppiluliuma, Ugarit Kralı ile bir antlaşma yapmıştır. Antlaşma metni elimizde olmamasına rağmen, Şuppiluliuma'nın fermanlarından bu antlaşmanın maddelerini bilmekteyiz¹⁵. Ugarit'in çok zengin bir ticaret şehri olması nedeniyle, yakılıp yıkılmamış, vergiye bağlanmak suretiyle Hitit egemenliğine katılmıştır. Şuppiluliuma, Alalah ve Ugarit'i ele geçirdikten sonra Kadeş'e dayanmıştır. Amurru kralı Aziru, denge politikası uygulayarak hem Mısır'ı hem de Hititleri idare etmeye çalışıyordu. Mısır'a çağırılan Aziru, ülkesine geri dönmeye çalışmış ancak Mısır tarafından buna müsaade edilmemişti. Hitit manevraları ve kardeşlerinin yalvarması sonucunda Aziru ülkesine dönebilmiştir. Aziru, artan Hitit baskılarına dayanamayıp, Şuppiluliuma'nın tebaası olmak zorunda kaldı. Şuppiluliuma ile Amurru kralı Aziru arasında yapılan anlaşma metnine göre Şuppiluliuma, Aziru'yu elinden tutup tahtına oturtmuştur. Hitit kralına sadakat göstermesi ve yıllık vergilerini ödemesi şart koşulmuştur¹⁶.

Kadeş'e doğru hareket eden Şuppiluliuma, Şam'a kadar ilerledi. Tarihi kayıtlarda Abi, Apina ve Upi adı ile anılan yerleşme, bugünkü Şam'a eşitlenmektedir. Hitit kralı bütün politikasını Mısır ile karşı karşıya gelmemek üzerine kurgulamıştı. Şuppiluliuma, seferini Mitanni Kralı Tušratta üzerine yapıyormuş izlenimi vermekteydi. Ancak Şuppiluliuma'nın Kadeş'e ulaşması Mısır'la gelecekte savaşın kaçınılmaz hale dönüşeceğinin bir göstergesidir¹⁷. Şuppiluliuma, bu arada Nuhaşe kralı Tette ile bir antlaşma yapmıştır¹⁸. Hitit kralı Mitanni Devleti'nin batı topraklarını ele geçirdikten sonra Kizzuwatna'ya oğlu Telipinu'yu rahip kral olarak atamıştır. Mitanni kralı Tušratta, ülkesinin doğusunda elinde kalan topraklarda egemenliğini sürdürmekteydi. Kargamış çevresini kaybetmesine rağmen merkezde Mitannili bir vali hüküm sürmekteydi. Şuppiluliuma, gerek Kaşka¹⁹ isyanları ve gerekse dini törenlerde bulunmak üzere Hatti'ye geri dönmüştür.

özellikle Ünal bu görüşe karşı çıkarak, söz konusu dağların Fırat havzasında olduğunu önermektedir. Detaylı bilgi için bak.; A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 589.

¹⁴ Georges Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris, 1934, s 1 vdd.; A. Goetze, "Hurrians and Subarians", *JNES-5*, 1946, 165 vd.; Igor M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartaisch*, München, 1971, s. 1 vdd.; Adil Alpman, "Hurriler", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25, Ankara 1981, s. 284 vd.; Adil Alpman, "Anadolu'da Hurriler", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (16-22 Eylül 1996), Çorum 1998, s. 27 vd.; Wilhelm Gernot, *The Hurrians*, Warminster 1989, s. 1 vdd; Mahmut Pehlivan, "Karaz ve Hurriler", *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I*, Van 1990, 168 vd.; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008 - 2014)*, Erzurum 2015, s. 477 vd.

¹⁵ Ugarit ile yapılan antlaşmaya göre kral Nigmadu, yıllık 500 şekel altın, altın kaplar, elbise ve kumaşları yıllık vergi olarak vermeyi kabul etmiştir. Detaylı bilgi için bak.; F.A.CL. Schaeffer, *Ugaritica V*, Paris 1968, s. 1 vdd.

¹⁶ Şuppiluliuma'nın Aziru ile yaptığı antlaşmanın dört nüshası bulunmaktadır. Bunların üçü Akadça diğer nüshası ise Hititçe'dir. Detaylı bilgi için bak. Keilschrifturkunden aus Boghazköi- Berlin, 3.7; KUB. 3. 19; Bo 9188: 28 v: 539 v; Weidner, *Politische Dokumente...*; s. 70 vd.

¹⁷ Wolfgang Helck, *Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3 und 2. Jahrtausend v. chr.*, Weisbaden 1962. 177 vd.; H. G. Güterbock, "The Dees of Suppiluliuma..."; s. 122; Emmanuel Laroche, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris 1971, s. 53; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye...*, s. 157.

¹⁸ Weidner, *Politische Dokumente...*; s. 58; A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 60.

¹⁹ Albrecht Goetze, *Kulturgeschichte Kleinasien*, München 1957, s. 1 vdd.; Einar, v. Schuler, *Die Kaşkärer, Ein Beitrag Zur Ethnographiedes Alten Klein Asien*, Berlin 1965, s. 1vdd.; Schuler, v. Einar, *Die Kaşkärer*, Berlin 1965,

Šuppiluliuma'nın ikinci seferi ile birinci seferi arasında uzun bir sürenin geçmiş olacağı görüşü ileri sürülmüştür. Hatta bu süreyi 15 – 20 yıla kadar çıkararak bilim insanları vardır²⁰. Bu süreçte Šuppiluliuma, Anadolu'yu düzene sokmuştur. Hitit kralının Anadolu'da yapmış olduğu seferler ise daha sonra ele alınacaktır. Šuppiluliuma'nın ikinci seferi ile ilgili bilgiler Mattivaza Antlaşmasının 17 – 48 satırlarında geçmektedir. Ayrıca 2 Bo TU 44(=KUB XIX 13) II. sütunda ise KUB XXXIV 23 öy I-II'de geçen önemli bilgiler, sefer hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Kizzuwatna'ya vali olan Telipinu, babasının yokluğunda önemli işler yapmış, Hitit'in Suriye'deki varlığını korumuştur. Suriye'yi güvence altına aldıktan sonra Telipinu'da Anadolu'ya babasının yanına geçmiştir.

Kuzey Suriye'deki karışıklıkların devam etmesi ve Mitanni'deki gelişmeler üzerine, Šuppiluliuma tekrar bölgeye sefer düzenlemiştir. Mısır'dan yardım bekleyen Mitanni kralı Tušratta'nın beklentileri boşa çıkmıştır. Mısır kralı III. Amenofis, kurduğu yeni Amon dini ile meşgul olduğu için dış politikayla ilgilenmiyordu²¹. Mitanni kralı, Hititlerin, Mitanni başkenti Waššuganni'ye saldıracağını düşünmemekteydi. Šuppiluliuma'nın başkente saldırması üzerine, hazırlıksız yakalanan Tušratta, kaçmak zorunda kalmıştır. Kaçtığı bölgede, oğullarından biri tarafından öldürülmüştür. Tušratta'nın ölümü ve Waššuganni'nin düşmesi ile Mitanni Devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu. Šuppiluliuma, büyümekte olan Asur tehlikesi karşısında Mitanni Devleti'ni bir tampon devlet olarak ayakta tutmuştur. Šuppiluliuma, Waššuganni'nin düşmesinden sonra, Babil'e kaçan Tušratta'nın oğlu Mattivaza/Šattiwaza'nın kendisine iltica etmesi üzerine onu affetmiştir. Bununla da yetinmeyerek, kızlarından birini onunla evlendirmiş, vasal kral olarak Mitanni Devleti'nin tahtına oturtmuştur²². Tušratta'nın öldürülmesinde Hititler'in parmağının olup olmadığı bilinmemektedir. Šuppiluliuma oğlu Piyaššiliye²³ Kargamış'ı vererek onu kral ilan etmiştir. Kargamış'ın sınırlarını genişleterek Fırat'ın batısında kalan Murmurik, Šipri, Mazuwati (Tel Ahmar) ve Šurun gibi yerleri dahil etmiştir. Diğer oğlu Telipinus'a ise Halep şehrini vererek onu da kral ilan etmiştir²⁴.

Šuppiluliuma, Suriye'deki etkisini devam ettirerek Ugarit (Ras Şamra) kralı II. Nikmodu ile de antlaşma yapmıştır²⁵. Hitit kralı Kargamış'ın kuşatılması sırasında III. Amnenofis'in

s. 1 vdd.; Mahmut Pehlivan, "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", *100. Yıl. Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi-2*, Van 1991, 27 vd.; Alpaslan Ceylan, "Arnuwanda-Asmunikal Dua Metni Ve Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 23, Erzurum 1996, s. 1 vd.; Memiş, *Eskiçağ Türkiye...*, s. 50 vd.

²⁰ Ali M. Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* I, İstanbul, 1982, s. 37; A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 588; Kınal ve Memiş ise bu arasının ikinci Suriye seferi ile üçüncüsünün arasında olduğu kanaatindedirler, Detaylı bilgi için bak.; Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991, s. 105; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye...*, s. 114.

²¹ J. Baines ve J. Malek, *Eski Mısır*, s. 41 vd.; F. Kınal, *Eski Anadolu...*, s. 104 vd.; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye...*, s. 112.

²² Firuzan Kınal, "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları IV*, 1970, s. 10 vd.; A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 61 vd.; Firuzan Kınal, "Kargamış şehri tarihi hakkında" *DTCFD XVI*, 1958, s. 2 vd.; E., Weidner, *Politische Dokumente...*; s. 4 vd. Mattivaza antlaşmasının metninin Türkçe tercümesi için bak, A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 61 vd.

²³ Piyaššili'nin Hurrice ismi Šarri – Kuşuh'dur.

²⁴ F. Kınal, *Eski Anadolu...*, s. 106; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye...*, s. 116; A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 598 vd.; H. Klengel, *Hitit Tarihi*, s. 416; Horst Klengel, *Syria, 3000 to 300 B.C. : a handbook of political history*, Berlin 1992, s. 100 vd.; Horst Klengel, "Nochmals zur Rolle der Herrscher von Halap und Karkamiš in der hethitischen Großreichszeit", *FsHASS*, s. 192 vd.; H. G. Güterbock, "The Dees of Suppiluliuma...", s. 120; E., Weidner, *Politische Dokumente...*; s. 47; E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 119 vd.; A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 71 vd.;

²⁵ J. Naugayrol, *Le Palais Royal d'Ugarit IV*, Paris 1956, s. 35 vd.; E. Laroche, *Catalogue des...*, s. 45 – 46; Ayrıca bu diplomatik belgelerin birinin üzerinde Šuppiluliuma'nın isminin yanında Tawanna unvanıyla bulunan kraliçenin ismi Malnigal olarak okunmaktadır. Bu isim aslında Babil'li olan kraliçeye takılmış Hurrice bir isimdir.

(Tutankamon) karısından önemli bir mektup almıştır. Mektupta Mısır kraliçesi Dahamunis (Dahamunzu), Hitit kralı Šuppiluliuma'ya şöyle yazmaktadır²⁶.

“Kocam öldü, bir oğlum da yok, senin ise birçok oğlun olduğu söyleniyor. Sen oğullarından birini bana gönder o benim kocam olsun. Tebaamdan birini alıp onunla evlenemem ki....” Bu durum karşısında Šuppiluliuma, yaşlılar meclisini topladı, onlarda bir durum değerlendirmesi yaptı. Hitit krallığının başına daha önce böyle bir şey gelmemişti. Babasının ve dedelerinin de başına böyle bir şey gelmemişti. Bunun üzerine Šuppiluliuma kararını verdi, verdiği kararı oğlu II. Murşili'den öğreniyoruz²⁷ : (KBo 5 iii) “ Böylece babam güvenilir dostu Hattuşaziti'yi Mısır'a gönderdi ve ona şu emri verdi. Haydi git ve bana doğru haberi sen getir! Beni aldatıyor olabilirler. Belki de onun kocasının bir erkek evladı vardır? Sen bana güvenilir haber getir”(KBo 56 iii)

Šuppiluliuma Suriye seferini bitirip Anadolu'ya dönmüştür. Mısır'a giden Hattuşaziti yanında Mısır elçisi Hani ile birlikte ilkbaharda dönmüştür. Mısır kraliçesi Šuppiluliuma'ya şöyle yazmıştır²⁸:

“İlkbahar olunca, Hattuşaziti Mısır'dan geri döndü. Mısır'ın habercisi Hani'de birlikte geldi. Babam Hattuşaziti'yi Mısır'a gönderdiği zaman belki efendilerinin bir oğlu vardır ve beni aldatıyorlar. Belki oğlumu krallık için istemiyorlar diyerek gerçeği öğrenmesini emrettiğinden Mısır kraliçesi babama (getirilen) tablette şöyle yazdı. ‘Niçin böyle dedin, beni aldatıyorlar. Eğer bir oğlum olsaydı kendimin ve ülkenin küçülmesini diğer bir ülkeye yazar mıydım? Sen bana inanmadın ve bana böyle dedin. Kocam olan kişi öldü oğlumda yoktur. Bir kölemi alıp onu hiçbir zaman kocam yapmayacağım. Ben diğer hiçbir ülkeye yazmadım, yalnız sana yazdım. Senin oğullarının çok olduğunu söylüyorlar. Bana bir oğlunu ver. O bana koca, Mısır'a da kral olsun.’ Babam iyi yürekli olduğundan kadının sözüne meylettii ve bir oğul (gönderme) konusunu ele aldı”. (KBo 28.51 öy 10)

Šuppiluliuma, geçmişteki Hitit – Mısır ilişkilerinin tümünü araştırdı ve kraliçenin doğru söylediğine kanaat getirdi. Oğullarından Zannanza adlı prensi Mısır'a kraliçenin eşi ve Mısır'ın Firavun'u olmak üzere gönderdi. Ancak Hitit prensi Zannanza, Mısır'a ulaşamamıştır. Mısır'da işler değişmiş, Mısır tahtında darbe olmuş, kraliçe öldürülmüştür. Yerine Eye/Ay adını taşıyan Usurpator, firavun olarak Mısır tahtına geçmiştir²⁹. Zannanza, yeni Mısır Firavun'u tarafından yolda pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Šuppiluliuma'nın korktuğu başına gelmiş, temkinli davranırken gecikmiştir. Bu gecikme oğlunun hayatına mal olmuştur³⁰. Mısır kraliçesinin evlenme teklifinin altında, Hitit ordusunun Amka bölgesine saldırmasının Mısırlılarda yarattığı korkunun neden olduğu ileri sürülmektedir³¹. Sonuçta Šuppiluliuma, Mısır tahtı için umut ettiği

Šuppiluliuma'nın ölümünden sonra II Murşili döneminde de unvanını korumuş ve Hitit sarayındaki entrikalarda rol oynamakla suçlanmıştır.

²⁶ Heinrich Otten, “Hethiter, Hurriter und Mitanni”, *Fischer Weltgeschichte III*. Frankfurt 1966, s. 104 vd.; F. Kinal, *Eski Anadolu...*, s. 63 vd.

²⁷ Ali M. Dinçol, “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları...*; 38 vd.; Hasan Peker ve des Vos Julien, “Hitit-Mısır: Büyük Düşmanlıktan İyi Kardeşliğe”. *ArkeoAtlas 7*. 2010, s. 83 vd.

²⁸H. G. Güterbock, “The Dees of Suppiluliuma...”; s. 96; E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 76; Sedat Alp, “Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 430 vd.; Oliver Robert Gurney, *The Hittites*, London 1959, s. 31; A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 84 vd.

²⁹ H. Otten, “Hethiter, Hurriter...”, s. 256; A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 599.

³⁰ Güterbock, “The Dees of Suppiluliuma...”; s. 9 vd.; E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 76; Mario Liverani, “Zannanza”, *SMEA 14*: 1971, s. 161 vd.

³¹ Sedat Alp, “Eski Önasya'da Siyasal...”, s. 431.

Hitit prensi düşüncesi gerçekleşmemiştir. Oğlunun acısını derinden hisseden Hitit kralı tanrılara yakarıшта bulunmuştur³².

“*Ey tanrılarım ben hangi kötülüğü yaptım da Mısırlı bunu bana yaptı, gelip ülkemin sınırlarını dahi vurdu!*” (KUB 23.8 + Bo 7744)

Šuppiluliuma, Mısır firavununa yazdığı mektupta “*oğlumu niye öldürdünüz?*” diye hesap sormuştur. Firavunda “*evet oğlunuz öldürülmüş ama ben böyle bir şey bilmiyordum*” diyerek politik bir cevap vermiştir. Firavun ayrıca Šuppiluliuma’ya bir de soru sormuştur. “*Eğer senin dul kalan annen Mısır’dan bir prens istese ve bizde onu kral adayı olarak Hatti’ye gönderseydik sen ne yapardın?*” Firavun sorusuyla, Hitit kralının diplomasiye aykırı davrandığını ifade etmiştir. Šuppiluliuma’ya yazılanlar onu tatmin etmemiş ve Mısır’a savaş ilan etmiştir³³. Önce oğlu Arnuwanda’yı Mısır topraklarına intikam için göndermiş, daha sonrada kendisi Mısır’ın Suriye topraklarına saldırmıştır. Šuppiluliuma’nın III. Suriye seferi başlamıştır. Šuppiluliuma’nın zaferle sonuçlanan bu seferi direk Mısır’a değil, Suriye ve Fenike’deki vasal devletlere karşı yapılmıştır³⁴. Hitit kralı yaptığı Suriye seferiyle Mısır ile yapılan Kuruştama antlaşmasını bozmuştur³⁵. Hitit ile Mısır arasında yapılacak olan Kadeş antlaşmasına kadar iki ülke arasındaki düşmanlık hiç bitmeyecektir³⁶. Šuppiluliuma’nın, III. Suriye seferinden dönerken elde ettiği ganimetler arasında, Filistin ve Lübnan’dan çok sayıda esir bulunmaktaydı. Esirlerin taşıdığı veba hastalığı, Hatti ülkesini 20 yıl boyunca kasıp kavuracaktır. Öyleki Šuppiluliuma’dan sonra Hitit tahtına oturacak önemli tarih yazıcısı II. Murşili, yazdığı veba metninde tanrılara sitemini dile getirecek, hatta tanruları tehdit edecektir³⁷.

“*Artık geriye kalan çok az insanda ölürse size kim ekmek ve içki kurbanı sunacak? Geriye kalan insanlar ölmesinler! Onları bağışlayın.*” (KUB XIX 1 + KUB XIV 14, KUB XXXI 121)

II. Murşili’nin tehdit ve yakarışları durumun vahametini göstermesi bakımından önemlidir. Šuppiluliuma ve Suriye seferine gönderdiği oğlu Arnuwanda veba salgını sonucunda hayatlarını kaybedeceklerdir. Šuppiluliuma’nın ölümünün, veba hastası olarak çıktığı Kaşka/Gaşka seferi sırasında olduğu bilinmektedir.

*Kahraman kral olan Šuppiluliuma kahramanlara yakışır bir şekilde hayata noktayı koymuştur*³⁸ (KUB XIX 9). (Foto I, Çizim II).

³² A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 600.

³³ A. Goetze, *Die Pestgebete...*, s. 211; E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 76; A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 85.

³⁴ E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 79.

³⁵ F. Kınal, *Eski Anadolu...*, s. 106; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye...*, s. 116.

³⁶ Šuppiluliuma Hitit – Mısır ilişkilerini yumuşatmaya çalışmış ancak bu onun Mısır’a olan kinini azaltmamıştır. Mısır kralı IV. Amenofis’in tahta çıkışı sebebi ile hediyeler gönderdiği bilinmektedir. Hediyeler arasında iki buçuk kilo ağırlığında gümüş süslemeli kap ve daha birçok gümüş eser yer almaktadır. Detaylı bilgi için bak. H. Otten, “Hethiter, Hurriler...”, s.190; A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 85.

³⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye...*, s. 116.

³⁸ Šuppiluliuma’nın hayatı ile ilgili bilgi elde ettiğimiz önemli bir belgede oğlu II. Murşili tarafından kaleme alınan Šuppiluliuma’nın kahramanlık metnidir. Metin en az üç seriden oluşmaktadır. Seriler küçük, orta ve büyük boy olmak üzere en az üç adettir. İlk değerlendirmelerde toplam 51 adet fragmandan oluşan metinlerden sadece ilk 43 adedi kaba taslak sıraya sokulabilmiştir. Geri kalan 44 – 51 numaralar askıda kalmıştır. Detaylı bilgi için bak.; A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 569 ve dipnot 1917 – 1918; Ayrıca metinden bölümler ve tercümesi için bak.; H. G. Güterbock, “The Deeds of Suppiluliuma...”, s. 41 vd.; . Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler...*, s. 85; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye...*, s. 307 vd.; A. Ünal, *Eski Anadolu...*, s. 574.

SONUÇ

Šuppiluliuma, babası II. Tuthaliya'nın ölümü üzerine çalkantılı bir süreçten sonra kardeşi Genç Tuthaliya'yı tahtan indirerek Hitit tahtına çıkmıştır. Šuppiluliuma, babasının sağlığında da kahramanlıkları ile bilinen bir prensdir. Hitit Devletinin sıkıntılı bir sürecinde Šuppiluliuma tahta oturmuştur. Hitit tahtında ilk işi Anadolu'da ki düşmanlarıyla ilgili tedbir almak olmuştur. Šuppiluliuma'nın dış politikasını iki başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi Anadolu politikası, ikincisi ise Suriye ve Mısır politikasıdır. Anadolu politikasını birkaç alt başlıkta incelemek mümkündür. Šuppiluliuma'nın Suriye ve Mısır politikası aslında tek bir başlıktır. Çünkü Mısır'a direk bir sefer yoktur. İki ülkenin Suriye üzerindeki egemenlik mücadelesidir.

Šuppiluliuma'nın dış politikasını ele aldığımız makalenin ilki olan bu çalışmamızda Suriye ve Mısır politikası incelenmiştir. Hitit kralının iyi bir savaşçı olduğu kadar mükemmel bir diplomat olduğunu yapmış olduğu icraatlardan anlamaktayız. Ülkesinin huzurunu sağladığı gibi devletini de bir imparatorluğa çevirmiştir. Fırat'ı geçen Hitit kralı, Halpa (Halep), Mukiş (Merkezi Alalah), Ugarit, Nuhašše (Fırat ile Halep arasında ki saha), Kinza (Kadeš), Katna (Tel el Mişrife), Kargamış, Amurru, Waşşuganni (Urfa Ceylanpınar), Amka/Amga, Lübnan Dağları ve Abina'ya (Şam civarı) kadar olan yerleri Suriye seferleri sırasında Hitit topraklarına katmıştır.

Hitit geleneklerine göre hareket eden kral, ele geçirdiği önemli bölgeleri oğullarına vererek küçük krallıklar oluşturmuştur. Örneğin Halep şehri ve çevresini oğlu Telipinu'ya, Kargamış ve çevresini Piyaşşili'ye vermiştir. Šuppiluliuma, diplomatik evlilikleri de önemsemiştir. Anadolu'da olanları bir kenara bırakırsak örneğin Mitanni kralı Tušratta'yı vasal kral olarak kendine bağlamış ve kızlarından birini ona eş olarak vermiştir. Tušratta'ya verdiği prensesin asli görevlerinden biri Mitanni ülkesinde olan biten önemli olayları Šuppiluliuma'ya bildirmektir. Hitit kralı kızlarını vererek oluşturduğu akraba evlilikleri gibi kendisi de başka ülkelerden kız alarak etki alanını genişletmiştir. Hitit kaynaklarından bildiğimiz Babilli bir prensesi eş olarak almıştır. Dış politikada da etkili olan bu kraliçe Ras Şamra kralı II. Nigmadu ile yapılan yazışmalardan birinin üzerindeki mühürde, kralın adının yanında Tawananna unvanı ile yer alan kraliçenin adı Malnigal olarak okunmuştur.

Suriye'de bu dönem Amarna Çağı olarak adlandırılmıştır. Bu çağa adını veren Amarna, Orta Mısır topraklarında yer almaktaydı ve ülkenin yeni başkentiydi. Dönemin en önemli arşivleri Amarna'da bulunuyordu. Akadça yazılmış bir arşiv 19. yüzyılda ortaya çıkarılmıştır. Bölge tarihini aydınlatan bu arşivde Yakınoğu, Anadolu ve Kıbrıs'la ilgili bütün uluslararası yazışmalar barınmaktaydı. Amarna arşivlerinin Hitit tarihi açısından önemi çok büyüktür. Örneğin Šuppiluliuma'nın, Mısır'ın yayılmacı politikasına karşı, uyguladığı strateji ile Suriye'yi Mısır'a kaptırmadığını, bu arşiv belgelerinden görmekteyiz.

Šuppiluliuma, akıllı dış politikası ile Mitanni – Hurri Devleti başta olmak üzere bölgedeki diğer pek çok irili ufaklı vasal devletleri tarih sahnesinden silmiştir. Suriye politikasının olumsuz yönü ise Mitanni Devleti yıkılıp, vasal devlet statüsüne sokulmuş ve Asur devletinin önü açılmıştır. Örneğin Asur kralı Asur-Uballit, artık kendisini büyük kral olarak görmeye başlamıştır. Mısır firavunu ile yaptığı yazışmada “*biraderim*” ifadesini kullanmıştır. Söz konusu ifade ancak denk krallar tarafından yapılan yazışmalarda kullanılabilirdi. Böylece Asur kralı kendisini Mısır kralı ile aynı statüye koymuş oluyordu.

Šuppiluliuma'nın yaptığı icraatların bazıları ile ilgili bilgilerin tümü elimize geçmemiştir. Örneğin; Hurri kralı Artatama ile yaptığı ve onu tanıdığını anlatan antlaşma şimdilik elimize geçmemiştir. Ancak Hitit – Hurri antlaşması ile Šuppiluliuma'nın Mitanni Devleti'nin parçalanmasını sağladığını bilmekteyiz. Yani parçala, yok et siyasetini başarı ile uyguladığını görmekteyiz. Hitit Devleti'nin büyük krallığa yani Hitit İmparatorluğuna geçişini sağlayan hiç şüphesiz Šuppiluliuma olmuştur.

Ülkenin ekonomik zenginliğini sağlamak için Suriye ve Mısır politikasını geliştirmiş ve elde ettiği ganimetlerle bunu taçlandırmıştır. Hitit kralı ülkenin ticaretini geliştirmek için çaba göstermiş, karayolu ile yapılan ticareti artırmış, bunun yanı sıra deniz ticaretine de önem vermiştir. Örneğin Suriye'nin kereste, bakır, kalay (Suriye üzerinden), gümüş değerli taşlar, şarap ve yağ gibi değerli malları Hitit Devleti için kıymetli görmüş, bunları ülkesine kazandırma çabasına girmiştir. Ayrıca deniz ticareti için Ugarit ve Amurru'yu Hitit topraklarına katmıştır.

Šuppiluliuma, adına kahramanlık metinleri yazılmış bir Hitit kralıydı. Aynı zamanda kahramanlığı kadar mükemmel politikalar geliştiren bir devlet adamı olmuştur. Anadolu'nun gördüğü göreceği en büyük krallar listesine adını altın harflerle yazdırmıştır.

KAYNAKÇA

- Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1989.
- Alp Sedat, "Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974.
- Alpman, Adil, "Hurriler", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/25, Ankara 1981, ss. 284-312.
- Alpman, Adil, "Anadolu'da Hurriler", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (16-22 Eylül 1996), Çorum 1998, ss. 27-37.
- Bainess, John ve Jaromir Malek, "Eski Mısır", *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi II*, İstanbul 1986.
- Bo: Boğazköy Metinlerinin Müze Envanter Numarası.
- Cavaignac, Eugene, *Le Probleme Hittite*, Paris 1936.
- Ceylan, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008 - 2014). Erzurum 2015.
- Ceylan, Alpaslan, *M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletler Arası İlişkiler (Antlaşmalar)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991.
- Ceylan, Alpaslan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994.
- Ceylan, Alpaslan, "Arnuwanda-Asmunikal Dua Metni Ve Tarihi Açından Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 23, Erzurum 1996, ss. 1-12.
- Contenau, Georges, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris, 1934
- Devecchi, Elena, "Suppiluliuma's Syrian campaigns in light of the documents from Ugarit", in *New Results and New Questions on the Reign of Suppiluliuma*", eds. S. De Martino and J. L. Miller. Florence 2013, ss. 81-97.
- Diakonoff, Igor M., *Hurrisch und Urartaisch*, München 1971.
- Dinçol, Ali M., *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul, 1982.
- Dinçol, Ali M., "Hititler", *ArkeoAtlas*, S. 3, 2004, ss. 22-69,
- EA: El Amarna Tablets.
- Ertem, Hayri, *Hitit Devleti'nin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana ile Yakın Çevrelerindeki Yerlerin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Denemeler*, Ankara 1980.

ETT: Eskiçağ Türkiye Tarihi.

Friedrich, Johannes, "Eln Bruchstück . des Vertrages Matlwaza-Suppluliuma in hethitischer Sprache?" *AFO*, 1925.

Gernot, Wilhelm, *The Hurrians*, Warminster 1989.

Goetze, Albrecht, "Die Pestgebete des Mursili", *Kleinasiatische Forschungen* I, 1930, ss. 161 – 251.

Goetze, Albrecht, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940.

Goetze, Albrecht, "Hurrians and Subarians", *JNES*-5, 1946, ss. 165-168.

Goetze, Albrecht, *Kulturgeschichte Kleinasien*, München 1957.

Gurney, Oliver Robert, *The Hittites*, London 1959.

Güterbock, Hans Gustav, "The Dees of Suppiluliuma at Told by his son Mursills il", *JCS* X, 1956.

Helck, Wolfgang, *Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3 und 2. Jahrtausend v. chr* -Weisbaden, 1962.

Kınal, Firuzan, "Kargamış şehri tarihi hakkında" *DTCFD* XVI, 1958, ss. 3 – 4.

Kınal, Firuzan, "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları* IV, 1970, ss. 1-13.

KBo: Keilschrifttexte aus Boghazköi. Leipzig/ Berlin 1916.

Kınal, Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara 1991.

Kınal, Firuzan, "Suppiluliuma'nın Suriye Seferleri", *Beleten* XI-41, 1947, ss. 1-13.

Klengel, Horst, " Nochmals zur Rolle der Herrscher von Halap und Karkamiş in der hethitischen Großreichszeit", *FsHASS*, ss. 191 – 196.

Klengel, Horst, *Syria, 3000 to 300 B.C. : a Handbook of Political History*, Berlin 1992.

Klengel, Horst, "Hitit Tarihi". W. Jacob (ed.). Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk: Die Hethiter Und Ihr Reich, *Das Volk Der 1000 Götter*, Deutschland 2002, ss. 413-420.

KLF: Kleinasiatisch Forschungen (Yayınlayanlar F. Sommer ve H. Ehelolf) Weimar 1930.

KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi. Berlin 1921.

Laroche, Emmanuel, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris, 1971.

Macqueen, James G., *Hititler ve Hitit Çağı'nda Anadolu*, Ankara 2001.

Mario, Liverani, "Zannanza", *SMEA* 14: 1971, ss. 161-162.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa 2013.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya*, İstanbul 2012.

Naugayrol, J., *Le Palais Royal d'Ugarit IV*, Paris 1956.

Otten, Heinrich, "Hethiter, Hurriler und Mitanni". *Fischer Weltgeschichte* III. Frankfurt 1966, ss. 102-176.

Pehlivan, Mahmut, "Karaz ve Hurriler", *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I*, VanZ 1990, ss. 168- 176.

Pehlivan, Mahmut, “Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *100. Yıl. Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi-2*, Van 1991, ss. 27-50.

Peker, Hasan ve des Vos Julien, “Hitit-Mısır: Büyük Düşmanlıktan İyi Kardeşliğe”. *ArkeoAtlas* 7. 2010, ss. 82-103.

RHA: *Revue hittite et asianique* - Paris.

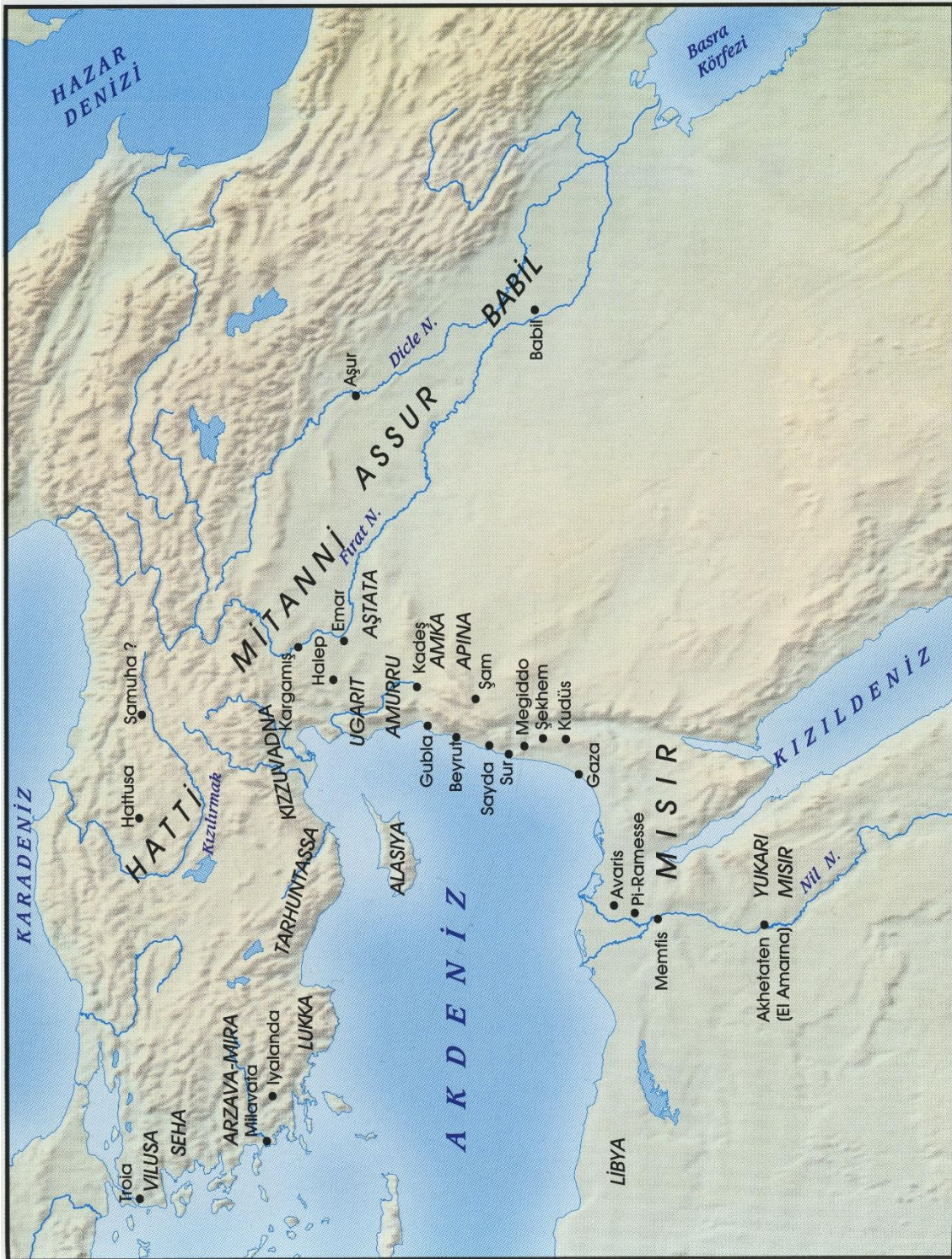
Schaeffer, F.A.CL., *Ugaritica V*, Paris, 1968.

Schuler, v. Einar, *Die Kaşkäer, Ein Beitrag Zur Ethnographiedes Alten Klein Asien*, Berlin 1965.

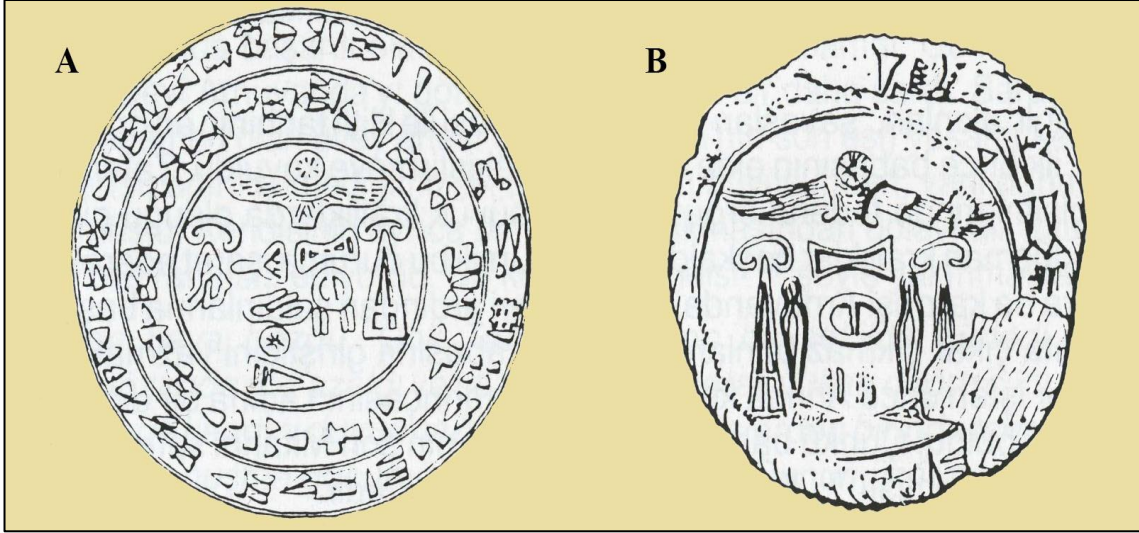
Schuler, v. Einar, *Die Kaşkäer*, Berlin 1965.

Ünal, Ahmet, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi I*, Ankara 2018.

Weidner, Ernst F., *Politische Dokumente aus Kleinasien*, (Boghazköi Studien 8-9), Leipzig 1923.

Harita: Hitit Dönemi, Anadolu ve Yakınoğu'nun Genel Durumu

Çizim I: A: Šuppiluliuma'ya Ait Mühür Baskısı, B: Šuppiluliuma ve Tawananna'ya Ait Mühür Baskısı Çizimleri

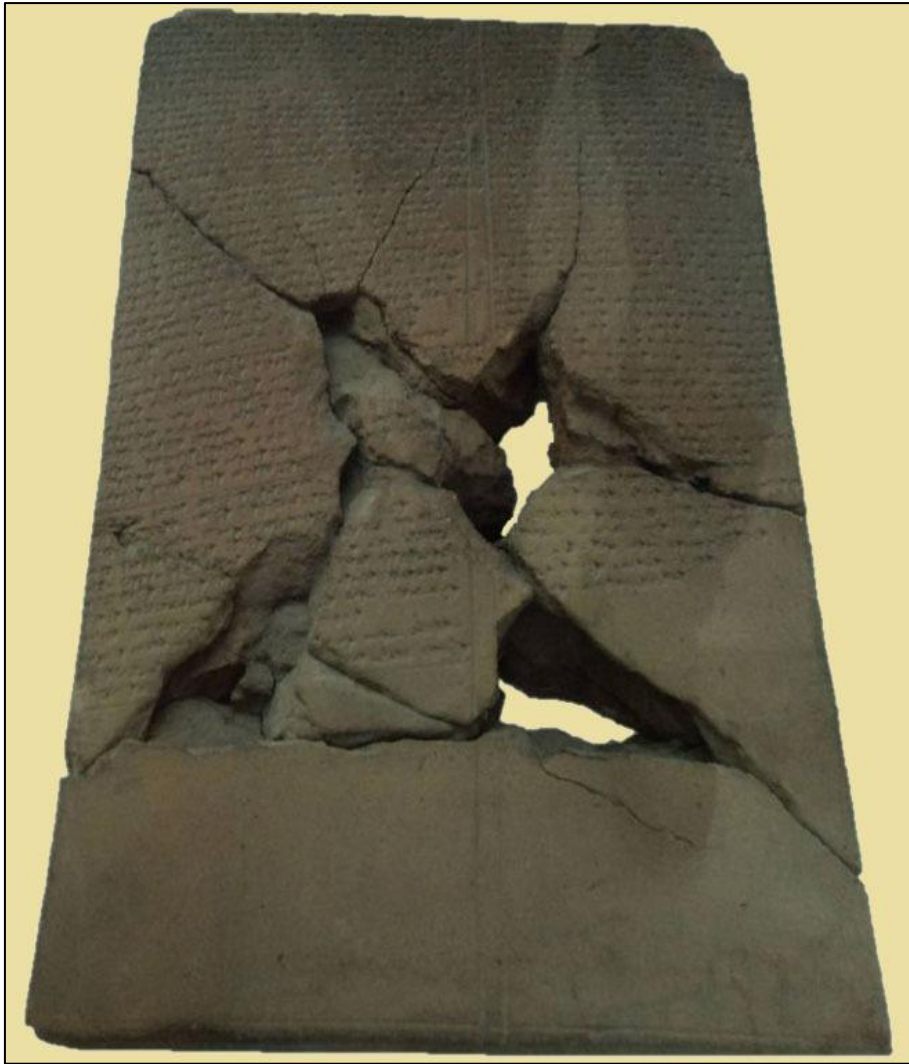
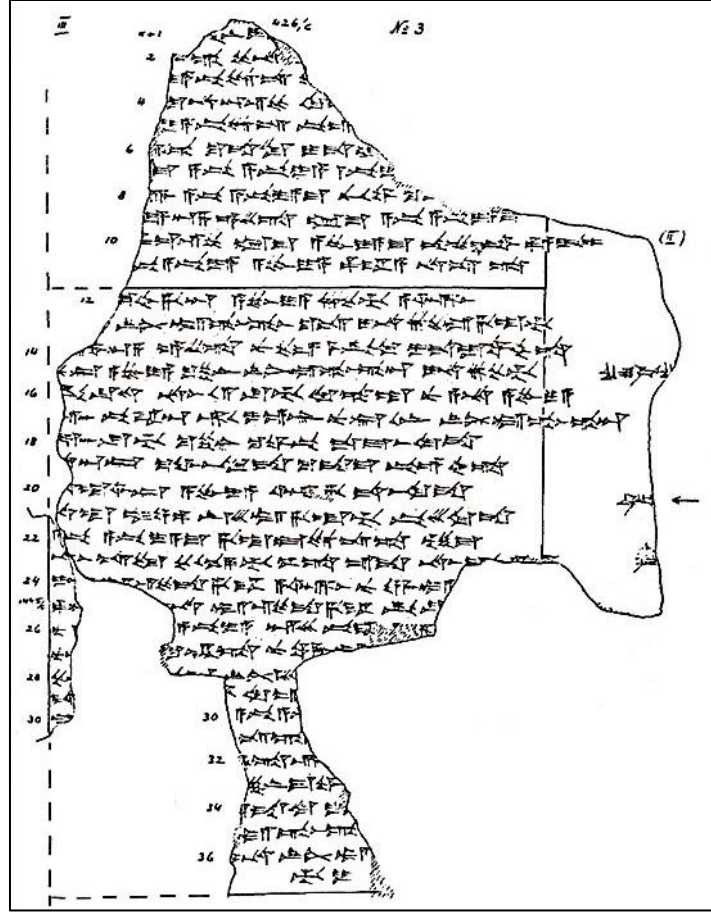

Foto I: Šuppiluliuma'nın Kahramanlık Kitabesi

Çizim II: Şuppiluliuma'nın Kahramanlık Kitabesi Çizimi

Foto II: Şuppiluliuma'nın İcraatlarından Bahseden Nişantaş Yazıtı

KAZAK ADININ MENŞEİ, KAZAK HALKININ VE HANLIĞI'NIN OLUŞUMU VE FAALİYETLERİ (XVI. YÜZYILA KADAR)

ORIGIN OF KAZAKH NAME, FORMATION AND ACTIVITIES OF KAZAKH PEOPLE AND KHANATE (UNTIL XVI. CENTURY)

Orhan DOĞAN*

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 14/12/2019 Düzeltme/Revised: 25/12/2019
Kabul/Accepted: 26/12/2019*

ÖZ

Bu çalışmada Kazak kelimesinin kökenine dair yapılan tartışmalar değerlendirilerek Kazakların tarih sahnesine çıkışları ve tarihte oynamış oldukları rol ortaya konulacaktır. Çalışmanın temelini Türk ve Rus tarih literatüründe Kazakları ve Kazak Hanlığı'nı konu alan mevcut tetkik eserler oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra Kazaklara ilişkin Rusça yayınlanmış olan Rus arşiv belgelerine de müracaat edilmiştir.

Kazak kelimesinin kökenine dair ortaya atılan görüşler kelimenin bir yaşam şeklini ifade ettiğini göstermektedir. Bu yaşam şeklinde otorite tanımayan ve başıboş gezen savaşçı karakterlere sahip insanlar söz konusudur. Bu açıdan kelimenin ilk kullanımında siyasi ve etnik bir anlam bulunmamaktadır. Kazak kelimesinin siyasi ve etnik bir anlam kazanması XV. yüzyılda Özbek Hanlığı'nda yaşanan gelişmelerle alakalı görünmektedir. Ebu'l-Hayır Han'ın Özbek Hanlığı'nı kurmasına müteakip bazı Türk boyları onun iktidarını tanımamışlardır. Bu boylar Kazak olarak isimlendirilmişler ve XV. yüzyılın ikinci yarısında Özbek Hanlığı'ndan ayrılmışlardır. Bu hadise aynı zamanda Kazak Hanlığı'nın da kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Kazak Hanlığı'nın ilk dönemlerinde hanlar hâkimiyet sahalarını genişletmek için çabalamışlar ve Özbek Hanlığı ile mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadele esnasında bozkıra egemen olmak adına yapılmıştır.

Çalışma, Kazak kelimesinin etimolojisinin ve kazak halkının ortaya çıkışının incelendiği "Giriş" bölümü ile Kazakların siyasi faaliyetlerini konu alan "Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu ve XVI. Yüzyıla Kadar Hanlığın Siyasi Faaliyetlerine Genel Bir Bakış" başlıklarından oluşan iki bölümden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak, Kazak Hanlığı, Özbek Hanlığı, Ebu'l-Hayır Han

EXTENDED SUMMARY

In this study, the discussions about the origin of the word Kazakh will be evaluated and the role of the Kazakh people on the stage of history will be put forward. Study "Introduction" examines the etymology of Kazakh word and the emergence of Kazakh people Establishment of the Kazakh Khanate, which deals with the political activities of the Kazakhs, and 16th An Overview of the Political Activities of the Khanate until the 18th Century". The basis of the study is the existing survey works on Kazakhs and Kazakh Khanate in Turkish and Russian history literature.

The views on the origin of the word Kazakh show that the word refers to a way of life. In this way of life, there are people who do not recognize authority and wander warrior characters. In this respect, the first use of the word has no political or ethnic meaning. Gaining political and ethnic meaning of Kazakh word 15th Century, it seems to be related to the developments in the Uzbek Khanate. After Abu Khayr Khan founded the Uzbek Khanate, some Turkish tribes did not recognize his power. These tribes were named as Kazakhs and 15th They separated from the Uzbek Khanate in the second half of the century. This event is also regarded as the establishment of the

* Prof. Dr.; Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kahramanmaraş / Türkiye, orhandoganksu@hotmail.com.

Kazakh Khanate. In the early stages of the Kazakh Khanate, the khans tried to expand their area of domination and began to struggle with the Uzbek Khanate. This struggle was made in order to dominate the steppe. The word Kazakh is a Turkish word and it means homeless or homeless. However, although they have different meanings in the history literature, they do not have a common meaning. When examined, the difference in meaning varies according to periods or geography. Although the word “Kazakh has no political or ethnic meaning, in general; it means a rambling person who has to break up with his own people or tribe or to live an adventurous life.

As for the emergence of the Kazakh people; it is not possible to give a definite date for the departure of the people to the stage of history. The reason for this is the absence of chronicles and inscriptions about the Kazakh people. Therefore, there are doubts about the reliability of the information provided about the origin of the Kazakh people. When this is the case, the information about the Kazakh people is mostly obtained from the tribes they are in contact with. There is not enough information about the history of the Kazakh people until the first quarter of the 18th century.

The Kazakh people were formed as a result of the unification of the old tribes and communities settled in the Kazakh territory. The most important of these communities are as follows. Uysunlar, Kanglar, Kıpçaklar, Dulatlar, Argınlar et al. In 1219–1221 the Kazakh lands were invaded by the Mongols. The Mongol invasion has negated the production of the country and brought the Kazakh armies back hundreds of years. During the period when the Mongols invaded the Kazakh armies, some nomadic Mongol tribes remained in the Kazakh territory. For Turkish-speaking local people, these tribes remained minority. This has slowed down the process of the Kazakh population as a community. However, in time these Mongols accepted the language and culture of the local people and melted among the Kazakhs. This has slowed down the process of the Kazakh population as a community.

We can see information about the early period of the Kazakh Khanate only in the works of Muslim writers. Sources containing information about their political activities were tried to be discussed separately in our study. The sources refer to Urus Khan, the ancestor of the Kazakh Khanate, as a Uzbek ruler”. The Uzbek nation now covers much of Kazakhstan, and the entire nomadic population of the nation is called Uzbek. Again, there is no definite information about the origin and meaning of the word of Uzbek. However, we tried to determine the possibilities in our study.

The most striking development of political activity is that Abu-Hayr, who has dominated power for 40 years, is in a long and relentless war with the Chuchis descendants who are trying to seize power of the Uzbek nation. In 1465, the Kazakh community of 200 thousand people soon became a Kazakh union of 1 million with the participation of other Turkish tribes and Mongolian tribes such as Nayman, Calayır and Duglat. The beginning of their own history of the Kazakh, Turk, Mongol, Uru and tribes after the separation. As a result, a new era was opened in the relations between the descendants of Urus Khan and Ebu'l Hayr Khan from the beginning of the 16th century and political and economic reasons that made it more ruthless and unacceptable in the struggle to seize dominance in the steppe.

Keywords: Kazakh, The Kazakh Khanate, The Uzbek Khanate, Ebu'l Hayr Han

GİRİŞ

Kazak kavim adının ortaya çıkışı süreci hakkında şimdiye kadar kesin bir şey söylenememiş ve bu konu araştırmacılar arasında sürekli bir tartışma konusu olmuştur. Ancak bununla birlikte bu konuda yapılmış olan çeşitli araştırmalar sonucunda bazı farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü biliyoruz. Kazak, Türkçe bir kelimedir. Yazılı İslâmî literatürde Kazak kelimesi, ilk defa 1245 yılında yazılan (ki 1894'de Leiden'de basılmıştır) ve yazarı bilinmeyen Türkçe-Arapça bir sözlükte "evsiz", "yurtsuz", "hane-berduş" ve "sürgün" anlamında kullanılmaktadır.

Tarih literatüründe ise, Kazak kelimesinin etimolojisiyle ilgili farklı görüşler mevcut. Kimileri bu kelimeyi, “kazmak”taki kaz, "kezmek"deki kez ve “kaçmak”daki kaç köküne bağlarken kimileri de “kaz+ak” gibi gülünç bir etimolojik anlam çıkarmaktadırlar. Hatta onun Moğolcadaki “kasak-tergen” (bir çeşit at arabası) kelimesinden geldiğini ileri sürenler dahi var¹.

¹ S. Klyastorniy G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' Tryoh Tısayçetiy*, Alma-Ata, 1992, s. 250.

“Kazak” kelimesinin ortaya çıkışını halk etimolojisi tarzında açıklamak isteyenler de olmuştur. Bu türlü izahlar arasında gazi + hak veya Kazrak örnekleri gösterilebilir².

Togan’ın belirttiğine göre “Kazak” adlandırması ilk zamanlarda sadece Sultanlara mahsustu. Yani fert olarak Sultanı ifade etmektedir. Ardından aynı kelime tek bir kişiye değil, kişiler topluluğuna ve bir Kuruma mahsus olarak kullanılmıştır. Togan’a göre, bunlar kabile ve devlettir³. Büyük Sovyet Ansiklopedisi’nde Kazaklar “Kazahi” olarak geçiyor. 1917 ihtilaline kadar “Kazaki, Kazatski, Kazatskaya Orda” daha sonraları Kırgız-Kaysaklar ve Kırgızlar diye yanlış olarak “Kırgız” adıyla adlandırılmışlardır⁴.

Belgelerde⁵ Kırgız-Kaysak olarak geçmesinin sebebini biz İdil (Volga), Yayık (Ural) ve Sibirya Kazaklarından ayırt etmek amacıyla kullanılmış olabileceğini düşünüyoruz. Ancak Kırgız-Kaysak terimi yanlış bir terimdir. Bu yanlışlığa Reşit Rahmeti Arat⁶ ve Ahmet Caferoğlu⁷ da işaret etmiştir. Çünkü kavim olarak Kırgızlar ile Kazaklar birbirinden farklıdır. Belgelerde kullanılan Kırgız-Kaysakları terimi, Kazakların Kırgızların bir bölümü, yahut ta bir kolu olduğu yanlışlığına yol açmaktadır. İşte bu yanlışlığı önlemek ve aynı zamanda da Rus Kazaklarıyla (Don, İdil, Yayık) karıştırmamak amacıyla 1917 döneminden sonraki Rus tarihçileri belgelerde Kırgız-Kaysaklar adıyla geçen halkın adını Rusça’da “Kazahi” şeklinde kullanmışlardır. Türk literatüründe ise Rus Kazakları, Türk Kazaklarından ayırt etmek için “Kossak” ya da “Kozak” diye geçmektedir.

Kazak kelimesinin ortaya çıkışı ile ilgili farklı bir örnek vermek gerekirse Janibek Han döneminde Beyler belirli vakitlerde hazırladıkları görüşlerini bir rapor halinde Hana sunarlar, Hanın sağında solunda vezirleri, ulemaları, kazı müftüleri yer alırdı. Han her meselede yardımcılarına danışıp onlarla birlikte karar verirdi. Bazı özel meselelerde kazı müftüsüne danışırdı. Kazı müftü de kitabın öngördüğü doğrultuda meseleyi çözer, bir karış dışarısına çıkmazdı. Bir defasında Han, Kazı müftünün bilgiçliğine hayran kalıp “Sana Kazılık gerek değil sen zaten kendin Kazısın” deyip övgüler yağdırdı. Ondan dolayı “Kazi-ak” sözü ortaya çıkmıştır. Daha sonraları halk arasında hanın bu sözü “Kazak” olarak kabul görmüştür⁸.

Kazaklar terimi Jetisu (Yedisu-Semireçi) bölgesine yerleşen Janibek (Canibek) ve Kerey yönetimindeki siyasi grubu açıklamak için de kullanılmıştır. Terimin tekil kullanımı öncesinde Özbek-Kazakları şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Ancak, XV. yüzyılda Özbekler ve Kazaklar ayırımının etnik bir anlamı olmadı. O dönemde bu terim sadece doğu Deşt-i Kıpçak’daki Türk kabilelerinin siyasi birliğini ifade etti⁹.

Kazak adının manasına gelince, ilk olarak XV. yüzyılda ortaya çıkan bir Türk kavminin adı olan “Kazak”, kelime olarak “hür, serbest, bekâr, mert, yiğit, cesur” anlamlarına gelir. Kazak, bu ilk manasıyla Slav dillerine de geçmiş olup ve bilhassa hudut boylarında bekçilik yapan bir nevi imtiyazlı askeri koloni mensuplarını ifade etmiştir. Daha sonra Orta Asya’nın dâhili karışıklıkları zamanında menfi mana olarak, “derbeder, serseri, harami, haydut” anlamlarında da kullanılmıştır¹⁰.

² Mehmet Alparğu, *Yeniçağda Kazak Türkleri*, 72 Ofset Tesisleri, Ankara 1996, s. 2.

³ A. Zeki Velidi, Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 37.

⁴ *Bol’şoya Sovetskaya Entsiklopediya*, T. 19, Moskova, 1953, s. 318.

⁵ Bkz. *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVI-XVIII. vekah (Sbornik Dokumentov i Materialov) Tom 1*, Alma-Ata, 1961.

⁶ Reşit Rahmeti, Arat, “Kazakistan”, *İ. A.*, C. VI, s. 499.

⁷ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 31; Caferoğlu, A., “Kazak Türkleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 29, Ankara, 1965, s. 302.

⁸ Halid Kurbangali, *Tarih-i Hamsa (Bes Tarih) Tarih-i Hamsa-i Şarki (Şığıstın Bes Elinin Tarihi)*, Kazakistan-Almatı, 1992, s. 234.

⁹ *Kazak Sovyet Entsiklopediyası*, T., 6. s. 386.

¹⁰ Reşit Rahmeti, Arat, “Kazakistan”, *İ. A.*, C. VI., ss. 498-499.

Bu kelimenin aslı ne olursa olsun, ilk zamanlarda başıboş, evsiz barksız, hane berduş ve sürgün anlamında kullanıldığı kesin.

Demek ki, siyasî ve etnik bir anlam içermeyen "Kazak" kelimesi, kendi halkından veya kabilesinden yahut beyinden koparak maceraperest bir hayat yaşamak zorunda kalan başıboş kişi demektir. Rusçada da "kazak" kelimesi aynı anlamda kullanılmıştır. Ruslar, belli bir mesleği ve evi olmayan, başına buyruk, avare dolaşan insanlara ve sahipsiz tarım işçilerine "kazak" derlerdi. Tarihçiler, "kazak" kelimesinin Kuzey Rusya'da XIV. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlamış olmasına rağmen, Rus Kazaklarının ilk yaşadıkları bölgelerin Kıpçak bozkırlarına komşu güney uçları olduğunu¹¹, oradaki Kazakların savaştı bir topluluk karakteri arz ettiğini belirtiyorlar. Bir başka deyişle, "kazak" kelimesinin temelinde sosyal bir anlam vardır ve bir bireyin veya cemaatin, hükümdara, topluma ve devlete karşı muayyen bir süre içindeki durumunu belirler. Şu halde, orada burada dolaşan, kılıcının gücüyle hayatını sürdüren kişi, kazaktır. Uzak ve tehlikeli bir yolculuğa tek başına çıkan, birinin refakatinde hareket etmeyen kişi de kazaktır. Babür'ün deyimiyle "düşman sürülerini cesurca ve yılmadan kaçıran yiğit" de kazaktır. Kendi isteğiyle veya şartların zorlamasıyla kazak hayatı yaşayan insanların sayısı, hiçbir zaman az olmamıştır. O günün hayat felsefesi de insanları buna zorluyordu.

İster Türk, ister Pers, ister hayvancılıkla geçinen sıradan bir göçebe veya isterse on göbek ilerisine kadar doğuştan prens olan herhangi bir kişi, kazak olabilirdi. Örneğin, Toktamış Han'ın büyük oğlu Celaleddin, "Göçebe Özbek Devleti'nin banisi Şiban'ın torunu Ebu'l-Hayır, onun torunu Muhammed Şeybânî, Çağatay neslinden Veys ve Said, bir süre kazak hayatı yaşamışlardır, Timurlular arasında eşi emsali bulunmaz bir silahşor olan Hüseyin Baykara Sultan dahi birkaç ay süreyle kazaklık günleri yaşamıştır. Babür, meşhur "Babürnâme"sinde "kazaklık günlerinde, dağlık Masça'dan Sultan Mahmud Han'ın yanına gitmeye karar verdiği"nden bahsetmektedir. Bu arada, kazaklık yapan bir kişinin, o hayatı terk ederek eski haline dönmek için mümkün olduğunu da belirtmiş olalım. Nitekim, kendi dönemlerinin üst tabaka insanları sayılan mezkûr kişilerin tamamı böyle yapmışlardır. Örneğin, Sultan Hüseyin ile Sultan Said, kendi ülkelerine dönerek hükümdar oldular. Muhammed Şeybânî ve Zahireddin Babür ise, kendi devletlerini kurdular.

Demek ki kazaklık, eski devirlerde herkesin başına gelebilecek bir olaydı. Kazak hayat tarzını ifade etmek için İslam kaynaklarında "kazaklık", Türkçe kaynaklarda "kazaklıkta", "kazaklıklarda", Farsça kaynaklarda ise "der eyyam-ı kazak(i)" ve "müddet-i kazak" ibareleri kullanılmaktadır¹².

Bir Kazak'ın hayatının son derece mütevazı olduğunu Kazaklarla ilgili araştırma yapan tarihçiler ifade etmektedirler. Bu yüzdendir ki Türkçe *hazak* kelimesine Farsça *âne* eki ilave edilerek *hazahâne*, yani *kazak gibi, mütevazı* kelimesi elde edilmiştir. "Kazaklık" yapan birisi, her zaman da yalnız olmayabilirdi. Bazen, bağımsız yaşayan bir kazak'ın, yarını meçhul kaderini paylaşmayı kabullenen bir *kazakdaşı* da olabiliyordu. *Yoldaş, arkadaş, avuldaş, vatandaş* gibi aynı türden olan *kazakdaş* kelimesine Orta Çağ Müslüman yazarlarının ifadesiyle "kazak cemaatleri" dahi vardı. Bu "kazak cemaatleri" bazen, tahtını kaybetmiş kaçak bir padişah adayı ve ona bağlı insanlardan da oluşurdu. Bunlar, şehir ve köylerden uzakta, macera peşinde koşan insanlardı. Buna göre kazak kelimesi, mensubu oldukları devletten ayrılarak, ona karşı savaşan bir grup veya belli miktardaki göçebe anlamına geliyordu. 1459 yılında Ebu'l-Hayır'ın devletine bağlı iken, isyan bayrağı açarak kaçan Urus Han'ın torunları Kerey ve Janibek'in idaresindeki göçebeler, böyle bir topluluktu¹³.

¹¹ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 250.

¹² S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 251.

¹³ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 252

Özbek ulusundan gelerek bir süre Yedisu bölgesinde dolaşan insanlara "Özbek-Kazak" denildiği belirtilmişti. Bu çift kelimeli adlandırma ile ilgili bu örnek dışında başka örneklerde verebiliriz: Yedisu Kazakları, Nogay Kazakları, Deşt Kazakları, Kafkaslarda Çutur Kazakları, hatta "Emîr Tanbel Kazakları", Babür'ün "Bizim Kazaklar" dediği Kazaklar, "Şiban Kazakları" vs. mevcuttu.

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerden da anlaşılacağı üzere Kerey ve Janibek Kazaklarının Özbek kökenli olduğu, başlangıçta "Özbek-Kazaklar" diye adlandırılmalarının sebebinin ise Özbek ulusundan kaçmış olmalarına bağlandığı görülmektedir¹⁴. "Kazak-Kazah" kavim adı ile ilgili Kumuk şivesinde bu adın nasıl kullanıldığına dair incelemeler yapıldığında "silahşör, kızan, asker mükellefi" gibi manalar da kullanıldığı görülmüştür¹⁵.

Kazak adının siyasi bir maksatla bir isyan neticesinde ailesini terk ederek bekar bir şekilde bazen de ailesiyle birlikte bağlı olduğu topluluktan uzaklaşması ve bu fırsattan istifade ederek hükümet işlerini ele alıncaya kadar bağımsız bir şekilde dolaşan kişiye veya gruplara (sergüzeştler); Türk kavimlerinde ergenlik çağına erişen erkek çocukları hayata alıştırmak için sahraya çıkarma adeti, yahut ta eşkıyalık maksadıyla elinden, yurdundan, ailesinden ayrılanlara bu ad verilmiştir. Mesela; Barak Han'ın oğulları Kerey ve Janibek Sultanlar 1466'da Ebu'l-Hayır Han'dan ayrılıp "Kazak" oldular¹⁶.

Babür ise, bu kavramların fetret dönemini yani hükümdarın hükmettiği yeri herhangi bir sebeple terk ederek, "mevkiini veya buna mümasil bir vaziyeti tekrar buluncaya kadar" geçirdiği zaman ve vaziyeti kastetmektedir. Bu durum bir tek şahıs için söz konusu olabileceği gibi bütün bir topluluğun da vaziyeti olabilir¹⁷.

Türk Dil Kurumu'nun çıkardığı Türkçe Sözlük'ün 1. maddesinde "Kazak" kelimesi S.S.C.B.'de Güney Sibiry'a da yaşayan, Türk soyundan gelen bir halk ve bu halka mensup olan kimse" olarak tanımlanmış, ikinci maddesinde de Kazak kelimesinin tanımını "Güney Rusya'da yaşayan Slavlaşmış bir topluluk ve bu topluluğa mensup olan kimse" olarak vermiştir¹⁸ ki bu Kazaklar Büyük Sovyet Ansiklopedisinde "Kazâki" yahutta "Kazakî (Kozakî)" şeklinde geçmektedir. İlk dönemlerde toprağa bağlı köylülerden ve fakir şehirlilerden Rusya'nın kenar bölgelerine (Don, Yayık, Zaporojye) kaçan "özgür" insanlara verilen ad. Günümüzde Don, Kuban, Terek bölge nüfusunun bir kısmını oluşturuyor¹⁹. Bir başka ansiklopedide de "kendi memleketinden, soyundan, kabilesinden ayrılarak, maceralı bir hayata başlamaya mecbur olan insanlar" şeklinde geçiyor²⁰.

Levşin*, Rus yazarlarının büyük bir kısmının, Kazakların Tatarlardan geldiklerini ve Tatarlarla birlikte oldukları dönemlerde "Kazak" adının ortaya çıktığını yazdıklarını; Şark tarihçilerinin ise bu düşünceleri yalanladığını, "Kazakların kendi başlarına bağımsız bir toplum" olduklarını ve bazı yazarların, Kazakların varlığını X. yüzyıla kadar takip ettiklerini yazmaktadır. Ayrıca Levşin, Ünlü Babür Mirza*'nın Çağatayca olarak yazdığı yazılarında ise "Kazak" sözcüğüne rastlandığını ve burada "Kazak" kelimesinin "avareler" anlamına geldiğini,

¹⁴ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis'*...,s. 253

¹⁵ Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988 s. 33–34; Caferoğlu, "Kazak Türkleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 29, s.302.

¹⁶ A. Togan, *Bugünkü Türkili*..., s. 36-37.

¹⁷ Reşit Rahmeti, Arat, *Vekayi Babur'un Hatıratı*, I-II, C. 2, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 616.

¹⁸ *Türkçe Sözlük*, (Türk Dil Kurumu), C. 2, Ankara 1988, s. 824.

¹⁹ B. S. E., T. 19, s.299.

²⁰ K. S. E., T. 6, s.385.

* A. İ. Levşin (1797–1879) Kazak halkının içinde uzun bir süre yaşayan ve Kazak tarihi konusunda değerli çalışmalar yapan ve bu yüzden "Kazak tarihinin Herodotu" olarak adlandırılan, Rus asıllı bir bilim adamıdır.

* Babur'un Hatıratı (R. R. Arat, *Vekayi Babur'un Hatıratı*, C. I–II)'nda Levşin'in belirttiği Kazak kelimesinin anlamı ile ilgili bilgiye rastlanılmamıştır.

dolayısıyla bu sözcükten hareketle “Kazaklık” ifadesinden “avarelik” anlamının çıktığını ve “Kazaklamak” sözcüğünü ise “avare olarak dolaşmak” şeklinde tanımlamıştır.

Levşin’in yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bu sözcüklerin anlamlarının halkın yaşam biçimini yansıttığı gözükmektedir. Levşin, Kazak adının ortaya çıkması ile ilgili görüşlerini devam ettirmektedir. Şöyle ki, Rusya’nın Tatar hâkimiyeti altındaki dönemlerde köylü kesiminden “özgür” olan kişilere “Kazak” adı verildiğini, başka bir deyişle köylülerin bu kesimi kendi kafasına göre bir yerden başka bir yere gitme hakkına sahip olduklarını, bu sınıf insanların adlarından Zaporosya ve Don Kazaklarının adlarının ortaya çıktığını açıklamaktadır. Rus hâkimiyetinden kaçıp Dnepyer ve Don nehirleri kıyılarına göç eden kişilerin de kendilerine “Kazak” adı verdiklerini, başka bir deyişle “biz özgür insanlarız” dediklerini; kimi zaman da onlara “eşkıya” denildiğini yazmaktadır. Levşin, bu sözcüklerin Kazak sözcüğüyle aynı olduğunu açıklamaya çalışmıştır.

Kazak sözcüğünün anlamının “yaşam biçimine göre ya da ilkel Kazakların silahlarına göre” bir anlam ifade ettiğini; ancak halkın özel adı olarak “Kazak” sözcüğünün tercüme edilemediği gibi etimolojik tartışmalara da konu olamayacağını, binaenaleyh bu sözcüğün “Kozavski” “Kozı” sözcüklerinden geldiğini söyleyenlerin boşuna çalıştıklarını ifade etmiştir²¹. A. Zeki Velidi Togan ise, “Barak Han’ın oğulları Kerey ve Janibek Sultanların 1466’da Özbek Ebu’l-Hayır Han’dan ayrılıp “Kazak” olduklarını belirtmiştir²². Levşin, Kazak halkının ortaya çıkış tarihinin sağlıklı bir şekilde araştırılmayacağını, çünkü söz konusu halkın vakanüvislerinin ve tarihi kitabelerinin olmadığını belirtir. Ayrıca Levşin, Kazakların bugüne dek muhafaza edilmiş efsaneleri bulunduğunu, ancak bu efsanelerin çok değişik ve büyük bir kısmının da anlamsız olduğunu vurguladıktan sonra, bunlardan bir bütün olarak tarih derlemenin mümkün olamayacağını ifade etmektedir²³. P. İ. Rıçkov (1712–1777) da, bu konuda, Kazakların kökeni ile ilgili güvenilir bilgilerin elde edilemediğinden bahsetmektedir²⁴.

Levşin, Kazak tarihiyle ilgili Avrupalı bilim adamlarının çalışmalarında da bilgi bulunmadığını, dolayısıyla Kazakların Avrupa’da bilinmediğini açıklamıştır. Doğu tarihçilerinin eserlerinde sözü geçen halkın tarihi ile ilgili hiçbir bilgi bulunmadığını, fakat her şeye rağmen bunlar hakkında kesin bir karar vermek istemediğini ifade etmiştir. Ancak bu halkın eski tarihinin ve kahramanlıklarının Pers ve Maverâünnehir tarihçileri tarafından unutulmamış olabileceğini de hatırlatmaktadır²⁵. Kazak Tarih yazıcılığı geç bir dönemde başlamıştır. Bu sebeple onların ortaya çıkışı ile ilgili bilgiler, Özbek tarihçilerinin eserlerinden ve çatışmaları dolayısıyla da münasebet içinde oldukları kavimlerin tarihçilerinin verdikleri bilgilerden öğrenmek mümkündür²⁶.

Kazak halkı, Kazak topraklarında yerleşmiş olan eski aşiret ve toplulukların birleşmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Bu toplulukların en önemlileri şunlardır. Üysünler, Kanglılar, Kıpçaklar, Dulatlar, Argınlar vd. 1219–1221 yıllarında Kazak toprakları Moğolların istilasına uğramıştır. Moğol istilası ülkenin üretimini inkıza uğratmış, Kazak Ordalarını yüzlerce yıl geriye götürmüştür. Moğolların Kazak Ordalarını istila ettiği dönemde bir kısım göçebe Moğol aşiretleri Kazak topraklarında kalmışlardır. Türkçe konuşan yerel halk için bu aşiretler azınlık olarak kalmışlardır. Bu durum Kazak nüfusunun bir topluluk olarak meydana gelme sürecini yavaşlatmıştır. Ancak zamanla bu Moğollar yerel halkın dilini, kültürünü kabul ederek Kazaklar arasında erimişlerdir. Bu durum Kazak nüfusunun bir topluluk olarak meydana gelme

²¹ Yukarıdaki paragraflar A. İ. Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey*, I-III, T. II, Sankt-Peterburg, 1832, s. 39-41.’den özetlenmiştir.

²² A. Togan, *Bugünkü Türklü...*, s. 37.

²³ A. İ. Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord ...*, s. 24.

²⁴ P. İ. Rıçkov, *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Orenburg, 1896, s. 70.

²⁵ A. İ. Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord*, s. 31.

²⁶ M. Alpargu, *Yeniçağda Kazak, ...*, s. 5.

sürecini yavaşlatmıştır. XIV. yüzyılın başında Kazakistan'da "Ak Orda" adında yeni bir hanlık kuruldu. "Ak Orda" Cengiz Hanlığı tarafından yönetildi. Hanlık Semireçye ve Doğu Türkistan'ı elinde bulunduruyordu. Yörenin gerçek sahiplerinin Türkçe konuşan "Duğlatlar" olduğu anlaşılmıştır. Ak Orda'nın düşmesinden sonra Kazak topraklarında XV. yüzyılın başlarında Nogay ve Özbek adı altında iki hanlık kurulmuştur. Özbek Hanlığı'nın içine "Duğlatlar" ve "Üysünler" ve bölgedeki birkaç aşiret dışında, Kazak bölgesindeki topluluklar ve aşiretler girmişlerdir. Hanlık bir tek isimle anılmıyordu. Komşu halklar onları Özbek-Kazaklar diye adlandırmışlardır. Hanlık içinde mütemadiyen iktidar mücadelesi olmuştur, bu mücadele özellikle Ebu'l-Hayır döneminde (1428-1468) artmıştır²⁷. Ayrıca Moğol kabilelerinin mütemadiyen Türk boylarına baskınlarını Özbek Hanı Ebu'l-Hayır'ın bir türlü önleyememesi üzerine Özbek topluluğundaki bazı Türkler, töreye göre "halkını koruyamayan hükümdarı hükümdar olarak kabul etmeyerek" Özbek topluluğundan ayrılmışlar ve kuzeye doğru çekilmişlerdir. İşte bu topluluğa "Kazak" adı verilmiştir²⁸. 1466 yılında Özbek topluluğundan ayrılan bu grubun önderliğini Barak Han'ın oğulları Kerey ve Janibek Sultanlar yapmışlardır²⁹. Ancak Kazak tarihçisi Salgaraulı, Kerey ve Janibek Sultan'ın Barak'ın oğulları olduğu görüşüne katılmamaktadır³⁰. Ebu'l-Hayır'dan ayrılıp Mogulistan'a giden bu gruba Mogulistan Hanı İsen Buka Han tarafından özel saygıyla kabul edilerek kendisine ait toprakların batısında bulunan Şu (Çu) Irmağı bölgesi ile Kozıbaşı bölgesi verildi³¹. İlk defa "Kazak ülkesi" adı işte tam bu sırada Kazakların Şu (Çu) ve Talas Irmaklarının kıyısına yerleştikleri sırada kullanıldı³².

Canibek ve Girey Hanlar, yanlarındaki Özbeklerle birlikte Moğolistan'da bir süre barış içinde ve mesut bir şekilde yaşadılar. 1468'de Ebu'l-Hayır Han'ın ölümünden sonra Özbek topluluğundan bir grup (yaklaşık 200.000 kişi) Kerey ve Janibek Han'ın yanına göç ettiler. Böylece "Özbek-Kazak" topluluğu meydana geldi³³. Özbeklerin "Özbek", "Kazak" ve "Mangıt-Nogay" gruplarına ayrılması İdil havzasında değil, Sırderya havzasında yaşadıkları zamanda meydana gelmiştir³⁴. Daha sonra onlar Kazak Hanlığı'nı kurdular ve Kerey Han tahta oturdu³⁵.

Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu ve XVI. Yüzyıla Kadar Hanlığın Siyasi Faaliyetlerine Genel Bir Bakış

Rus kaynak ve arşiv belgelerinde XV. yüzyılın ikinci yarısının ortaları olarak bilinen Kazak Hanlığı'nın kuruluşundan XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süreyi kapsayan Kazak halkının tarihi ile ilgili yeterli bilgi yoktur. Bu konudaki bilgi ve yazılı belgelerin eksikliği yüzünden, Kazak Hanlığı'nın siyasî gelişmesi de yeterince aydınlığa kavuşmamıştır. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Levşin (1797-1879) de, bu dönemdeki belge ve kaynakların eksik ve yetersizliğini dile getirmiştir.

Kazak Hanlığı'nın erken dönemiyle ilgili bilgileri, neredeyse sadece Müslüman yazarların eserlerinde bulabilmek mümkündür. Ancak, bu eserlerin büyük bir kısmının veya neredeyse tamamının, Kazaklara komşu bölgelerdeki (bazen Kazaklarla ilgisi bulunan çok uzak

²⁷ B. S. E., T. 19, ss. 327-328; Ayrıca Bkz. M., Mukanov, *Kazak Jerinin Tarihi*, Almatı, 1994, s. 4-5.; K. S. E., T. 6, s. 382, 261.

²⁸ Mehmet, Saray, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993, s. 17.

²⁹ A. Togan, *Bugünkü Türküli...*, s. 36.; Ayrıca bkz. Emirbekov, Ş., "Kazak Jüzderinin Payda Boluvı Turalı", *Kazak Tarihi*, No. 3, Almatı, 1994, s. 15.

³⁰ Bazı eserlerde Kerey ve Janibek'in Barak'ın çocukları olduğu belirtilir, bu doğru değildir. Kerey, Orıs Han'ın büyük oğlu Bolat'ın oğludur, Janibek ise, Orıs Han'ın diğer bir oğlu olan Kutlug Buka'nın torunu Barak'ın oğludur. Buna göre Kerey, Orıs Han'ın torununun oğlu, Janibek ise, torununun torunudur. Bkz. K., Salgaraulı, *Handar Kestesi (Şıgıs Handarının Jlnamalık Kestesi)*, Almatı, 1992, s. 40.

³¹ Salgaraulı, *Handar Kestesi...*, s. 40.

³² K. S. E., T. 6, s. 384.

³³ M. Alpargu, *Yeniçağda Kazak Türkleri...*, s. 8.

³⁴ A. Togan, *Bugünkü Türküli...*, s. 34.

³⁵ Salgaraulı, *Handar Kestesi...*, s. 40; Mukametkanlı, *Tarihi Zerteuler*, s. 41.

bölgelerdeki) hükümdar ve meşayihle ilgili bilgiler içerdikleri için, Kazak Hanlığı hakkındaki bilgilerin bölük pörçük ve son derece cüz'î olduğu ifade edilmektedir. Örneğin, öncelikle Orta Asya hadiseleriyle ilgilenen bu bölge müellifleriyle, Horasan ve Mâverâünnehir olaylarıyla ilgilenen Acem müelliflerin, genel olarak Kazak Hanlığı veya hükümler olan Kazak hanlarının bir yahut birkaçının iktidarı döneminde meydana gelen olaylarla ilgili olarak hiçbir bilgi vermedikleri belirtilerek, Bunun tek istisnasının, Doğu Türkistanlı tarihçi Mirza (Muhammed) Haydar Duglatî'nin (1500–1551) Kazak hanları hakkında bilgiler içeren "Tarih-i Reşidî" adlı eser olduğu ifade edilmiştir. Onun bu eserinin, Orta Çağ İslam tarihçiliğinde Kazak Hanlığı'nın erken dönemiyle ilgili bölük pörçük bilgilere kıyasla, son derece önemli olduğu³⁶ ve bu bilgilerin XV. yüzyılın 50'li yılları ile XVI. yüzyılın 30'lu yılları arasındaki dönemi kapsadığı. Mirza Haydar'ın bu konuda en çok üzerinde durduğu Kazak yöneticilerinin, Burunduk, Kasım ve Tahir Han olduğu belirtilmiştir. Bundan başka eserde Kazak-Mogul ve Kazak-Özbek ilişkileri de geniş şekilde ele alınmaktadır³⁷.

Kazak halkının XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait tarihi konusundaki bir diğer önemli kaynak, Hafız-i Tanış'ın "Şerefname-i Şahî" isimli eseridir. Eserin diğer adı "Abdullahnâme"dir. Hafız-i Tanış'ın aktardığı ana bilgiler, Orta Asya Kazak ve Özbekleri arasındaki ilişkilerle ilgilidir³⁸.

Kazak Hanlığı'nın tarihi, esasen XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlar. Bu hanlığın oluşması, 1458 ve 1462 yıllarında, Urus Han'ın torunları olan sultanların yönetimindeki Özbek ulusunun bir kısmının Mogulistan'a göç etmesi ve 1468'de Ebu'l-Hayır Han'ın vefatından sonra "Göçebe Özbek Devleti'nin dağılmasıyla alâkalıdır. Onun döneminde Özbek ulusu öyle bir parçalanma devri yaşamıştır ki, neticede o tarihten itibaren bozkırın Kazak denilen halkları, ulusun diğer kesiminden ayrılmışlardır³⁹. Kazak hanlarının atası sayılan Urus Han'dan "Özbek hükümdarı" diye bahsedilmektedir. Mogulistan'a gelince, bu politik yapının Kazakistan'ın siyasî haritasında ortaya çıkışı, XIV. yüzyıl ortalarında başlar. Yani, günümüzdeki Güney ve Güneydoğu Kazakistan'ın bütün toprakları o zamanki Mogulistan'ın sınırları içinde yer alıyordu⁴⁰.

Özbek ulusu, bugünkü Kazakistan'ın büyük kısmını içine alıyordu ve ulusun göçebe halkının tamamına Özbek deniliyordu. Bu kelimenin nereden geldiği hâlâ aydınlığa kavuşturulmuş değil. Kimilerine göre, bu göçebeler kendilerine Özbek diyorlardı. Kimileri onu Altın Orda hanı Özbek'e (1312-1342) bağlıyorlar. Bazıları ise tam tersine, XIV. yüzyıldan önce de var olan şahıs adı Özbek'i bir halka tensip ediyorlar⁴¹.

1428 yılında Batı Sibirya'da Tura bölgesinde 17 yaşındaki Ebu'l-Hayır, han ilan edildi. Han seçilişini ve tahtta oturmasını göçebe halkların nüfuzlu çevrelerine borçlu olan Ebu'l-Hayır, onların çıkarlarını kollayan bir siyaset izlemek, civardaki zirai bölgelere askerî seferler düzenlemek, yeni ülkeler fethetmek zorundaydı⁴². Özbek ulusunun kapı bir komşusu Mogulistan'da iç savaş ve kargaşa hâkimdi. Veys Han'ın 1428'de ölümünden sonra Mogul ulusu tamamen dağılmıştır. Genç İsen Buka Han'ın iktidarının zayıf olduğunu hisseden bu emirler, dağıldıkları bölgelerde onun hâkimiyetini reddettiler.⁴³

³⁶ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 224

³⁷ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 226; Ayrıca Bkz., Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-Reşidî* (Türkçe Çev. Osman Karatay), Selenge Yay., İstanbul, 2006.

³⁸ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 228.

³⁹ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 217-218.

⁴⁰ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 215-216.

⁴¹ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 217.

⁴² S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 218.

⁴³ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 219.

40 yıl boyunca iktidarda kalmasına rağmen Ebu'l-Hayır Han'ın iç politik durumu sağlam değildi. Çünkü gözlerini Özbek ulusunun iktidarını ele geçirmeye çevirmiş bulunan Cuçi torunlarıyla uzun ve acımasız bir savaşa girmek zorunda kalmıştı⁴⁴.

Genç ve ikbalperest Ebu'l Hayır, siyasî hayata adımını atarken, düşmanlarının büyük bir kısmını ortadan kaldırıp, Doğu Deşt-i Kıpçak'ı "tek bir göçebe devlet sınırları" içinde birleştireceğini ve kırk yıl bölgenin hükümdarı olacağını aklının ucundan bile geçirmemiştir. Fakat göçebe çevrelerinden ve Özbek ulusu kabilelerinin büyük kesimi tarafından gördüğü destek sayesinde Cuçi oğullarına karşı kazandığı ilk zaferler, onun iktidarını güçlendirerek, bozkırdaki nüfuz alanını genişletmişti; ancak, yine de bozkırda huzur yoktu, İbak Han, Bereke Sultan ve Urus Han'ın torunları olan Janibek Sultan ve Kerey gibiler onun hâkimiyetini kabul etmek istemiyorlardı⁴⁵.

Ebu'l Hayır, 1446'da Sırderya sahil ve Karatav eteklerindeki Sıgnak, Sozak, Akkurgan, Özgend gibi birçok şehri fethederek, Sıgnak'ı başkent* yaptı. Ne var ki, ne Mustafa Han'a* karşı kazanılan zafer, ne de Sırderya civarındaki şehirlerin fethi,⁴⁶ Ebu'l Hayır Han'ın 1457 yılında Kalmuklar karşısında ağır bir yenilgiye uğramasını engelleyemedi. Ebu'l Hayır Han'ın göçebe halkının bir kısmı, bu yenilgiden sonra Urus Han'ın torunları Kerey Sultan ve Janibek Sultanla birlikte ayrılarak, Moğolistan'a göç ettiler ve orada Çu ve Kozıbaşı İrmakları civarına yerleştiler⁴⁷.

Yedisu bölgesinde kurulan Kazak Hanlığı XV. yüzyılın son on yılında ekonomik bakımdan güçlenip sınırlarını genişletmeye başladı. Fakat XV. ve XVI. yüzyıllarda hanlık sınırları iç ve dış politikaya göre bazen genişleyip, bazen daraldığı için kesin olarak belirli değildi⁴⁸. Ancak Levşin'in eserinde yer alan bilgiye göre, 1587 yılında çizilmiş olan bir haritada Kazak toprakları "Tatar Kazakları Toprakları" olarak gösterilmektedir⁴⁹.

Yukarıda da belirtildiği gibi 1465 yılında 200.000 kişilik bir Kazak topluluğu çok geçmeden diğer Türk boyları ile Moğol uruklarından Nayman, Jalayır (Celayır) ve Duglatların da katılmasıyla bir milyonluk Kazak birliği meydana gelmiştir⁵⁰.

Kazakların kendi tarihlerinin başlaması Türk-Moğol uruğ ve kabilelerinden ayrıldıktan sonra olmuştur⁵¹. "Güneyde yerleşik Özbekler ve Tacikler, kuzeyde Moskova Çarlığı, doğuda Moğolistan ve Sincan sınır komşularıydı"⁵².

Kazakların yaşadıkları toprakların hâkimi durumundaki İsen Buga Han'ın bir süre sonra ölmesi ve Mogulistan'da çıkan karışıklıklar Kazakları büyük ölçüde etkiledi. Özbeklerdeki karışık ortamdan istifa ederek eski yurtlarına dönmek ve Özbek tahtını ele geçirerek Kerey ve Janibek hanedanını oluşturmak Kazakların temel hedefi idi. Bu maksatla Deşt-i Kıpçak⁵³'a

⁴⁴ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 220.

⁴⁵ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 222.

* Daha önce Tura veya Çimgi-Tura ve Ordu-Bazar başkent olarak kullanılmaktaydı.

* Mustafa Han, bir dönem Ebu'l Hayır'ın en yakın dost ve müttefiklerindendi. 1446 yılında, İşim ile, Atbasar nehirleri arasındaki topraklarda hükümler oldu. Ebu'l Hayır'a karşı isyan bayrağını açtı ve mağlup oldu. Buna rağmen XV. yüzyılın 60'lı yıllarına kadar Harezmi'de hâkimiyeti elinde bulundurdu.

⁴⁶ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 222.

⁴⁷ S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' ...*, s. 223.

⁴⁸ K. S. E., T. 6, s. 384.

⁴⁹ A. İ., Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord ...*, s. 46.

⁵⁰ Reşit Rahmeti, Arat, "Kazakistan", s. 499; B. S. E., T. 19, s. 318; S. A., Aspendiyaroviç, *Kazahstan Tarihinin Oçerkeri*, Almatı, 1994, s. 31.

⁵¹ S. D., Asfendiyarov, *İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen)*, Kazak Üniversitesi, Alma-Ata, 1993, s.32.

⁵² S. D., Asfendiyarov, *İstoriya Kazahstana ...*,s. 93.

⁵³ Deşt-i Kıpçak tabiri Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eder. XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan devrede Kıpçak Hanlığının hayat sürdüğü bölgedir. Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş

yönelmişler ve faaliyetlerini tamamlamaya çalışmışlardır. Bu sırada meydana gelen gelişmelerle, Özbekler topraklarında tutunamayarak göç etmek zorunda kalmışlardır. Bir süre sonra da Ebu'l-Hayır Han'ın eskiden hâkim olduğu topraklar onun torunu olan Muhammed Şibanî Han'ın eline geçmiş, böylece Kerey ve Janibek'in, Özbek toprakları ve Özbek Devleti ile ilgili planları suya düşmüş oldu⁵⁴.

Kazak sultanlarının XVI. yüzyıl başlarında takip ettikleri dış politikanın ana çizgisi, Sırderya civarındaki şehirlerin ele geçirilmesi için verilen mücadeleden ibaretti ve bu mücadele, onların batı ve güneydoğu sınırlarındaki komşularla ilişkilerini belirliyordu. Kazak Hanlığı'nın üst düzey yöneticileri, Orta Asya'nın komşu bölgelerindeki siyasî olayların içine gittikçe daha fazla çekildiklerinden, Mâverâünnehir'in Şibanlı hanlarıyla savaşmayı sürdürdüler. Muhammed Şeybanî ve halefleri, Timurluların fethettikleri toprakları kuzeyli akrabalarına karşı korumak zorundaydılar. Çünkü Şeybani Han göçebe Özbekleriyle bir süre önce nasıl Timurlular için büyük tehlike oluşturmuşsa, kendi han ve sultanlarının yönetiminde bozkırda göçebe halde yaşayan akrabaları da Orta Asya Şeybanî Devleti için o denli büyük tehlike teşkil ediyorlardı. Daha önceleri Cuçi'nin torunları arasındaki çatışmalar, Özbek ulusu bünyesindeki iç savaşlardı⁵⁵. Sonrasında ise savaş, her biri belli bir bölgede yaşayan ve bağımsız devletlere sahip olan iki akraba grup arasında cereyan etmişti. Böylece XVI. yüzyıl başlarından itibaren Urus Han ve Ebu'l-Hayır Han'ın torunları arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem açılmış ve bozkırda hâkimiyeti ele geçirme mücadelesine, onu daha acımasız ve uzlaşma kabul etmez hale getiren siyasî ve iktisadî sebepler de eklenmişti.

SONUÇ

“Kazak” kelimesi, Türkçe bir kelime olup sözlük karşılığı evsiz, yurtsuz anlamlarına gelmektedir. Ancak tarih literatüründe çok daha farklı anlamları olmakla birlikte üzerinde uzlaşılan ortak bir anlamı bulunmamaktadır. Bakıldığı zaman, anlamı farklılığı dönemlere ya da coğrafyaya göre değişmektedir. “Kazak” kelimesinin siyasî ve etnik bir anlamı bulunmamakla birlikte genel olarak kendi halkından veya kabilesinden yahut beyinden koparak maceraperest bir hayat yaşamak zorunda kalan başıboş kişi demektir.

Kazak halkının ortaya çıkışı meselesinde ise, halkın tarih sahnesine çıkışı için kesin bir tarih vermenin mümkün olmadığı görülmektedir. Bunun sebebi Kazak halkını anlatan vakanüvislerin ve kitabelerin bulunmamasıdır. Bu sebeple Kazak halkının kökenine dair ortaya atılan bilgilerin güvenilirliğine dair şüpheler bulunmaktadır. Durum böyle olunca Kazak halkına dair bilgiler daha çok, temas halinde buldukları kavimlerden edinilmektedir. Kazak halkının tarihine dair bilgilere genel itibarıyla XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yeterli veriler bulunmamaktadır.

Kazak Hanlığı'nın erken dönemiyle ilgili bilgileri neredeyse sadece Müslüman yazarların eserlerinde görebilmekteyiz. Onların siyasî faaliyetlerine ait bilgileri içeren kaynaklar çalışmamızda ayrı ayrı ele alınmaya çalışılmıştır. Kaynaklarda Kazak Hanlığı'nın atası sayılan

Irmağından başlamakta, Batı Sibiryâ'yı Hazar Denizinin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak ayrıca, güneyde Kırım'ı içerisine alarak, kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek Irmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Sırderya boylarına kadar uzanmaktadır. Kazak Bozkırı ifadesi ise, tabii bir sınır olmayıp, Deşt-i Kıpçak'ın içindeki siyasî bir sınır olarak Kazakların buldukları sahayı göstermektedir. Bkz. M. Alpargu, *Yenicağda Kazak*,..., s. 12.

⁵⁴ M. Alpargu, *Yenicağda Kazak*..., s. 9-10; K. S. E., T. 6, s. 387.

⁵⁵ S. Klyaştorniy, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis* ' ...,s. 261.

Urus Han'dan Özbek hükümdarı diye bahsedilmektedir. Özbek ulusu, günümüzde Kazakistan'ın büyük kısmını içine alıyordu ve ulusun göçebe halkının tamamına Özbek deniliyordu. Yine “Özbek” kelimesinin kökeninin ve anlamının ne olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak çalışmamızda var olan ihtimalleri tespit etmeye çalıştık.

Siyasî faaliyet olarak gözümüze çarpan gelişme ise 40 yıl boyunca iktidara hâkim olan Ebu'l-Hayır, Özbek ulusunun iktidarını ele geçirmek için uğraşan Çuçi torunlarıyla uzun ve amansız bir savaş sürecinde olduklarını görmekteyiz. 1465 yılında ise 200 bin kişilik Kazak topluluğu çok geçmeden diğer Türk boyları ile Moğol uruklarından Nayman, Calayır ve Dulatların da katılımıyla bir milyonluk Kazak birliği meydana geldi. Kazakların kendi tarihlerinin başlaması Türk, Moğol uruğ ve kabilelerinden ayrılmasından sonra olmuştur.

Sonuç olarak XVI. yüzyıl başlarından itibaren Urus Han ve Ebu'l-Hayır Han torunları arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem açılmış ve bozkırda hâkimiyeti ele geçirme mücadelesinde onu daha acımasız ve uzlaşma kabul etmez hale getiren siyasi ve iktisadi sebepler de eklenmiştir.

KAYNAKÇA

- Alpargu, Mehmet, *Yeniçağda Kazak Türkleri*, 72 Ofset Tesisleri, Ankara 1996.
- Arat, Reşit Rahmeti, *Vekayi Babur'un Hatıratı*, I-II, C. 2, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Asfendiyarov, S. D., *İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen)*, Kazak Üniversitesi, Alma-Ata 1993.
- Aspendiyaroviç, *Kazahstan Tarihinin Oçerkteri*, Almatı 1994.
- B. S. E., T. 19, s. 318; S. A.,
Bol'shoya Sovetskaya Entsiklopediya, T. 19, Moskova 1953.
- Caferoğlu, Ahmet, "Kazak Türkleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 29, Ankara, 1965.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-Reşidî* (Türkçe Çev. Osman Karatay), Selenge Yay., İstanbul 2006.
- Emirbekov, Ş., "Kazak Jüzderinin Payda Boluvı Turalı", *Kazak Tarihi*, No3, Almatı 1994.
Kazak Sovyet Entsiklopediyası T. 6, s. 261,382, 384.
- Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya vı XVI.-XVIII. vekah (Sbornik Dokumentov i Materialov) Tom I*, Alma-Ata, 1961.
- S. Klyaştorıny, G - Sultanov T.İ., *Kazahstan Letapis' Tryoh Tısyacıyeliy*, Alma-Ata 1992.
- Kurbangali, Halid, *Tarih-i Hamsa (Bes Tarih) Tarih-i Hamsa-i Şarki (Şıgıstın Bes Elinin Tarihi)*, Kazakistan-Almatı 1992.
- Levşin, A. İ., , *Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey*, I-III, T. II, Sankt-Peterburg, 1832, s. 39-41.
- Mukametkanulı, *Tarihi Zertteuler*.
- Mukanov, M., *Kazak Jerinin Tarihi*, Almatı 1994.
- Rıçkov, P. İ., *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Orenburg 1896.
- Salgaraulı, K., *Handar Kestesi (Şıgıs Handarının Jılnamalık Kestesi)*, Almatı 1992.
- Saray, Mehmet, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türki Türkiistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Türkçe Sözlük*, (Türk Dil Kurumu), C. 2, Ankara 1988.

OSMANLI DEVLETİNDE HAYVANCILIĞIN İKTİSADİ BOYUTU

THE ECONOMIC DIMENSION OF LIVESTOCK IN THE OTTOMAN STATE

Mustafa ÖZTÜRK*

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 04/12/2019 Düzeltme/Revised: 23/12/2019
Kabul/Accepted: 26/12/2019*

ÖZ

İnsanın fitratında bulunan karnını doyurma duygusu, aynı zamanda hayatın devamlılığının da ilk şartıdır. Besin zincirinin önemli bir halkasını ise hayvanlar oluşturmaktadır. Hal böyle olunca, devletlerin hayatında da hayvancılık önemli bir yere sahiptir. Her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti için de halkının ve ordularının besin kaynağı olarak et ön plan olmuştur.

Coğrafi konumu bakımından etrafında kendisini besleyecek ziraî kaynakların azlığı nedeniyle Bizans döneminden beri İstanbul'un ihtiyaçları Rumeli ve Anadolu'dan karşılanmıştır. İstanbul'un et ihtiyacı da hayvan varlığı bakımından zengin olan Rumeli ve Anadolu'daki konar-göçer aşiretlerden sağlanmıştır. 1570'te Halep Türkmenlerinin 492.637 küçükbaş hayvan varlığı vardı. Bölgedeki Kilis İzzeddin Bey Ekradının hayvan varlığı ile birlikte 1.081.845 baş yapmaktaydı ki, gerçekten büyük bir zenginlikti. Aynı dönemde Bozulus Türkmenlerinin koyun mevcudu yaklaşık 2 milyondur. 16. yüzyılda ortalama her yıl 200.000 koyun İstanbul'a getirilirdi. 19. yüzyılın sonlarında Şam, Beyrut, Trablus, Akka, Hama, Balka ve Havran'dan müteşekkil Suriye vilayetinin 8.203.888 küçükbaş hayvanı vardı. 1913 yılında İstanbul'da yıllık ortalama 1.200.000 koyun kesilmekteydi.

Ordunun ihtiyacı için etin zamanında ve yeterince hazırlanması ve ordu bölgesine sevk edilmesi oldukça önemli olmuştur. Seferler için binlerle ifade edilen miktarda koyun talep edilmiştir. Ordu, koyun ve diğer ihtiyaçlarını bedeli karşılığında almış, halkın mallarına zorla el koymamıştır. Şehirlerde halkın et ihtiyacının karşılanması, piyasaya arzı, fiyatlarının kontrolü belli kanunlara bağlanmış, uygulanan narh sistemi ile et fiyatları kontrol altında tutulmuştur. Hayvanların etinden başka sütünden de yararlanmış, tereyağı ve peynir, geniş halk kitlelerinin ihtiyacını karşılamıştır.

Hayvancılık, özelliği itibarıyla geniş bir istihdam alanı yaratmıştır. Doğrudan veya dolaylı olarak hayvanlarla ilgili pek çok zanaat kolu gelişmiştir. Öte yandan hayvan varlığı büyük bir vergi kaynağı oluşturmuş; koyun, camus, deve, katır vergiye tabi tutulmuştur. Ulaşım, nakliye ve sefer hizmetlerinde de hayvanlar kullanılmıştır. Ziraat, ulaştırma, haberleşme, savaş, göçler ve ülkelerin imarında, teknolojinin gelişmesinde, kısacası hayatın bütün alanlarında insanların en büyük yardımcısı hayvanlar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı'da Hayvancılık, Et, İstanbul, Türkmen, Nakliye

EXTENDED SUMMARY

Since man is an integral part of nature, animal husbandry has a special place in human and social life. Throughout history animals have been an important link in the food chain. As such, livestock occupies an important place in the lives of states.

For each state, meat is the main source of food for its people and armies. Meeting the meat needs of the people in the cities, supply to the market, control of prices were subject to certain laws. Meat prices were kept

* Prof. Dr.; İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir / Türkiye, mustafa.ozturk@idu.edu.tr

under control with narah system applied in cities. During the period when the rural population was higher, the people also met poultry, hunting and fishing which they fed in the courtyard of almost every house.

Istanbul's need for meat has been a problem throughout history. In terms of geographical location, Istanbul has few agricultural resources to feed itself. For this, Istanbul's needs have been met from Rumelia and Anatolia since the Byzantine period. Istanbul's wheat is from Rumelia and Anatolia. Rice came from Egypt, olive oil came from Mediterranean, Aegean and Islands, butter and cheese came from Crimea. The need for meat was provided by the nomadic tribes in Rumelia and Anatolia. Animals other than meat are the largest source of milk and dairy products. Butter and cheese would meet the needs of large masses of people.

Anatolia and Rumelia were rich in animals. In 1570, the Turkmen of Aleppo had 492.637 ovine animals. With the animal existence of Kilis İzzeddin Bey Akreds' in the region, 1.081.845 is headed, which is really a great wealth. In the same period, sheep size of Bozulus Turkmens was approximately 2 million. In the 16th century, an average of 200.000 sheep were brought to Istanbul every year. At the end of the 19th century, the Syrian province of Damascus, Beirut, Tripoli, Acre, Hama, Balka and Havran had 8.203.888 sheep. In 1913, an average of 1.200.000 sheep were slaughtered in Istanbul.

It was very important that the meat was timely and adequately prepared for the needs of the army and that it was shipped to the army area. Thousands of sheep were demanded for the expeditions. A total of 137.600 head sheep were taken from the Anatolian provinces for the 1585 Tabriz campaign. 1695 A total of 33.237 sheep and 4.086 cattle were purchased from Hüdavendigâr, Kütahya, Biga, Sigla, Karesi, Saruhan and Aydın for the Chios campaign. The army received the sheep and other needs in exchange for the price, and the property of the people was not forcibly confiscated.

Livestock has created a wide employment area in terms of its characteristics and to make use of them. Many craft branches directly or indirectly related to animals have developed. Drover, butchers and monsters are the first professions that come to mind about animal supply and sale. Tanners are masters of the leather industry. Saddlers, pavilions, saddlery are tradesmen of the side branches of leather. In addition to cotton, which is the raw material of textile industry, cargo, goat hair and silk are also animal. Camelists, mules, sarbanans, grooms and shepherds are also related to animal husbandry. In addition to cotton, which is the raw material of textile industry, cargo, goat hair and silk are also animal. Camelists, mules, sarbanans, grooms and shepherds are also related to animal husbandry. In addition to the butcher shopkeepers in the cities, the shopkeepers, offalists, waxmen and kebab shopkeepers are professionals in every town. Considering the existence of all these professions in hundreds of cities in Anatolia and Rumelia, it will be seen that there is a large employment area around animal husbandry.

On the other hand, the presence of animals was a major tax source. Sheep, buffalo, camel mule were subject to tax. In general, a sheep tax was charged to two sheep, while in the provinces that were flats of the sultan, a sheep tax was charged to a sheep.

The soldiers and sayyids did not pay taxes on their sheep up to 150 sheep. Nevertheless, animal husbandry had a large share in the state revenues. In the 1860-1861 budget, the share of sheep tax in the state budget was 3,5%, which is an important denominator.

Animals played an important role in transportation, transportation and expedition services. Camels, buffaloes, oxen, army's cannons, ammunition and other weights were vital for the transport. To give an example, for the 1715 Peloponnese campaign, only 600 camels were taken from Ankara.

As a result, animals have been the biggest helpers of agriculture, transportation, communication, war, migration and development of countries, technology development, in short, in all areas of life. Therefore, it should be a humanitarian duty for our future to be respectful to nature and to protect it against all these blessings.

Keywords: Livestock in the Ottoman State, Meet, Istanbul, Turkmen, Transportation

GİRİŞ

İnsan tabiatın bir ayrılmaz bir unsuru olduğuna göre, tarih boyunca insanların en önemli besin kaynağı, ulaştırma ve nakliye vasıtası, savaş aracı ve daha nice alanlarda en büyük yardımcısı hayvanlar olmuştur. Avcılık ve toplayıcılık döneminden bugüne kadar kara ve deniz hayvanları insanların başlıca besin kaynağı olmuştur. Asya ve Avrupa'da geyik, yaban öküzü, yak, camus, öküz, deve, katır, merkep, Amerika'da bizon, lama, Afrika'da fil, zürafa gibi büyükbaş hayvanlar hem besin kaynağı olarak hem de ziraat ve nakliye işlerinde

kullanılmışlardır. Bazı büyükbaş hayvanların yanında koyun ve keçi de en önemli besin maddesiydi. Hayvanların deri ve yünleri de tekstil sanayiinin temel maddesiydi.

Uzun tarihî süreçte bu hayvanlar ehlileştirildi, çift sürmede, sulama işlerinde, sanayide dolapların işletilmesinde bu hayvanların gücünden faydalanıldı. Savaşlarda başta at olmak üzere gene insanların en büyük yardımcısı hayvanlardı. Keza ticarete gene hayvanlardan faydalanılıyordu.

Geyik, ceylan, domuz, tavşan, hatta bazı kabilelerde porsuk ve tilki gibi kara hayvanları, deniz, nehir ve göllerde avlanan deniz mahsulleri de halkın besin kaynağının önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Kısaca hayvanlar, hayatın her alanında insanların en büyük yardımcıları, hatta hayatımızın vazgeçilmez değerleridir. İnsanın besin kaynakları elbette tabiattadır. Hayvanlar ise bunun en önemli halkasını oluşturur. Bunlar büyük-küçükbaş hayvanlar, deniz ürünleri, av hayvanlarıdır. İnsanlık tarihi boyunca bu hakikat değişmemiştir.

İlerleyen yıllarda devletler, hayvancılığa özel bir önem verdiler. Hayvan varlığının devamı, onlardan azami ölçüde faydalanma, vergilendirme gibi hususlarda özel tedbirler aldılar. Osmanlı Devleti de aynı tabii şartlar altında yaşadığına göre, hayvan varlığı, onlar için de önemliydi. Devletin hayvancılık ile ilgili tasarrufları, istifade ve kullanım alanları ve bu alanlarda takip ettiği politika, aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilmiştir.

1. Besin Kaynağı Olarak Hayvancılık

Klâsik dönemin şartlarını yaşayan Osmanlı Devletinin iktisat politikasının en önemli hedefleri halkın karnının doyurulması, yani *iaşe* meselesinin temini idi. *İaşe*, halkın temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin bol, kaliteli ve sürekli olarak hazırlanması politikasıdır. İkincisi *gelenekçilik* ve sonuncusu hazinenin daima dolu tutulmasını amaç edinen *fiskalizm*di. Bu politikasının sağlıklı bir şekilde icrası için bazı müesseseler oluşturulmuştur. Temel gıda ve ihtiyaç maddelerine her dönemde büyük talep vardır, başka bir deyişle bu maddelerin geniş bir pazarı vardır. Söz konusu emtianın ticareti ile veya ihtikârla büyük kazançlar elde etme heveslileri her zaman olmuştur. Temel maddelerde meydana gelebilecek bir darlık, kıtlık, halkın perişan olmasına sebep olur, bu da merkezî otoriteyi sarsabilirdi. *İmar-ı bilâd ve terfih-i ibâd* düsturunu kendine esas ittihaz eden Osmanlı Devleti, bu amaçla iktisat tarihimizin önemli bir müessesesi olan narh sistemini koymuştur. Öte yandan ithalatın teşvik, ihracatın zorlaştırılması, ticarete kâr payının getirilmesi de *iaşe* politikasının öteki müesseseleridir¹.

1.1. Et

İaşe konusunun önemli kalemlerinden birisi elbette et idi. Etin temini, piyasaya sürülmesi ve halka arzı hususu her dönemde önemini korumuş ve bu amaçla ciddi bir sistem kurulmuştu. Türk toplumunda geleneksel olarak küçükbaş hayvan eti tüketilir. Tabii ki büyük baş hayvan eti de tüketilirdi. Büyükbaş hayvan eti daima koyun keçi etinden daha ucuzdu. Narh kayıtlarında bunu görmek mümkündür. Mesela, 18. Yüzyılın sonlarında koyun eti Ankara 8,8-12, Konya'da 10-14, Kayseri'de 8-10 ve Sivas'ta 6-7,5 para arasındaydı. Aynı dönemde inek eti Ankara'da 4,6-6, Kayseri'de 4,6-8 ve Sivas'ta da 3,6-4,3 para arasında seyrediyordu².

Halkın et ihtiyacının iki kaynağı vardı. Birincisi büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan halkın hemen her hanesinin avlusunda ihtiyacı kadar koyun ve keçi beslenirdi. Köylü et ihtiyacını öz imkânlarıyla karşılardı. Ancak köylü, geçim kaynağı olan hayvanlarını keyfe keder, zamanlı zamansız kesemezdi. Belki ağır misafir geldiğinde, toplu yemeklerde veya

¹ Mehmet Genç, *Osmanlı Devletinde Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 61-69

² Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu'da Fiyatlar", *X. Türk Tarih Kongresinden ayrıbasım*, TTK, Ankara 1993, s. 1831

kurban bayramlarında hayvan kesilir ve o zamanlarda bol et yenebilirdi. Buradan hareketle, halkın bol et tüketemediği söylenebilir³.

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin et temini iki şekilde gerçekleşiyordu. Koyunları üreticiden alan celep ya da koyun tüccarları ya bunları canlı olarak kasaplara satıyorlardı ya da kendilerine tahsis edilmiş salhanelerde boğazlattıktan sonra yine kendilerine tahsis edilmiş kasap dükkânlarında bu sefer et olarak cari narh üzerinden satıyorlardı. Ancak en çok tercih edilen yol canlı hayvan satışıydı. Bu uygulama daha çok İstanbul içindir. Diğer kentler için de aynı durum söz konusudur⁴. Bu haliyle kentleri besleyen kırsal kesim kaynaklarıdır. Kentlerin hububatı çevresindeki zirai alanlardan eti de çevredeki aşiretlerden elde edilirdi. Kentlerde kurulan haftalık pazarlarda, kırsal kesim halkı ile şehirli halkı karşılıklı olarak birbirlerinden alış-veriş yaparlardı. Bu arada konar-göçerler de hayvanlarını pazara getirip satarlardı. Böylece şehirli, köylüler ve konar-göçerler karşılıklı olarak ihtiyaçlarını birbirlerinden karşılıyorlardı.

İstanbul dışındaki şehirlerde de ete narh verilirdi ve bu sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. Narh, kentlerde Kadıların başkanlığında esnaf temsilcileri ile vücûh-i beldenin katılımı ile genel olarak yılda iki defa et, ekmek, bal, tuz, yağ çeşitleri, peynir, zeytin vb. temel gıda maddeleri ve mum, sabun, kömür, demir, nal çeşitleri gibi temel ihtiyaç maddeleri ile usta, kalfa ve çırak gündeliklerinin tespit edilmesidir. İhtisap Ağası tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilen narha uymayanlara dükkân kapatma, kürek ve sürgün gibi cezalar verilirdi. Bu suretle halk, ceplerinin ve kasapların insafına terkedilmemiş oluyordu.

Halk, et ihtiyacını başka kaynaklardan da karşılıyordu. Kırsal nüfusun daha çok olduğu Osmanlı toplumunda, hemen her hanede beş-on tavuk, kaz, ördek bulunurdu. Bunların yumurtalarından ve etinden faydalanıyorlardı. İnsanlık kadar eski olan avcılık da bu dönem insanların et kaynağı idi. Çeşitli usullerle kara avcılığı ve balıkçılık da yaygındı. Bunu mukataa kayıtlarından tespit etmek mümkündür.

1.2. Süt ve Süt Ürünleri

Etin dışında önemli besin kaynağı süt ve süt ürünleridir. Tereyağı, peynir, yoğurt ve türevleri halkın vazgeçemediği besinlerdi. İstanbul ve diğer şehirlerin yağ, peynir vb. ihtiyaçları gene çevredeki aşiretlerin sürülerinden sağlanıyordu. Hatta Sarayın ihtiyacı da aynı yolla karşılanıyordu.

İstanbul'un tereyağı ve peyniri, Kırım ve Trabzon'dan getirilirdi. Bundan başka önemli bir kaynak da Halep idi. Mesela, Halep Valisi Cevdet Paşa, 3 Ekim 1881 tarihinde İstanbul'a yazdığı mektubunda, Halep çevresinde büyük bir aşiret olan Hadidî aşiretinin, Halep'in yağ ihtiyacını karşıladığı gibi, Suriye'nin başka vilayetlerine ve hatta İstanbul'a da yağ gönderdiklerini ifade etmektedir⁵.

³ Muharrem Öztel, Ahmet Uzun'un hesaplamalarına göre 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da kişi başına düşen et miktarının ortalama olarak 15-20 kg. olarak tespit edildiğini belirtmektedir. Bu miktarın İstanbul için makul olduğu kabul edilebilir. Çünkü her türlü şartta İstanbul'da darlık çekilmemesi için bütün tedbirler alınmıştı. Ama Anadolu ve Rumeli halkının yıllık olarak kişi başına daha az et tükettikleri söylenebilir. Bkz. Muharrem Öztel, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler", *History Studies-International Journal of History*, Vol. 5 Issue 5, 2013, s. 150

⁴ Ayşegül Hüseyinliklioğlu, "Yayladan Sofraya Etin Hikâyesi", İzmir Demokrasi Üniversitesi- *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi II*, (İzmir, 25-27 Nisan 2019), (Ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli), İzmir 2019, s. 37

⁵ "Maktû' vergi ve aded-i aġnâm verir Hadidi Aşireti vardır. Bu aşiret pek kalabalıktır. Lâkin miktar-ı hâne ve nüfus malum değildir. Lâkin mikdâr-ı hâne ve nüfus malûm değildir. Aneze urbanı çöle gitdikde bunlar dahi çöle giderler ve mevsim-i sayfda Aneze'den evvel mamûrelere yaklaşırlar ve ekinler kalkdıktan sonra mamureler içine girip hayvanlarını otarlar. Bunların pek çok yağ ve yapağı mahsulâtı olur. Yağları Haleb'i idare etdikden başka Suriye'da dahi sarf olunur ve bazen İstanbul'a bile götürülür". BOA. A.VKN. 2/18-2

Gene Halep Valisinin 9 Mayıs 1895 (14 Zilkade 1312) tarihinde İstanbul'a gönderdiği mektubunda, Padişah için urban yağının en alâsından olmak üzere 100 kıyye yağ gönderilmesini isteyen ferman üzerine, 112 kıyye yağ tedarik edildiğini ve 4 adet muhafazalı kabı ile gönderildiği bildirilmektedir. Vilayetin polis memurlarından Necib Efendi'ye teslim edilen yağların fiyat pusulası da mektubun ekinde gönderilmişti. Buna göre Mecidî 19 kuruş hesabı ile yağın okkası 6 kuruş 36 para ki, toplam bedeli 773 kuruştur⁶.

Her vilayette verilen narhlarda kuyruk, içyağı ve sadeyağ fiyatlarını görmek mümkündür. Bunlardan başka zeytinyağı, susam ve haşhaş yağı da halkın kullandığı yağlardandı. Zeytinyağı Akdeniz, Ege ve Suriye kıyılarında üretildiği için ticaret yoluyla iç bölgelere ulaştırılmaktaydı. Susam ve haşhaş yağı da her yerde yoktu. Ama hayvansal yağlar her köy ve kasabada bulunurdu. Bu itibarla halkın en çok yediği, hayvansal yağlardı.

1.3. İstanbul'un İaşesi

İstanbul, konumu ve çevresindeki kaynakları itibariyle şehri besleyecek nitelikte değildi. Bizans döneminde de İstanbul'un beslenmesi büyük bir meseleydi. Tarih boyunca İstanbul'un iaşesi Anadolu ve Rumeli'nden temin edilmiştir. Buğdayı, Rumeli ve Anadolu'dan, pirinci Mısır'dan, zeytinyağı ve sabunu Trablus, Girit ve Adalardan, tereyağı ve peyniri Kırım ve Trabzon'dan, odunu Istranca, Kocaeli ve Bolu civarındaki ormanlardan ve tabii ki eti de Anadolu ve Rumeli'den gelirdi. 16. yüzyılda ortalama her yıl 200.000 koyun İstanbul'a getirilirdi⁷. Rumeli veya Anadolu'dan, koyun temin edilememesi, hastalık, eşkıyaların hayvanları yağmalaması veya celeplerin hileleri gibi sebeplerden dolayı İstanbul'daki et sıkıntısı her zaman önemli bir mesele olmuştur. Meselâ, 1560 yılında Sivas, Çorum ve civarından Bursa'da satılmak için toplanan 15.000 koyunun, et sıkıntısı yaşanması sebebiyle İstanbul'a getirilmesi isteniyordu⁸.

1570 yılında İstanbul et sıkıntısı yaşayınca Anadolu Karaman ve Diyar-ı Şark vilayetlerinden Eskişehir, Yenişehir ve Pazarcık'a getirilen 60.000 koyunun İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Eskişehir ve çevresi doğudan getirilen Türkmen koyunlarının geçiş güzergâhıdır. 16 Ağustos 1571 tarihli bir belgede et sıkıntısı yaşanan İstanbul için Eskişehir ve çevresi illere uğrayan Anadolu, Karaman ve doğu vilayetlerinden gelen Türkmen koyunlarının başkente gönderilmesi istenmektedir. Daha sonraki tarihlerde de bu konuyla ilgili emirler gönderilmiştir. Türkmen koyunlarından 32.000 koyun 23 Kasım 1646 tarihinde Şam-ı Şerif'e de gönderilmiştir. İstanbul için istenen diğer bir koyun türü de Karaman koyunudur. 1571 yılında Karaman aşiretlerinden 60.000 koyun istenmiştir. Bu o dönem için büyük bir miktar idi. Bu koyunlar aynı yıl gerçekleşen Kıbrıs seferi için talep ediliyordu⁹.

Anadolu, Rumeli gibi sadece İstanbul ve çevresi bazı kentleri besleyen bir coğrafya değildir. Anadolu göçebesinin koyunlarının, farklı zamanlarda Osmanlının tüm kentlerine ve komşu ülkelere götürüldüğü anlaşılmaktadır. Üstelik İstanbul'un et deposu Rumeli olduğu zamanlarda da Anadolu konar-göçerleri başkente koyun göndermiştir. Ancak özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'daki konar-göçerler, İstanbul için diğer dönemlere kıyasla daha fazla koyun göndermiştir. Bunun sebebi ülkede yaşanan siyasi, sosyal, ekonomik bozulmadan kaynaklanmış olsa gerektir. 19. yüzyılda ise devlet, Anadolu'daki konar-göçer aşiretler için her sene İstanbul'a göndermelerini zorunlu kılan koyun miktarını belirlemiştir. 1844 yılında Ankara'da iskân edilmesi düşünülen aşiretlerin İstanbul'a senede 120.000 koyun göndermelerini mecburi kılmıştır. Cihanbeyli aşireti her sene İstanbul halkı için 100.000 baş koyun sevk etmek zorundaydı. 9 Kasım 1847 yılında Cihanbeyli aşiretinden bazı kişiler Bursa

⁶ BOA. Y.PRK.UM. 32/9 – 14 Zilkade 1312/9 Mayıs 1895

⁷ Hüseyinliklioğlu, *Yayladan Sofraya Etin Hikâyesi*, s. 39

⁸ Hüseyinliklioğlu, *Yayladan Sofraya Etin Hikâyesi*, s. 38

⁹ Hüseyinliklioğlu, *Yayladan Sofraya Etin Hikâyesi*, s. 45

ve İzmir’de de koyun satıyordu. Anadolu’da İstanbul için et temin edilen coğrafyada asıl uğraşları hayvancılık olan ve hayatlarını idari, mali, adli, üniteler halinde sürülerin peşinde yaylaktan kışlağa ve meradan meraya yürümekle geçiren büyük aşiretler olan konar-göçerlerin önemli bir rol oynadıklarını söyleyebiliriz¹⁰.

19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında İstanbul’un et ihtiyacı daha büyük boyutlara ulaşmıştı. Şehrin nüfusunun 1 milyondan fazla tahmin edildiği 1913 tarihinde İstanbul’un günlük koyun talebi 3.500 adetti. Şehirde yılda ortalama 1.200.000 dolayında koyun kesilmekteydi. Yıllık kesilen kuzu miktarı 300.000 civarındaydı¹¹. İstanbul’un temel ihtiyaçlarından koyun ve kuzunun yetiştirilip İstanbul’un ihtiyacı için sevk edildiği başlıca yakın coğrafya Çatalca, İzmit, Biga mutasarrıflıkları, Çanakkale, Hüdavendigâr ve Edirne vilayetleriydi. Anadolu’daki diğer yakın ve uzak üretim bölgeleri Aydın, Kastamonu, Ankara, Konya, Trabzon, Sivas, Adana ve Erzurum vilayetlerinden oluşmaktaydı. Ülkenin batısında Bulgaristan, Sırbistan, Bosna, Rumeli’de Yanya, Kosova, Manastır, Selanik vilayetleriyle Filibe, Pazarcık kazaları önemliydi. Her hangi bir nedenle yakın bölgelerden yeterli miktarda koyun ve kuzu sevk edilemediği zamanlarda ihtiyacın temini için başvurulmuş uzak bölgeler güneyde Arap Yarımadasında Halep, Suriye, Beyrut ve Trablusşam eyaletleriydi¹². Ancak benzer uzak bölgelerden koyun talebi nadirdir. Seferlerde ordunun ihtiyacı için Şam, Halep, Bağdat ve Musul gibi uzak vilayetlerden talep edilen koyunların sağlıklı olarak getirilmesi mümkün olmadığından koyun başına 1-3 kuruş arasında değişen oranlarda bedelleri istenirdi.

İstanbul’un et ihtiyacının sürekliliğini korumak için kesilecek kuzuların ağırlıklarının tespiti yoluna gidilmiş, 6 okkadan daha aşağı olan kuzuların kesilmemesi karara bağlanmıştı. 1910 kışının şiddetli geçmesinden dolayı koyunların üçte biri kırılmıştı. Bunun telafisi için 3 yıl kuzu kesiminin Mart sonuna kadar yasaklanması, kesilenlerin müsadere edilmesi, yasağa uymayanlara kuzu başına 1 lira ceza alınması ön görülmüştü. Koyun verimliliğinin artırılması için daha başka tedbirler alınmış ve uygulanmıştır¹³.

1.4. Ordunun Et İhtiyacının Karşlanması

Orduların başarısının arka planında, sağlıklı yapılan iâşe sisteminin olduğu açıktır. Askerin ekmek, et, yağ, tuz, pirinç, bulgur gibi temel ihtiyaç maddelerinin yanında, su, hayvanlar için, yem ve saman temini, nakli ve zamanında dağıtımını hayatî bir önem taşıyordu. Burada konumuz olan etin özel bir yeri vardır. Arşiv belgeleri bu hususta çok açık fikir vermektedir. Ordunun et ihtiyacı, İstanbul ve diğer şehirlerin de ihtiyacı karşılayan konar-göçer aşiretler tarafından sağlanıyordu. Aşiretlerin hayvan varlıkları yüzbinleri hatta milyonları bulmaktadır ki, bu büyük bir zenginliktir.

Anadolu’da Halep, Yeni İl ve Bozulus gibi büyük Türkmen aşiretleri ile bölgede yaşayan Ekrad aşiretlerinin yüzbinlerle ifade edilen küçükbaş hayvanları vardı. 1570 yılında Kilis İzzeddin Bey Ekradının 303.707, Baziki cemaatlerinin 285.501 ki, toplam 589.208 koyunları vardı¹⁴. 1597’de Beğdili, Bayad, Beğliklü, Harbendelü, İnallu, Gündüzlü Avşarı, Köpeklü Avşarı ve Müstakil cemaatlerden müteşekkil Halep Türkmenlerinin adet-i ağnamı 985.275 akçedir. Bâd-ı hevâ, bennâk, mücerred ve dimos vergilerinin içinde en yüksek oranı teşkil

¹⁰ Hüseyinliklioğlu, *Yayladan Sofraya Etin Hikâyesi*, s. 42

¹¹ Muharrem Öztel, “Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler”, *History Studies-International Journal of History*, Vol. 5 Issue 5, 2013, s. 154. Makale, alanla ilgili geniş bilgi ihtiva etmektedir.

¹² Öztel, *a.g.m.*, s. 155

¹³ Öztel, *a.g.m.*, s. 158 vd.

¹⁴ Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler Oymaklar*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004, s. 104

etmektedir¹⁵. Bu hesaba göre 1570’te Halep Türkmenlerinin 492.637 küçükbaş hayvan varlığı vardır. Bölgedeki Kilis İzzeddin Bey Ekradının hayvan varlığı ile birlikte 1.081.845 baş yapmaktadır ki, gerçekten büyük bir zenginliktir. 1526-27 tarihinde bölgedeki Salur ve Çoğun Türkmenlerinin önemli miktarda hayvanları mevcuttu¹⁶.

16. yüzyılın ilk yarısında Turgud, Bayburd, Eskiil, İshaklu, Ilgun, Beyşehir, Seydişehir, Larende, Belviran Aksaray, Ereğli, Koçhisar, Niğde, Anduğu, Ürgüp, Karahisar-ı Develü, Kayseri, Ermenek, Gülnar, Karataş ve Mud’u ihtiva eden Karaman Vilayetinde hayvan sayıları ve ödedikleri koyun vergisi şöyleydi: 1500 yılında 1.558.228, 1522 yılında 1.674.192 akçe olarak hesaplanmıştı. Buna göre Karaman’da 1500 yılında 779.114, 1522’de 837.096 koyun-keçi mevcuttu¹⁷.

Aynı yüzyılda Bozulus Aşiretinin koyun sayısı yaklaşık olarak 1.998.303’dür. Bu sadece vergiye tabi olan koyun sayısıdır. Marmara ve İç Anadolu’nun güneyinde bulunan Bozdoğan Yörüklerinin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde yaklaşık 503.000 koyunu vardır. Karaman beylerbeyliğindeki konar-göçerlerin vergilendirilmiş toplam koyun sayısı 1500 yılında 1.558.228; 1522 yılında ise 1.674.192’dir¹⁸.

Konar-göçerlerin dışında yerleşik halk-köylüler de hayvan besliyorlardı. Bunu hem hanelerinin ihtiyacı hem de pazar için yapıyorlardı. Konar-göçerler daha çok yaylak-kışlak arasında göçlere, gidiş gelişleri uygun olan koyun keçi beslemekteydiler. Zira manda, inek gibi büyük baş hayvanla uzun yolculuklara çıkmak pratik değildi. Ancak yörükler, göç sırasında ağırlıklarını yüklemek için deve beslerlerdi. Yerleşik kasaba ve köylüler koyun keçinin yanında camus, inek, dana da beslerlerdi. Necmettin Aygün yaptığı bir araştırmada, Trabzon örneğinde şahıslar ölçeğinde koyunları hesaplamıştır. Buna göre 1722 Martında Trabzon nahiye ve köylerinde yapılan tahrire göre, seyyitlerin ve askerîlerin kendi nefisleri için besledikleri 150 koyun vergiden muaf olmak üzere, koyun, kuzu ve keçiler, Rumeli şartlarına gibi her bir koyun ve keçiden birer akçe resm-i ğanem, her yüz baştan yirmişer akçe adet-i ğulamiye ve her üçyüz baştan beşer akçe resm-i ağılları mîrî için tahsil edilmesi emredilmiştir. Şahıslar adına verilen listede Trabzon’un nahiye ve köylerinde toplam 30.409 baş koyun kaydedilmiştir. Bunlardan mîrî için lazım gelen koyun miktarı da 2.422 baştır.¹⁹

Konar-göçer taifeden alınan vergilerden biri de sürsat idi. Ordunun et ihtiyacını karşılamak için Eflak ve Boğdan’dan sonra en fazla Anadolu’da bulunan Türkmenlerden koyun talep edilmişti. Kamanîçe Seferinde Halep, Yeni İl, Danişmendli ve Bozulus Türkmenlerinden toplam 1672 senesinde 17.000 adet koyun talep edilmiş fakat Rumeli bölgesine bu koyunları nakledilmesi güç olduğu için bunun karşılığında para talep edilmiştir. Koyunların her birini bedeli 1,5 kuruş olarak belirlenmiştir²⁰.

¹⁵ Orhan Kılıç, 1597 Tarihli Mufassal Yörük Defterine Göre Halep Türkmenleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* Aralık 1996, s. 72

¹⁶ Meselâ; 1526-1527 yılında Halep Türkmenlerinden sadece Salur taifesinin yıllık ağnam vergisi 208.320 akçedir. İki koyuna bir akçe olduğuna göre 104.160 koyun mevcudu var demektir. Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *Fırat Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2), Elazığ 2002, s. 337

¹⁷ O. Kılıç, “Yaylak ve Kışlak Arasında Geçen Bir Ömür: Osmanlı Döneminde Toroslarda Yörük Olmak”, *Ermenek Araştırmaları-I*, (Ed. Hüseyin Muşmal-Erol Yüksel-Mehmet Ali Kapar), Konya 2018, s. 299

¹⁸ Hüseyiniklioğlu, *Yayladan Sofraya Etin Hikâyesi*, s. 42, ayrıca bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri, 1540-1640*, Birinci Baskı, Bilge Yay., Ankara 1997, s. 120-121

¹⁹ Necmettin Aygün, “Osmanlı Devleti Kırsalında İktisadî Örtüntüler ve Trabzon’da Koyun (Sürü) Sahipleri (1722)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Güz 2018, s. 55-67

²⁰ Havva Selçuk, “Osmanlı Devletinde XV. ve XVII. Yüzyıllarda Konar-Göçer Aşiretlerin Sosyal ve İktisadi Hayatları”, *ICANAS* 38, c. 6, Ankara 2007, s. 2704

1880-81 dönemi Suriye bütçesinde (Şam, Beyrut, Trablus Akka, Hama, Balka ve Havran) 4.101.944 kuruş ağnam vergisi geliri görülmektedir. Buna göre Suriye vilayetinde 8.203.888 koyun-keçi mevcuttur²¹.

Osmanlı seferleri, devletin büyük titizlikle hazırladığı bir plan dâhilinde yapılırdı. Osmanlılar tarafından ordunun işesi, normal sivil ve ziraî yaşama en az müdahale göz önüne alınarak, dikkatli bir şekilde organize edilmiştir. Buna göre Osmanlı ordusu seferler esnasında taşıyabildiği kadar malzemeyi yanında getiriyor, yanında getiremediği malzemeyi ise yerel kaynaklardan zor kullanmadan karşılıyordu. Yine bunun için askerlerin sivil tahıl stoklarını yağmalamasına izin vermeyen devlet, savaş bölgelerine en yakın vilâyetlerin halkı ile önceden ayarlanmış düzenli mübayaalar yoluyla işeyi temin ediyordu²².

Ordu sefere çıkmadan bütün Beylerbeyliklere, hangi kazadan ne kadar asker çıkarılacağı, nereden ne kadar zahire, hayvan, saman ve diğer harp malzemelerinin sağlanacağı ve nereye hangi aşiretin deve ve katırları ile taşınacağı hakkında fermanlar gönderilirdi. Sürsat uygulaması ile her kaza kendi bölgesine isabet eden erzakı mîrî mübayaa fiyatı üzerinden hazırlardı. Bilindiği gibi, mübayaa fiyatları daima piyasa fiyatlarından düşüktü. Halk, yapılması istenen hizmetleri de örfî vergilerden muafiyet karşılığında yapardı. Görüldüğü gibi, seferlerde ne halkın zahire ve hayvanlarına karşılıksız olarak el konur ne de halk angaryaya koşulurdu. Seferler için hemen her şeye ihtiyaç vardı ve herkesin bir görevi olurdu.

Bu şartlarla 1585 yılında yapılan Tebriz seferi için çeşitli aşiret ve sancaklardan temin edilen koyun miktarı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir:

Tablo 1. 1585 Tebriz Seferi İçin Temin Edilen Koyun Miktarı²³

Kaza/Aşiret	Koyun (Baş)	Kaza/Aşiret	Koyun (Baş)
Bozok	6.000	Sağman	1.000
Yeniil	20.000	Pertek	500
Bozulus	10.000	Hani	1.000
Besyan ve Bacyan	10.000	Ruha	5.000
Halep Türkmenleri	1.000	Çapakçur	2.000
Kayseri	3.000	Penek	1.000
Tekman	200	Mazgird	300
Suşehri	500	Kiği	300
Zara	2.000	Bor	1.000
Kelkit	300	İsbir	500
Karahisar-ı Şarkî	2.000	Mirvahan	2.000
Çemişgezek	3.000	Hıms	1.000
Malatya	3.000	Ardahan-ı Küçük	1.000
Samsad	5.000	Hazzo	10.000
Mardin	3.000	Palu	5.000

²¹ Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye", Fırat Üniv. Sosyoloji Bölümü-Prof. Dr. Halil Narman Armağanı, (Yay. Haz. Y.Cemalettin Çopuroğlu), Elazığ 2005, s. 33

²² Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, Ankara-TURKEY, s. 2271-2272

²³ Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Ormanlı Ordusunun İkmal ve İşesi", Genelkurmay ATASE-Askeri Tarih Bülteni, Yıl 24, S. 46, Ankara 1999, s. 127-132

Şervan	100	Çorum	1.000
Ardahan	500	Osmancık	1.000
Mamervan	300	Mihmad Selam	1.000
Erzincan	500	Orta Pare	1.000
Siverek	5.000	Zeytun	400
Kulb	200	Rakka'daki Bozulus Taifesi	20.000
Tortum	300	Tortum	300
Ardanuc	500	Kuzcan	2.000
Birecik	1.000	Akçakale	200
Ovacık	500	Oltu	200
Çermik	1.000	Genel Toplam	137.600

Hemen her sancaktan toplam olarak 137.600 baş koyun temin edilmiştir. Bu, hem ülkenin hayvan varlığının zenginliğini hem de ordunun ihtiyacının hangi boyutlarda olduğunu göstermektedir. Seferlerde her nefere verilecek erzak miktarı bellidir. Meselâ, askerin et istihkakı günde 5 askere 1 okka et idi. Bir okka 400 dirhem olduğuna göre her askere 80 dirhem yani 256 gr. et düşmektedir.

Başka bir örnek de Sakız seferinde bölgeden alınan hayvanlardır. 1695 Sakız Seferine katılan yeniçeri, cebeci, topçu, sipahi ve silahtar ile diğer askerler için Edirne'den İzmir'e varıncaya kadar ordunun konaklayacağı menzillerde et ihtiyaçlarının karşılanması için Hüdavendigâr, Kütahya, Aydın, Biga ve Sığla livalarından koyun ve sığır satın alınmıştır. Satın alınacak koyunlar için mübaşirler görevlendirilirken, bizzat satın alınan kazaların kadı ve iş erleri vazifeli kılınmıştır. Mübaşirlere satın alınacak koyun ve sığırların genç, besili ve işe yarar olmasına dikkat edilmesi istenmiştir. Koyunların 1'er, sığırların da 4'er kuruştan alınması hususunda emir verilmiştir. Sakız seferinde askerin et ihtiyacını karşılamak üzere Batı Anadolu vilayetlerinden alınan hayvanların dökümü aşağıdadır.

Tablo 2. 1695 Sakız Seferi İçin Mübaya Olunan Koyun ve Sığır²⁴

Koyun ve Sığır Alınan Yer	Satın Alınan Koyun	Satın Alınan Sığır
Hüdavendigâr	10.435	510
Kütahya	3.886	644
Biga	2.559	1.697
Karasi	4.229	-
Sığla	1.643	-
Saruhan	5.296	373
Aydın	5.189	862
Toplam	33.237	4.086

Sadece bu örneklerde görüldüğü gibi, ordunun beslenmesinin temel gıdası olan et, Rumeli ve Anadolu'dan temin edilmekteydi. Canlı hayvan veya et olarak alınan koyunların bedelleri sahiplerine mubayaacılar tarafından ödenmekteydi. Seferlerde hayvanların kesimi de orduda

²⁴ Tahir Sevinç, "1695 Sakız Seferinde Organizasyon ve Lojistik", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi - *Sosyal Bilimler Dergisi* S. 21, 2010, s. 73

görevli kasaplar tarafından yapılıyordu. Hayvanların derileri zayi edilmiyor, debbağlara gönderilerek değerlendiriliyordu.

2. İstihdam Alanı

Hayvancılık, özelliği itibariyle ve onlardan istifade edilebilmesi için geniş bir istihdam alanı yaratmıştır. Doğrudan veya dolaylı olarak hayvanlarla ilgili pek çok zanaat kolu gelişmiştir. Celepler, kasaplar ve canbazlar hayvan temini, satışı ile ilgili ilk akla gelen mesleklerdir. Debbağlar, deri sanayiinin ustalarıdır. Saraçlar, köşkerler, semerciler dericiliğin yan dallarının esnafıdır. Tekstil sanayiinin hammaddesi olan pamuğun dışında yük, keçi kılı ve ipek de hayvansaldır. Devciler, katırcılar, sarbanlar, seyisler ve çobanlar da hayvancılıkla ilgili mesleklerdir. Şehirlerdeki kasap esnafından başka, başhane, sakatatçı, mumcu, kebabçı esnafı da her kasabada görülen meslek erbabıdır. Bütün bu mesleklerin Anadolu ve Rumeli’de yüzlerce kentteki varlığı düşünülürse, hayvancılığın etrafında çok geniş bir istihdam alanı oluştuğu görülecektir.

15. yüzyılın ikinci yarısında Tokat esnafı üzerinde muhtevalı bir araştırma yapan İlhan Şahin ile Feridun Emecen’in tespitlerine göre; 1455’te Tokat esnafı listesinde 43 müslim ve 4 de gayr-i müslim debbağ vardır. Bundan başka muhtelif sayılarda biryani (kebabçı), canbaz, ipekçi, himari (eşekçi), işkenbeci, kasap –ki 25 nefer-, keşşger (köşker-ayakkabı tamircisi), mumcu, papuççu, palandüz, postçu, saraç (32 nefer), başçı bulunmaktadır²⁵.

1455’te müslim-gayr-i müslim toplam olarak 652, 1485’te 217 olan tekstil sanayiinde 22 iş kolunda esnaf mevcuttur. Bunlar; arakçini, bezirci, bezekçi, bezzaz, boyacı, cüllah, cüllal, gazur, hallaç, harirî, hayyat, iğici, ipçi, kadifeci, keçeci, kirpasî, kuşakçı, külahdüz, sofcu, yüncüdür²⁶. 1455’te toplam 209, 1485’te 90 olan dericilikle ilgili meslekler de şunlardı:

Debbağ, haffaf, kamçıcı, keşşger, kemerci, kürçü, mestçi, mutaf, müzedüz, papucî, palanî, postdüz ve saraç. Debbağlar 43, köşkerler 33 ve saraçlar 32 kişi ile önde gelen esnaflardı²⁷. Meselâ, 16. yüzyılda Trablus’taki esnafa bakıldığında büyük çoğunluğunun hayvansal ürünler veya yan sanayiine ait dallarda iş yaptıkları görülür. Bunlar, bezzaz, çizmecci, debbağ, haik (dokumacı), hallaç, iskaf (ayakkabıcı), palani, papuççu, sarrac gibi esnaf gruplarıdır²⁸.

Bu esnaf listesi bütün kasaba ve şehirlerde mevcuttur, çünkü ihtiyaçlar aynı ve eldeki kaynak da aynıydı. Esnaf geleneğinin çırak-kalfa ve usta silsilesi üzerine geliştiği hatırlanırsa, geri planda geniş bir kalfa-çırak istihdam edildiği ve aynı zamanda pek çok alanda marifet sahibi insanların yetiştirildiği görülecektir. Böylece kaba bir hesapla nüfusun önemli bir kısmının hayvancılık temeline dayanan esnaflık geleneği üzere geçimlerini sağladıkları söylenebilir.

3. Vergi Kaynağı

Hayatın her alanında en önemli besin kaynağı, nakliye aracı, çiftçilerin en büyük yardımcısı olan hayvan varlığı, aynı zamanda büyük bir vergi kaynağı idi. Bütün sancak kanunnâmelerinde hayvanlardan alınacak vergiler belirlenmiştir.

Ülke genelinde sayıları milyonlarla ifade edilen küçükbaş hayvanlardan resm-i ağnam alınırdı. Fatih devrinde üç koyuna bir akçe alınırken daha sonra iki koyuna bir akçe olarak tespit

²⁵ İlhan Şahin-Feridun Emecen, “XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies VII-VIII*, (Ed. İsmail E. Erünsal-Christopher Ferrard-Christine Woodhead), İstanbul 1988, s. 301-302

²⁶ İ. Şahin-F. Emecen, XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı, s. 304

²⁷ İ. Şahin-F. Emecen, XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı, s. 305

²⁸ Enver Çakar, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)”, Ankara Üniversitesi- *Tarih Araştırmaları Dergisi XXII/35*, Ankara 2004, s. Ankara 2000, s. 60

edilmişti. Ancak bu miktar da bölgelerin özelliklerine göre değişiyordu. Vidin sancağında üç koyuna bir akçe, İmroz ve Limni adalarında ise koyun başına bir akçe alınmaktaydı. Sis (Kozan) sancağında, Kayıtbay kanuna göre her koyun için bir Halebî akçe, Urfa'da ise Akkoyunlu Uzun Hasan kanuna göre her yüz koyundan bir koyun ve iki Osmanî akçe, Lipva'da her yirmi koyundan mîrî için bir koyun, yirmiden az ise koyun başına üç penez (1,5 Osmanlı akçesi) isteniyordu. Kadı, müderris, sipahi, emin vb. gibi askerîlerin 150 koyundan az olanlardan vergi alınmazdı. Peçuy kanununa göre papazlar da ağnam resmi vermezler, eşkinciler de sefere gittikleri yılın resmini ödemezlerdi²⁹. 1595 yılında mîrî, yani hass-ı hümayun için alınan ağnam resmi, her bir koyundan bir akçe olarak tespit edilmişti. Bir koyun sürüsü 100-300 koyundan ibaretti ve ağnam resminden başka sipahi tarafından ağıl, otlak, yaylak ve kışlak hakkı olarak ayrıca vergi alınmaktaydı. Silistre'de 300 koyun için ağıl hakkı 6 akçeydi³⁰.

Ağnam resmi mukataası, XVII., bilhassa XVIII. yüzyıllarda hazinenin önemli bir kalemi haline geldi ve düzenli gelirler arasına girdi. Bu verginin bazı yeni düzenlemelerle Tanzimat'tan sonra da alınmasına devam edildi. 18 Nisan 1840 tarihli bir nizamnamenin üçüncü maddesine göre, aynı olarak ağnam alınma usulü terkedildi ve bu vergiye çeşitli adlarla yüklenen ek resimler de kaldırıldı. Ağnam mukataacılığı unvanı ise ağnam müdürlüğüne dönüştürüldü. Ayrıca her koyun ve keçiden eşit olarak beşer kuruş ve yirmi beşer para alınması kararlaştırıldı. Ancak koyunların değeri bölgelere göre farklı olduğundan bu vergi bazı yerlere ağır geldi; bunun üzerine 1273'te (1856-57) yeniden ele alınarak tanzim edildi. Her koyun ve keçinin bir yılda yavrusu, sütü, yapağısının bölgelere göre ne kadar gelir sağladığı mahalli idarelerce ayrı ayrı tespit edildikten sonra vergi nisbeti merkezde belirlendi. Eyaletlerden altı değişik nisbet üzerinden, aşara göre hasılatın yüzde onu hesabıyla resim alınması kararlaştırıldı³¹.

Yukarıda zikredilen bazı rakamları hatırlamak yerinde olacaktır. 16. yüzyılda Halep Türkmenlerinin adet-i ağnamı 985.275 akçedir. 1570'te Kilis İzzeddin Bey Ekradının hayvan varlığı ile birlikte 1.081.845 baş yapmaktadır ki, vergi değeri 540.922 akçedir. Keza 19. Yüzyılın sonlarında 4.101.944 koyunları vardır. Buna göre Suriye vilayetinde 8.203.888 kuruş vergi verirlerdi.

1548 yılında Beyrut'un kasaplar mukataasının bedeli 9.360 akçe olup, her koyun ve keçiden 1 Osmanlı akçesi alınır³². Beyrut'ta balık avcılığı yapılmaktaydı, 1520'de 300, 1535'te 500, 1548'de 1.500 ve II. Selim döneminde de 1.500 akçe mukataaya veriliyordu³³.

Halep'in 1894 yılı bütçesinde ağnam resmi 7.347.134, deve resmi 697.260 kuruştur. Maktu olarak alınan 12.840.010 kuruştan sonra en yüksek payı ağnam vergisi oluşturmaktadır³⁴.

Bunlardan başka domuzdan, hayvan alıp satandan, koyun kesen kasaptan, sığır veya koyun derisi satandan da değişik oranlarda vergi alınır³⁵. Bojikte kesilen domuzlardan her domuzdan iki akçe resim alınmaktadır. Bundan başka, bir de ormanlarda ve ovalarda otlatılan ehli domuzlardan resim alınır³⁵. Trablus

²⁹ Feridun Emecen, "Ağnam" Maddesi, TDV *İslam Ansiklopedisi*, s. 478, ayrıca bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergiler", Ankara Üniversitesi *DTCF Dergisi* c.5, S. 5, s. 484-486

³⁰ Emecen, aynı yer

³¹ Emecen, aynı yer

³² Mustafa Öztürk, "1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut", *XII. Türk Tarih Kongresi* Ayrışım, Ankara 2000, s. 852

³³ Öztürk, Beyrut, s. 855

³⁴ Hilmi Bayraktar, *XIX Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadi Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004, s. 256

³⁵ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergiler", s. 493

vilayetinde her camus için 10 akçe³⁶, sığır gönünden 3'er akçe³⁷, Kütahya'da kovan başına 2 akçe³⁸, Yenişehir'de su sığırı gönünü satandan 1 akçe, koyun satandan 2 koyuna bir akçe, kasap boğazladığı 4 koyundan 1 akçe alınır³⁹. Hersek kanununda sığır alan ve satandan birer akçe, beygir alan ve satandan 2'şer akçe, koyun boğazlayan kasaptan dört koyundan bir akçe alınır⁴⁰. Ayrıca çoğu vilayet kanunlarında canavar (domuz) avcılığında da vergi alınır. Sayd-i mâhi de deniz kıyılarında, dere veya göl kenarlarındaki kentlerde alınan başka bir vergidir.

Tanzimat dönemine ait bütçe hesaplarında vergilerin genel bütçe içindeki payına dair veriler daha açıklayıcıdır. Meselâ; 1846-1847 mali yılı hesabına ileriye doğru 15 yıllık bir sürede gerçekleşen 695.027.259 kuruşluk tahsilatın 21.198.145 kuruşluk ağnam geliri, bütçenin % 3.0'ünü oluştuyordu⁴¹.

1848-1855 tarihleri arasında ağnam vergisinin miktarı ve bütçe içindeki payı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. 1847-1855 Dönemi Bütçelerinde Ağnam Geliri⁴²

Tahsilat Yılı	Kuruş	Yüzde (%)
1263/1848-1849	26.681.239	3,8
1265/1849-1850	28.678.940	3,8
1266/1850-1851	36.214.236	4,9
1268/1852-1853	27.188.539	3,5
1270/1854-1855	25.932.270	2,3
1271/1855-1856	29.219.926	1,8
Toplam	173.915.153	

1860-1861 (1276-1277) senesi bütçesinde hayvan gelirleri aşağıda görüldüğü gibidir.

Tablo 4: 1860-1861 Bütçesinde Hayvan Gelirleri⁴³

Gelir cinsi (Kuruş olarak)	1276 - 1860	1277- 1861
Ağnam	83.327.309	83.967.731
Canavar	4.896.317	4.896.317
Sayd-ı Mâhî	8.490.574	8.460.791
Toplam	96.714.200	97.324.839

Tablolardan da anlaşılacağı gibi, başta ağnam resmi olmak üzere hayvan gelirleri bütçe içinde önemli bir paya sahiptir. 1848-1855 döneminde ağnam gelirin bütçenin ortalama

³⁶ Neşet Çağatay, "Osmanlı İl Kanunnâmelerinden Örnekler", Ankara Üniversitesi *Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 2, S. 1, Ankara 1944, s. 351, ayrıca umumî kanunlar için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9 cilt, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990

³⁷ Çağatay, İl Kanunları, s. 349

³⁸ Çağatay, İl Kanunları, s. 340

³⁹ Çağatay, İl Kanunları s. 343

⁴⁰ Çağatay, İl Kanunları s. 344

⁴¹ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", Türk Tarih Kurumu- *Belgeler XIII/17*, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 241

⁴² Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, s. 295-302

⁴³ Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, s. 279

olarak %3,35'ini oluşturmaktadır ki, bu küçümsenecek bir oran değildir. Genel olarak bakıldığında büyük ve küçükbaş hayvanlardan doğrudan veya dolaylı olarak alınan vergilerin, devlet bütçesinde büyük bir paya sahip olduğu görülür.

4. Ziraat Ulaşım ve Nakliye

Tarih boyunca insanların en büyük yardımcıları hayvanlar olmuştur. Savaş aracı olarak at, müstakil bir araştırma konusu olması hasebiyle, burada atın ehlileştirilmesi, savaşlardaki yeri hususlarına değinilmeyecektir. Daha çok ziraat, ulaşım ve nakliye alanlarında hayvanların önemi üzerinde durulacaktır.

4.1. Ziraî Alanda

Yerleşik tarım toplumu dönemine geçildiği tarihten itibaren ziraî alanların ekilip-biçilmesinde hayvan gücünden faydalanılmıştır. Kara sabanla çifte koşulan hayvanlar, manda, öküz, beygir gibi büyük baş hayvanlardı. Başka coğrafyalarda lama ve yakların da ziraatta kullanıldığı bilinmektedir.

Osmanlı Devletinde ziraî hayatın esası çift ile belirlenmiştir. Bir aile tarafından bir çift öküz ile sürülebilen alana çiftlik, böyle bir düzene de çift-hane sistemi denmiştir. Ekinin biçilmesi, mahsulün ve samanının depolanması işleminde gene hayvanlardan faydalanılıyordu. Harmanda sapların birbirinden ayrılması için kullanılan döğene, gene hayvanlar koşuluyordu. Su olmayan yerlerde basit zeytinyağı veya susam yağı çıkarmak için klasik atölyeler olan ma'saralarda beygirler kullanılıyordu. Tarihin en eski arabası olan kağnılar manda veya öküzlerle çekiliyordu. Arap ülkelerinde bu işler için develerin kullanıldığı bilinmektedir.

4.2. Ulaşımında

Bu alanda da insanların en büyük yardımcısı hayvanlar olmuştur. Köy ve kasabalardan şehirlere gidiş-gelişlerde, mal taşımada, ticaret kervanlarında, binek veya yük aracı olarak daima hayvan gücüne başvurulmuştur. Atlar, haberleşmede posta tatarlarının vazgeçilmez yardımcılarıydı. Tarih boyunca deve kervanları, doğudan batıya, kuzeyden güneye dünya ticaretinin sembolü haline gelmişlerdi. Orduların ikmal ve iaşesinin taşınmasında en büyük görev hayvanlara düşüyordu. Deve, katır, manda, öküz, beygir, orduların ağırlıklarının taşınmasında önemli bir yere sahipti.

4.3. Sefer Hizmetlerinde

Seferlerde hayvan tedariki önemli bir yer tutardı. Sefere karar verildiği zaman, fermanlarla Anadolu ve Rumeli'nin her üç kolunda bulunan vilayet ve sancaklara bildirildi. Bu fermanlar büyük bir titizlikle hazırlanırdı. Seferin gerekçesi uzun uzadıya belirtilir, daha sonra sancaklardaki bütün görevlilerin kısa zamanda belirtilen yerlerde hazır bulunmaları, bu hususta ayak sürümemeleri, tembellik göstermemeleri ısrarla vurgulanırdı. Seferlere sancaklardaki bütün askeriler değil, geçen sefere katılanlar hariç olanlar katılırdı. Geriye kalanlar, iç güvenliği sağlamakla görevliydi.

Fermanlarla ordunun ihtiyacı olan zahire ve diğer ihtiyaçların menzillerde hazır bulundurulması, zikredilen zahire ve ordunun top ve mühimmatını nakletmek üzere Anadolu ve Rumeli'deki sancaklardan deve, katır, manda talep edilirdi. Talep edilen hayvanlar, satın alma veya kiralama usulü ile temin edilirdi.

1715 yılında Mora seferinde cephaneye ve zahire nakli için ziyadesiyle deveye ihtiyaç olduğu ve yüke girdikleri tarihten itibaren aylık 6'şar kuruştan 300 devenin tedarik edilmesi talep edilmiştir⁴⁴. Aynı sefer için Anadolu'dan 1.350 beygir alınmıştır⁴⁵.

1716 Avusturya seferi için Kütahya, Konya, Sivas, Adana ve Maraş eyaletlerinden toplam 6.300 baş deve talep edilmiştir⁴⁶. İkinci bir emirle Anadolu'dan 2.880 baş deve talep edilmiştir. Develerin toplam bedeli 145.260 kuruş olup, 9.231,40 kuruş da nakliye ücreti tahakkuk etmiştir⁴⁷.

1723 seferinde Van ve Tiflis taraflarındaki zahirenin nakli için Karaman'dan 750 devenin Diyarbakır'a nakli, Kureyş Özi kazasına isabet eden 18 devenin ve koşum, zahire ve sarban ücreti için 28 kuruştan 504 kuruş ödenmesi hakkında ferman gönderilmiştir⁴⁸. Aynı sefer için Ereğli kazasına isabet eden 36 devenin kiralanması ve yüke girdikleri tarihten itibaren her devenin ücreti 25 kuruş ve 5'er lipurdan toplam 930 kuruş ücretinin alındığı hakkında temessük verilmiştir⁴⁹.

1725 tarihinde Hemedan tarafındaki askerin zahire ve diğer ihtiyaçları için Musul anbarında bulunan tayinat ve cephaneye ve top mühimmatının nakli için Karaman eyaletinden 1000 devenin havut, semer ve diğer mühimmatı ile her devenin üçer aylık ücreti olan 25 akçeden kiralanması ve toplam ücreti olan 18.750 kuruşun ödenmesi hakkında emir gönderilmiştir⁵⁰. 1736 senesinde Moskof seferi için Konya'dan 300 deve 15.000 kuruş bedel ile satın alınması emredilmiştir⁵¹.

Ankara'dan da deve talep edilmiştir. 1715 Mora seferi için genç, güçlü kuvvetli olmak üzere aylığı 6'şar kuruştan olmak üzere kiralanması hakkında emir gönderilmiştir⁵². Tebriz seferi için de Kütahya eyaletinden her katarı 6 deve olmak üzere 100 katar ki toplam 600 deve talep edilmiştir⁵³.

Bayram Ürekli-Koray Telli, bu konuda arşiv ve diğer kaynaklara başvurarak 1715-1743 yılları arasında Konya'da faaliyet gösteren mükâri deveciler hakkında etraflı bir inceleme kaleme almışlardır⁵⁴. Buna göre 1724 yılında Konya ve çevresinde mükârî devecilerin temin ettikleri deve miktarı şöyleydi: Ereğli'den 36, Eski-il'den 36, Saidili'nden 45, İnsuyu'ndan 12, Pirlevgan'dan 6, Aladağ'dan 14, Bayburd'dan 10, Belviran'dan 14, Kureşözü'nden 18, Göçü-i Kebir'den 8, Turgud'dan 20, Beyşehir'den 22, Gaferyad'dan 13, Kır-il'inden 13, Larenden'den

⁴⁴ Konya Şer. Sic. 5919, vr. 155, s. 2, bel. 2, aynı sicil vr.159, s. 2, bel. 1 (Makale için bu belgeleri temin eden Fırat Üniversitesinde Tarih Bölümü Doktora öğrencisi Sevda Danık'a teşekkür ederim.)

⁴⁵ Bekir Gökpinar, "Avusturya Seferinde Anadolu'dan Yapılan Katkılar: Yük ve Binek Hayvanları (1716)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 21, S. 2, Haziran 2019s. 492

⁴⁶ Gökpinar, *a.g.m.*, s. 483

⁴⁷ Gökpinar, *a.g.m.*, s. 485

⁴⁸ *Konya Şer'iyye Sicili 5921*, vr.109, s. 2, bel. 1

⁴⁹ *Konya Şer. Sic. 5923*, vr.61, s. 2, bel. 1

⁵⁰ *Konya Şer. Sic. 5924*, vr. 4, s. 2, bel 1

⁵¹ *Konya Şer. Sic.5927*, vr. 74, s. 2, b. 2; *Konya Şer. Sic. 5927*, vr. 80, s. 1, b. 1; *Konya Şer. Sic. 5927*, vr. 85, s. 2, b. 1

⁵² "1127 senesinde vuku mukarrer olan Mora canibine seferi hümayunuma memur dergâh-ı muallam yeniçerileri ortaları ve cebhane ve tophane- amirem ve zehâyir tahmili için ziyade mekâri devesi lazım olmağın sene-i sabıkada beher meharına yüke girdikleri gündün beher mah 6'şar gurus ücretleri taraf-ı mîrîden verilmek şartıyla taht-ı kazanızda mekari deve ashabından 400 aded mekari devesi tedârik ve ve mekari sarban başı Mehmed mübaşeretiyle Nevruz-ı Sultaniden 20 gün mukaddem her bir meharı birer çift çuvallarıyla orduyu hümayunumda mevcûd ve her biri yüke yarar tüvana ve güçlü ve kuvvetlü develer olmak üzere emri şerifim isdar olmuştur". *Ankara Şer. Sic. 775*, s.112, b. 565, s. 107, b. 551

⁵³ *Ankara Şer. Sic. 787*, s.76/77, b. 467

⁵⁴ Bayram Ürekli-Koray Telli, "1715-1743 Yılları Arasında Konya'da Faaliyet Gösteren Mükârî Devecileri ve Görev Sahaları", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2019, Sayı 22, s. 67-103

32, Kırşehir Hacıbektas'tan 5, Ilgın'dan 7 ve Seydişehir'den 22 olmak üzere toplam 333 baş deve temin edilmiştir⁵⁵. 1736'da Hacıbektas kazası hariç aynı kazalardan 302 deve tedarik edilmiştir⁵⁶.

Develerden başka seferlerde nakliyat için katır da talep ediliyordu. 1716 Avusturya seferi için her birisi 25 kuruştan olmak üzere 1528 baş katır satı alınmıştır. Bedeli olan 38.200 kuruşa 3.678,5 kuruş da nakliye ücreti ile toplam olarak 41.878,5 kuruş ödenmiştir⁵⁷.

1730 (1143) Şark seferi için Ankara'dan 250 katırdan Ankara kazasına isabet eden 51 katırın kıymeti 2090 kuruş olarak tespit edilmiştir⁵⁸. Karaman eyaletinden sefer mühimmatının nakli için Konya'dan Çerdak adlı mahalle varınca her biri 10'ara olmak üzere 44 baş katır kiralanması hakkında emir verilmiştir⁵⁹. 4 Ocak 1726 (9 Muharrem 1128) tarihinde Ankara'ya gönderilen fermanla, şehir merkezi ve kazalarından her birisi 65'er kuruştan olmak üzere 45 katır alınması istenmiştir⁶⁰. 1725'te hepsi yevmiyesi 10'ar paradan olmak üzere, Yabanabad'dan (Kızılcahamam) 34, Şorba'dan 21, Murtazaabad'dan 15 ve Ayaş'tan 34 katır kiralanmıştır⁶¹.

SONUÇ

İnsanoğlu, tabiatın ayrılmaz bir parçasıdır. İnsanları diğer canlı varlıklardan ayıran tek özellik, akıl ve irade sahibi olmasıdır. Bu itibarla diğer canlı varlıklar gibi insanlar da tabiattan beslenirler. İnsanlar da tabiattaki besin zincirinin bir halkası olup, tabii kaynaklardan beslenirdi. Bu kaynakların en başında hayvanlar vardır. Tabii ki ziraî ürünler de insanların önemli geçim kaynaklarındandı.

Kısaca tabiatta her şey insanın emrine verilmiştir. Nitekim Kur'an'da da “Görmediler mi ki, biz onlar için, ellerimizin (kudretimizin) eseri olan hayvanlar yarattık da onlar bu hayvanlara sahip oluyorlar. Biz, o hayvanları kendilerine boyun eğdirdik. Onlardan bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler. Onlar için bu hayvanlarda (daha pek çok) yararlar ve içecekler vardır. Hâlâ şükretmeyecekler mi?”⁶², keza “O'dur ki, O yüce Allah'tır ki bütün göklerde ve bütün arzlarda (hayat olan âlemlerde yarattığı) her şeyi katından sizlerin (insanların) emrine musahhar kıldı. Muhakkak ki bunda düşünen bir kavim için âyetler vardır.”⁶³ ayetleriyle bu hakikat açıklanmıştır.

Klâsik dönemde tabiatta dört enerji kaynağı vardı. Bunlar, insan ve hayvanın kas gücü, su ve havanın kaldırma ve itme gücüdür. Sanayi İnkılabına kadar geçen uzun tarihî süreçte insanlar bu tabii enerji kaynaklarına bağlı ve bağımlı kalmıştır. Bu zamana kadar tarih ve medeniyet bu kaynaklar ile gelişmiştir. Ziraat, ulaştırma, haberleşme, savaş, göçler ve ülkelerin imarında, teknolojinin gelişmesinde, kısacası hayatın bütün alanlarında insanların en büyük

⁵⁵ Ürekli-Telli, *a.g.m.*, s. 85

⁵⁶ Ürekli-Telli, *a.g.m.*, s. 95

⁵⁷ Gökpinar, *a.g.m.*, s. 490

⁵⁸ *Ankara Şer. Sic. 794*, s. 121, b. 530

⁵⁹ *Konya Şer. Sic. 5919*, v. 121, s. 2, b. 3

⁶⁰ 1128 senesi muharreminin 9. gününden medine-i Ankara kazasından mübayaası ferman olunan 63 re's katırın 18 re's katır Kasaba ve Bacı ve Çukurcak nahiyelerine ifraz olundukda nefsi şehirde 45 re's katır kalmağla zikr olunan 45 re's katır cümle marifetiyle kazıye memur olan Karakaş Ali Ağa ile beher re's katır 65'er guruşa kat olundukda beher re's katır 65 guruşdan 2925 guruş ve harc-ı muhakeme ve cem iden 97 guruş min-haysu'l-mecmu 3.022 guruşa baliğ olmağın”, *Ankara Şer. Sic. 776*, s. 112, b. 559

⁶¹ *Ankara Şer. Sic. 787*, s. 35, bel. 209, *Ankara Şer. Sic. 776*, s. 35, bel. 210, *Ankara Şer. Sic. 787*, s. 35, bel. 35, 212, *Ankara Şer. Sic. 787*, s. 35, bel. 212

⁶² Yasin Suresi, 71-73

⁶³ Casiye 13

yardımcısı hayvanlar olmuştur. O halde bütün bu nimetlere karşı tabiata asgari düzeyde saygılı olmak ve onu korumak, geleceğimiz için insanî bir görev olmalıdır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

BOA. *Y.PRK.UM.* 32/9 – 14 Zilkade 1312/9 Mayıs 1895

Ankara Şer‘iyye Sicili, 775, 776, 787, 794

Konya Şer‘iyye Sicili, 5919, 5921, 5923, 5924, 5927

Tetkik Eserler

Aygün Necmettin, “Osmanlı Devleti Kırsalında İktisadî Örüntüler ve Trabzon’da Koyun (Sürü) Sahipleri (1722)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Güz 2018, s. 55-67

Bayraktar Hilmi, *XIX Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadi Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004

Çağatay Neşet, “Osmanlı İl Kanunnâmelerinden Örnekler”, Ankara Üniversitesi *Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 2, S. 1, Ankara 1944, s. 338-352

Çağatay Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergiler”, Ankara Üniversitesi *DTCF Dergisi* c. 5, S. 5 Ankara 1947, s. 483-511

Çakar Enver, “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, Fırat Üniversitesi-*Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2), Elazığ 2002, s. 325-340

Çakar Enver, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)”, Ankara Üniversitesi- *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXII/35, Ankara 2004, s. Ankara 2000, s. 45-69

Emecen Feridun, “Ağnam” Maddesi, TDV *İslam Ansiklopedisi*, s. 478

Gökpinar Bekir, “Avusturya Seferinde Anadolu’dan Yapılan Katkılar: Yük ve Binek Hayvanları (1716)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 21, S. 2, Haziran 2019, s. 479-494

Gündüz Tufan, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri, 1540-1640*, Birinci Baskı, Bilge Yay., Ankara 1997

Güran Tevfik , “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861”, *Türk Tarih Kurumu- Belgeler XIII/17*, 2. Baskı, Ankara 1993

Hüseyinklioğlu Ayşegül, “Yayladan Sofraya Etin Hikâyesi”, İzmir Demokrasi Üniversitesi- *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi II*, (İzmir, 25-27 Nisan 2019), (Ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli), İzmir 2019, s. 25-56

Kılıç Orhan , “1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Ormanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi”, Genelkurmay ATASE- *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 24, S. 46, Ankara 1999, s. 109-135

Kılıç Orhan, “1597 Tarihli Mufassal Yörük Defterine Göre Haleb Türkmenleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* Aralık 1996, s. 59-76

Kılıç Orhan, “Yaylak ve Kışlak Arasında Geçen Bir Ömür: Osmanlı Döneminde Toroslarda Yörük Olmak”, *Ermenek Araştırmaları-I*, (Ed. Hüseyin Muşmal-Erol Yüksel-Mehmet Ali Kapar), Konya 2018

- Kurtaran Uğur, “Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Fall 2012, ANKARA-TURKEY, p. 2269-2286
- Öznel Muharrem, “Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler”, *History Studies-International Journal of History*, Vol. 5 Issue 5, 2013, s. 149-175
- Öztürk Mustafa, “1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut”, *XII. Türk Tarih Kongresi* Ayırbaşım, Ankara 2000, s. 849-859
- Öztürk Mustafa, “Genel Hatlarıyla 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye”, Fırat Üniv. Sosyoloji Bölümü-Prof. Dr. Halil Narman Armağanı, (Yay. Haz. Y. Cemalettin Çopuroğlu), Elazığ 2005, s. 18-44
- Öztürk Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler Oymaklar*, Fırat Üniv. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004
- Selçuk Havva, “Osmanlı Devletinde XV. Ve XVII. Yüzyıllarda Konar-Göçer Aşiretlerin Sosyal ve İktisadi Hayatları”, *ICANAS* 38, c. 6, Ankara 2007, s. 2699-2706
- Sevinç Tahir , “1695 Sakız Seferinde Organizasyon ve Lojistik”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi - *Sosyal Bilimler Dergisi* 21, 2010, s. 59-79
- Şahin İlhan-Emecen Feridun, “XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies VII-VIII*, (Ed. İsmail E. Erünsal-Christopher Ferrard-Christine Woodhead), İstanbul 1988, s. 287-308
- Ürekli Bayram-Telli Koray, “1715-1743 Yılları Arasında Konya’da Faaliyet Gösteren Mükârî Devecileri ve Görev Sahaları”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2019, Sayı 22, s. 67-103.

BİR FİKİR VE SİYASET ADAMI OLARAK EBÜZZİYA MEHMED TEVFİK HAYATI VE ESERLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

A STUDY ON THE LIFE AND WORKS OF EBUZZIYA MEHMED TEVFIK LIFE AS A IDEA AND POLITICAL MAN

Nuri YAVUZ*

Abdullah KARA*

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 07/11/2019 Düzeltme/Revised: 16/12/2019
Kabul/Accepted: 24/12/2019*

ÖZ

Ebüzziya Tevfik matbaacı, gazeteci ve yayımcı kimliği ile Türk basın tarihinin önemli şahsiyetlerinden birisidir. Yaşadığı bütün zorluklara rağmen basın uğruna mücadele etmekten vazgeçmemiştir. Bu mücadeleyi, gazete, dergi ve salname neşrederek ömrü boyunca devam ettirmiştir. Dönemin yönetimine yönelttiği eleştiri yazıları sebebiyle çalıştığı gazeteler ve dergiler kapatılmış ve bu sebeplerle sürgüne gönderilmiştir. Dönem yönetimine karşı farklı isimlerde dergiler çıkarmış ve düşüncelerini bu yolla halka aktarmaya çalışmıştır.

Ülkeye pek çok alanda Batı yeniliklerini getirmiş, pek çok konuda ilk olmuş, Hürriyet ve Meşrutiyet uğruna giriştiği mücadelelerde ömrünün dörtte birini hapiste geçirmiş gerek istibdat gerekse Meşrutiyet dönemlerinde 11 defa tutuklanmış, evi-işyeri basılmış, evraklarına el konulmuştur.

Ebüzziya Tevfik'in çalışmalarına bakıldığında; İlk telif piyes "Ecel-i Kaza" onun eseridir. Aynı yıl içinde hem üç gazete hem de dergi yayınlayan ilk kişi o'dur. "Salname-i Hadika" ismiyle ilk özel yıllık onun tarafından çıkarılmıştır. Ayrıca devletin çıkardığı salnameleri (yıllıkları) matbaa harfleriyle ilk kez o basmıştır. İlk antolojik edebiyat tarihini, "Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye" adıyla hazırlamıştır. İlk fikir dergisi olan "Mecmuayı Ebüzziya"yı yayınlamıştır. Matbaacılık alanında yaptıklarından Batı tarafından liyakat madalyası verilen ilk kişidir. İlk resimli takvim onun matbaasında basılmıştır. Külliyat halinde kitap basan ilk yayıncıdır. Serinin adı "Kitaphane-i Ebüzziya"dır. İlk gizli örgüt tarihi yazarıdır. "Yeni Osmanlılar" hareketinin tarihini yazmıştır. İlk işçi hareketi olarak kabul edilen, tersane işçilerinin hükümet merkezine yürüyüşünü gazete yazısıyla savunan kişidir. İlk kadın dergisi olan "Terakki-i Muhadderat"ın yazı işleri sorumlusudur. İlk kadın takvimi olan "Takvimü'n Nisa" onun tarafından basılmıştır.

Ebüzziya Tevfik matbaacılık alanında uyguladığı modern yöntemler sayesinde Türk matbaacılığının çehresini değiştirmiştir. Ebüzziya Tevfik dönemin önemli yazarlarından Namık Kemal ve Şinasi'den düşünce olarak etkilenmiştir. Çok iyi bir eğitim almamış olmasına rağmen kendisini yetiştirmiş; Fransızca, Almanca, Arapça ve Farsça gibi yabancı dilleri öğrenmiştir. Öğrendiği dilleri etkili olarak kullanmış hem tercüme yapmış hem de Batı'daki matbaa alanındaki gelişmeleri takip ederek ülkemizde batılı anlamda modern matbaanın kurulmasına katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat Tarihi, Ebüzziya Tevfik, Tanzimat Dönemi Aydını.

* Prof. Dr.; Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, nyavuz@artvin.edu.tr.

* Dr.; abdullahkara01@gmail.com.

EXTENDED SUMMARY

The Tanzimat period is one of most important periods of Ottoman history and literature. During this period, there have been great changes in almost every field. The intellectuals of the period carried out important activities to spread the changes seen as "Westernization". In the Ottoman Empire journalist, publisher and politician Tevfik Ebüzziya which is a person that makes printing art in Turkey.

Ebüzziya Tevfik is one of most important personalities of the Tanzimat in the field of press and printing. There are many studies written by Ebüzziya. These studies provide information about the social, cultural and literary life of the period of Tanzimat. Ebüzziya Tevfik, who was the Pioneer of innovations in many fields such as press, journalism and printing techniques in Ottoman period, is known as an encyclopedic Publisher who introduced important names of Tanzimat period to the next generations as well as his literary personality. Ebüzziya Tevfik is an Ottoman intellectual who believes that a nation can only if it adheres to its customs and traditions, national and religious beliefs and at the same time accepting all kinds of innovations useful to it. In this study, Ebüzziya Tevfik's life, literary personality, his Works and innovations in field of printing, as well as contributions to the life of the press by addressing the contribution of the study is aimed to contribute to the studies in the field of literature history.

Ebüzziya Tevfik is an important person in the history of Turkish press with her identity as a printer, journalist and publisher. Despite all the difficulties, he did not stop fighting for the press. He continued this struggle through his life by publishing newspapers, magazines and salname. The closure of the newspapers he worked in, his arrest due to differences of opinion with the administration of the period, even his exile, did not turn him off. The newspapers and magazines he worked were closed due to his criticism of the management of the period and he was exiled for these reasons. He published magazines of different names against the period management and tried to convey his thought to the public in this way.

It brought western innovations in many areas to the country, became the first in many subjects, spent a quarter of its life in the struggles for Hürriyet and the Constitutional Monarchy. When we look at the work of Ebüzziya Tevfik; The first copyright play "Ecel-i Kaza" is his work. He was the first person to publish three newspapers and magazines in the same year. The first special year, name Salname-i Hadika", was issued by him. In addition, he published the salnames (annuals) issued by the state for the first time in print letters. He prepared the first history of anthological literature under the name of "Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye". He published his first idea magazine "Mecmuayı Ebüzziya". He was the first person to be awarded a medal of merit by the West for his work in the field of printing. The first illustrated calendar was printed in his printing press. He was the first publisher to publish books in a collection. The name of the series is "Aphane Kitaphane-i Ebüzziya.. He was the first secret organization history writer. He wrote the history of the "New Ottomans" movement. It is the first worker movement to defend the march of the shipyard workers to the government center in a newspaper article. She is the editor in charge of the first women's magazine "Terakki-i Muhadderat". The first women's calendar, the Calendar of Nisa Nis, was published by him.

Ebüzziya Tevfik changed the face of Turkish printing especially with the modern methods applied in the field of printing. Ebüzziya Tevfik was influenced by the important writers of the period, Namık Kemal and Şinasi. Although he did not receive a very good education, he taught himself foreign languages such as French, German, Arabic and Persian. He has used the languages he has learned effectively and made translations as well as following the developments in the field of printing in the West and contributing to the establishment of a modern printing house in the western sense in our country.

In this article, Ebüzziya Tevfik's life, works, thinking structure and innovations brought to the country are discussed with a different point of view.

Key Words: Literary History, Ebüzziya Tevfik, The Intellectual of Tanzimat Era.

GİRİŞ

Osmanlı devletinde gazeteci, yayımcı ve siyaset adamı olan Ebüzziya Tevfik Türkiye'de matbaacılığı sanat haline getiren kişi olarak bilinmektedir. Bu doğrultuda modern baskı uygulamalarını ülkeye getirmiş ve modern anlamda matbaacılığın kurucusu sayılmıştır. İnce bir sanatsal zevke sahip olmasından dolayı eserlerini Batı'dan sağladığı olanaklarla Batı'daki örnekleri aşan bir düzeye ulaştırmıştır. Ebüzziya Tevfik 17 Şubat 1849 İstanbul'da doğmuş 27 Ocak 1913'te İstanbul'da ölmüştür. XIII. yüzyılda Horasan'dan gelerek, Konya'nın Koçhisar kazasına yerleşen "Şerefli" aşiretine mensup Esbkeşân (Atçeken) Hacı Hasanoğlu ailesine

mensup olduğu bilinmektedir. Babası Şerefli aşiretinden gelen ve Evkaf Mümeyyizliği yapmış olan Kâmil Efendi'dir.

Ebüz Ziya Tevfik babası Hasan Kâmil Efendi, Koçhisar'da Evkaf Memuru olarak görev yaparken 1843 yılında İstanbul'a Maliye Dairesi Sergi Kalemi'ne tayin edilmiş, böylece Ebüz'ziya Tevfik'in ailesi İstanbul'a yerleşmiştir. Ailesinin İstanbul'a yerleşmesinden 6 yıl sonra Yerebatan'da Toprak sokaktaki evde Ebü'z Ziya Tevfik doğmuştur.

Ebü'z Ziya Tevfik ilk tahsiline Cevriye Kalfa Sıbyan Mektebi'nde başlamış, sekiz yaşında babasının ölümü üzerine "Peder Mande" (O dönemde memur olan bir babanın vefatından sonra çocuğunun aynı işi sürdürdüğü usule verilen ad) denilen usulle, Maliye Sergi Kalemi'ne "Çırağ" (Maaşlı Stajyer) olarak memuriyete başlamıştır. Memurluk yaparken tanıştığı Namık Kemal ve Şinasi'nin Ebüz Ziya Tevfik'in birçok alanda gelişmesine katkısı olmuştur.

Tanzimatçıların çoğu gibi, Ebüz Ziya Tevfik de ileri düzeyde bir eğitime sahip olmamış fakat o kendi imkânlarıyla kendisini yetiştirmiştir. Nitekim bir yazısında o, "Ben Arabi'den ders almadığım gibi Türkçemizden dahi ders olarak ne (Kavâ'id-i Osmaniyye) okudum, ne de o kabilden olan Kütüb-i âliye-i lisâniyye." sözleriyle, düzenli bir dil eğitimi almadığını açıkça ifade etmiştir. Buna rağmen zamanla kendi kendisini azimli bir şekilde yetiştirerek Fransızca, Almanca, Arapça ve Farsça gibi yabancı dilleri bilmeye vakıf olmuştur.

Manevi kişiliğinin gelişmesinde Namık Kemal'in etkisi çok fazladır. Henüz 16-17 yaşında iken, Namık Kemal ve onun vasıtası ile Şinasi ile tanışma imkânı bulmuştur. O devirde gençliğin okuma ve memleket meseleleri hakkında bilgilerini paylaştıkları Uzun-Kahve (Sonraki adı: Sarafim Kıraathânesi) ile Tasvir-i Efkâr matbaasına gitmeye başlamıştır. Kemal Sadullah Bey (Paşa) Hâlet Ali, Vidinli Tevfik Bey, Âteullah Bey, Reşad ve Nuri Bey'lerin toplandığı bu yer Ebü'z Ziya Tevfik için o dönem kendini yetiştirmesi açısından çok geliyordu. Kendisini bu sohbetlere öylesine kaptırmış olmalı ki memur bulunduğu Maliye Nezareti Mektub-i Kalemi'ne devam etmez olmuş; hatta bundan dolayı, o sırada Esham-ı Umûmiye Tahrirat Kalemi'ne bir zatın tavsiyesi ile tayin edildiğinden bile haberi olmamıştır. Kendisine göre okul ve tecrübe kazanacağı mekân bu kişilerin toplanmış olduğu Tasvir-i Efkâr Matbaası idi.

Maliye Nezareti'nde çeşitli kalemlerde çalıştıktan sonra, Şûrây-ı Devlet (Danıştay) Mülazımlığı'na alınmış, burada görev yaptığı süre zarfında hem değerli şahsiyetlerle birlikte önemli hizmetlerde bulunmuş hem de basınla münasebetini daha sıkı bir şekilde sürdürmüştür. Bu konuda kendisi şu açıklamayı yapmıştır: "Gerek Sait Bey ve gerek ben Şûrâda bulunmakla beraber, matbuâtla olan münasebetimizi muhafaza etmiş ve lüzum gördükçe yazmakta kusur etmemiş idik."

Bu arada Ruznâme-i Ceride-i Havadis adlı gazetede çalışmaya başlamış (1864); burada Namık Kemal ve onun vasıtasıyla Şinasi ile tanışma imkânı bulmuş, akabinde Tasvir-i Efkâr adlı gazetede yazmaya başlamıştır. Yaklaşık 1 yıl sonra (1865)'te "Yeni Osmanlılar" adlı cemiyete katılmıştır. Yirmi yaşına geldiği zaman Terakki gazetesi yazı işleri müdürü olmuştur. 1868 yılında Terakki-i Muhadderat ismiyle anılan ilk kadın dergisi; daha sonra 1870 yılında Terakki Eğlencesi ve Letâif-i Asâr isimleriyle iki mizah dergisi yayımlamıştır. Bunlar dışında yine aynı yıl içerisinde Hakâiku'l Vekâyi gazetesinde yazılar yazmış, Hayal, Çingiraklı Tatar dergilerinde çalışmıştır.

İdareci kadronun değişmesi ile birlikte, Midhat Paşa'nın bir zamanlar koruduğu kişiler ile birlikte 1872 senesinde kendi adıyla neşretmiş olduğu bazı yazılarının hükümette rahatsızlık uyandırması sebebiyle Ebüz Ziya Tevfik'in Şurâ-yı Devlet'teki görevine son verilmiştir.

Bu gelişmeden sonra onun hayatında büyük çapta bir değişim meydana gelmiştir. Artık o, kendisini daha fazla basın, yayın, matbaacılık ve edebiyata verme imkânı bulmuştur. Böylelikle yazarlığının “Hazırlık” safhası kapanarak “Ustalık dönemi” başlamıştır.

Şinasi'nin ölümü üzerine Tasvir-i Efkâr Matbaası satılığa çıkarılmış, o günlerde ülkede meşrutiyet fikirlerini yaymak isteyen ve bunun için de gazete çıkarmayı düşünen Mustafa Fâzıl Paşa bu matbaayı alarak “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”ne hediye etmiştir. Namık Kemal ve Menâpirzâde Nuri ve Kayazâde Reşad Beyler haklarından feragat etmiş olmaları üzere matbaanın yeni sahibi Ebüz Ziya Tevfik olmuştur. Şurây-ı Devletten azledilmiş olan Ebüz Ziya Tevfik Bey, Sultan Hamam'da kiraladığı pasajda söz konusu matbaayı kurmuş ve açmıştır. Burada ilk yayımladığı eserler arasında 1872 yılında kendisinin ilk telif eseri olan Ecel-i Kaza adlı piyesi de yer almıştır. Ancak bu matbaada Ecel-i Kaza'dan daha önce, altıncı dönemini idrak edecek olan İbret adlı eseri basılmıştır.

Okuyucu kesiminden büyük ilgi gören İbret'in tirajının kısa zamanda süratle yükselmesi Mahmud Nedim Paşa Hükümeti'ni rahatsız etmiştir. Ayrıca hükümeti hicveden yazılardan dolayı; henüz 19. sayısında iken 4 ay süreyle kapatılmıştır. Hemen akabinde İbret'in sahiplerinden olan Nuri Bey Ankara Mektupçuluğuna, Reşad Bey ise Bilecik Kaymakamlığına gönderilmiştir. Ebüz Ziya Tevfik de İzmir'de yeni kurulan Muhâkeme-i Kebîre-i Merkeziye Başkâtipliğine tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmiştir. Fakat daha sonra Mahmud Nedim Paşa yerine sadarete Mithad Paşa getirilince İzmir mahkemesinde lağvedilmiş ve böylece Ebüz Ziya Tevfik Bey sürgünden kurtulmuştur.

Ebüz Ziya Tevfik bu sürgünden kurtulduktan sonra Sıraç isimli bir gazete çıkarmaya çalışmış, fakat ruhsat verilmeyince bir ziraat gazetesi olan Hadika'yı kiralarak siyasi gazete haline getirip yayınlamaya başlamıştır. (09.11.1872). Aynı zamanda matbaasında çalışmaya devam etmiştir. Bu sırada hükümet yazılarını aşırı bulduğu Hadika Gazetesi'ni de 56. sayıda kapatınca, yayıma devam edebilmek için “Cüzdan” adıyla bir dergi çıkarmış, fakat dergi ilk sayısında hem kapatılmış hem de toplatılmıştır. Bu dergi Türk yayın tarihinde toplatılan ilk dergi olarak literatüre geçmiştir. (05.02.1873).

Yine 1873 yılında, Türk yazın tarihinde ilk defa bir gazete adına çıkarılan ve ilk edebi almanak özelliğini taşıyan Sâlnâme-i Hadika adlı yıllığı yayımlamıştır.

Sirac Gazetesi'nde hükümeti yeren yazılar yazmasından dolayı Sultan Abdülaziz'in tepkisini çekmiştir. Görevlerinden azl olmuş olan Namık Kemal ve Nuri Bey'in “İbret” adlı gazetede yazdıkları yazılar da eklenince bu saymış olduğumuz gazeteler Sultan Abdülaziz'in iradesiyle kapatılmış, Namık Kemal, Ahmet Mithad, İsmail Hakkı (Bereketzâde), Nuri ve Ebüz Ziya Bey'ler tutuklanmıştır. Namık Kemal Kıbrıs'a, Ahmet Mithad ile Ebüz Ziya Tevfik ise Rodos'a sürülmüştür.

Tevfik Bey, 1873-1876 yıllarında Rodos'ta sürgünde iken hem mahkûmlarla hem de el sanatlarıyla meşgul olmuştur. Bununla beraber okuyup yazmaya ve yayın faaliyetlerine devam etmiş, bu çalışmalarını “Ebüz Ziya” takma adını kullanarak sürdürmüştür. Bir mahkûm ve sürgünün kendi adıyla yazı yazması yasak olduğundan dolayı, büyük oğlu Ziya'ya nispetle “Ebüz Ziya” takma adını kullanmaya başlamıştır. 31 Mayıs 1876 tarihinde ilan edilen af ile birlikte İstanbul'a döndükten sonra gazetelere yazdığı yazılarda ve ilanlarda bundan böyle takma adı isim olarak kullanacağını açıklamıştır. Bu isim daha sonra ailesine soyadı olmuştur.

1873 yılında “Vatan Yahut Silistre” oyununun sahnelenmesinden sonra çıkan olaylar nedeniyle Rodos'a sürülmüştür. Yaklaşık 3 yıl kadar Rodos'ta sürgün olarak yaşayan Ebüz Ziya Tevfik, Sultan Abdülaziz'in yerine Sultan V. Murat'ın tahta geçmesinden sonra yeni padişahın çıkardığı siyasi üzerine 1876 Haziran'ında İstanbul'a dönmüştür.

Yazar'ın Rodos'ta iken hazırlayıp çıkardığı eserler ise şu şekilde sıralanabilir: Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye (1876) Osmanlı nesrinin tekâmülünü gösteren antoloji, Muharrir Dergisi (1876) (Bunun ilk dört sayısı Ebüz Ziya Rodos'ta iken İstanbul'daki Şemsettin Sami'ye çıkarttırılmıştır.) ayrıca yazar Ebüz Ziya künyesini oğlu Ziya'ya nispetle ilk kez bu dergide kullanmıştır. Victor Hugo'nun "Angelo Tyran de Padoue" isimli piyesinden "Habibe Yahut Semâhat-ı Aşk" adıyla adapte bir eser oluşturmuş, 1877 yılında Ahmet Midhat ile birlikte Paul de Kock'tan "Üç Yüzlü Bir Karı" adlı eserin çevirisini yapmıştır.

Sultan V. Murat Ebüz Ziya Bey'i Sultan II. Abdülhamid döneminde başlanan ve sonra devam eden Kanun-i Esasi çalışmalarına da katmıştır. Aynı zamanda sarayda kurulan "Cemiyet-i Mütercime" dâhil edilmiş; fakat kendisi bu heyette Ali Suavi'nin bulunmasından dolayı bu görevi kabul etmemiştir. Daha sonra 1877 yılının sekizinci ayında Bosna Vilayeti Mektupçuluğuna atanmıştır. Yazar Bosna'da görev yaptığı süre müddetinde Bosna Vilayeti Sâlnâmesinin 13. Sayısını, tipografi baskı yöntemi ile orijinal bir şekilde çıkarmıştır.

Ebüz Ziya Bey bir süre sonra Bosna'dan İstanbul'a döndüğünde yeni bir matbaa kurmaya çalışırken 1879'da "Sâlnâme-i Ebüz Ziya" adlı ikinci özel almanağını hazırlamıştır. Fakat eser daha matbaada iken gelen bir emirle imha edilmiştir. "Sâlnâme-i Ebüz Ziya" başlığı altında "Fünun ve Edebiyata Dairdir" kaydını taşıyan ve zabıtarlarca el konarak imha edilen bu almanağın üç nüshası mevcuttur.

1880'den sonra Hazine-i Hassaca bir "Hizmet-i muayyenede istihdam" edildikten sonra yazın hayatında olgunluk diyebileceğimiz döneme girmiştir.

Nitekim yazar 1880'den 1900 Konya sürgününe kadar; Sâlnâme-i Kameri, Rebî-i Marifet, Takvim-i Ebüz Ziya, Takvimü'n Nisâ adları altında toplam 18 adet yıllık türü eser yayımlamıştır.

Ebüz Ziya Tevfik Bey devrin fikir, edebiyat, sanat ve kültür dünyasını yansıtan Mecmua-i Ebüz Ziya'yı da yine 1880 yılından itibaren çıkarmaya başlamıştır. 1912 yılına kadar yayımlanmış olduğu bu dergi, çeşitli sebeplerden dolayı sekiz kez kesintiye uğramış ve son olarak 159. sayıda kalmıştır.

Öteki taraftan eski matbaasını Mihran Efendi'ye bırakan Ebüz Ziya Tevfik Almanya'dan getirttiği son model baskı makineleri, alet ve edevatıyla 1881 yılında Türk basım tarihinde bir dönüm noktası sayılabilecek Matbaa-yı Ebüz Ziya'yı kurup, 1882 yılında faaliyete geçirmiştir. Vefatından sonra oğulları tarafından da işletilen bu matbaada Ebüz Ziya, gittikçe tekâmül etmek kaydıyla, özellikle Konya'ya sürülmüş olduğu tarih olan 1900'e kadar yurt içinde ve dışında takdirle anılan sanat baskıları gerçekleştirmiş hatta dünyanın matbaacılık merkezi olarak kabul edilen Leipzig'de her yıl yayımlanan, güzel ve kaliteli baskı örneklerine yer veren Aus-Tausch, 1891-1899 yılları arasında Matbaa-i Ebuzziya'nın bastığı çalışmalardan üç örnek sunulmuştur. 1898'de de matbaacılık alanına yaptığı katkılar için Fransa hükümetinin "Liyakat Madalyası"yla onurlandırılmıştır.

Ebüz Ziya Tevfik son çalışmasını 1913 yılında "Yeni Mevkuflar" adı altında yayımlamıştır. Yazdığı bu son makaleyi kendi eliyle Tasvir-i Efkâr gazetesine getirmiş ve oğluna teslim etmiştir. Evine gitmek üzere köprüden Haydarpaşa vapuruna binmiş iken vapurun hareketinden önce rahatsızlanmış ve yanında bulunan Dr. Besim Ömer Paşa tarafından müdahale edilmiş fakat buna rağmen hayata gözlerini yummuştur.

Ebüz Ziya Tevfik 27 Ocak 1913 senesinde vefat etmiş; naaşı Bakırköy aile mezarlığındaki, genç yaşta vefat eden oğlu Ziya'nın yanına gömülmüştür.

1. Başlıca Çalışmaları

Ebüz Ziya Tevfik'in Bilinen Başlıca Eserleri Şunlardır:

1.1. Sâlnâme (Yıllık) ve Takvim Olarak Kaleme Aldığı Eserler

Sâlnâme-i Hadika Türkiye’de çıkarılan ilk almanaktır. (İstanbul, 1290)

Bosna Vilâyeti Sâlnâmesi tipografi ile basılan ilk il Sâlnâmesidir. (Saraybosna, 1295)

1) Sâlnâme-i Ebüz Ziya dağıtımı yapılmadan önce el konulup imha edilmiştir. (İstanbul, 1296)

2) Sâlnâme-i Kameri (İstanbul, 1297)

3) Rebi-i Ma’rifet- Sâlnâme-i Ebü’z Ziya (İstanbul, 1297).

1.2. Değişik Konularda Kaleme Aldığı Çalışmaları

1) Millet-i İsrâiliyye (İstanbul, 1305)

2) Makame-i Tevkîfiyye on iki nüsha olarak bastırılan bu eser bir hatıratır. (İstanbul, 1311) senesinde yayımlanmıştır.

3) Ne Edât-ı Nefyi Hakkında Tetebbuât (İstanbul, 1324).

4) Yeni Osmanlılar Tarihi. İlk defa 1909- 1910’da Yeni Tasvîr-i Efkâr’da tefrika şeklinde neşredilen eser, yıllar sonra notlar ve açıklamalarla birlikte Latin harfleriyle 3 cilt halinde Ziyâd Ebu’z Ziyâ tarafından yeniden yayınlanmıştır. (İstanbul, 1973-74)

5) Lûgât-ı Ebu’z Ziyâ (İstanbul 1306)

1.3. Yazmış Olduğu Piyesler

1) Ecel-i Kazâ. Altı perdelik bir dram olan eser, 29 Kasım 1872’de Gedik Paşa’daki Osmanlı Tiyatrosu’nda, saray dışında Türk seyircisine oynanan ilk te’lif piyestir. Ayrıca, Türk edebiyatında tenkit edilen ilk telif piyes olma özelliğini taşımaktadır.

2) Habîbe Yâhut Semâhât-ı Aşk. Dört perdelik bir dram olan bu eser Victor Hugo’nun Anjelo Ou Le Tyran adlı eserinden adapte edilmiştir. Ebuz Ziyâ, Rodos’ta sürgündeyken bu eseri yazmıştır.

1.4. Biyografi Alanında Yazdığı Eserler

1) Gutenberg ve İhtirâ-ı Fenn-i Tab’ (İstanbul, 1299)

2) İbn Sînâ (İstanbul, 1299)

3) Galileo (İstanbul, 1299)

4) Napolyon (İstanbul, 1299)

5) Diyojen (İstanbul, 1299)

6) Benjamin Franklin (İstanbul, 1299)

7) Büffon (İstanbul, 1299)

8) Hassan bin Sabbah (İstanbul, 1299)

9) Ezop (İstanbul, 1299)

10) Yahya bin Hâlid Bermek (İstanbul, 1300)

11) Hârun Er Reşid (İstanbul, 1300)

12) Jan jak Russo (İstanbul, 1303).

13) Namık Kemal (İstanbul, 1304)

14) Nikola Şamfor (İstanbul, 1305)

- 15) Sürûr-i Müverrih (İstanbul, 1305)
- 16) İmparator Wilhelm (İstanbul, 1305)
- 17) Nef'i (İstanbul, 1305)
- 18) Kemal (İstanbul, 1306)
- 19) Kemal Bey'in Tercüme-i Hâli (İstanbul, 1326)

1.5. Yabancı Dilden Tercüme Ettiği Eserler

- 1) Tarîk-i Refâh, Franklen'in Serveti hakkında Nesâyihî (Saraybosna, 1295).
- 2) Üç Yüzlü Bir Karı

1.6. Derleme Eserleri

- 1) Reşid Paşa Merhumun Bazı Âsâr-ı Siyâsiyyesi (İstanbul, 1289).
- 2) Numune-i Edebiyyât-ı Osmâniyye (İstanbul, 1296).
- 3) Cümel-i Müntehabe-i Kemal (İstanbul, 1299)
- 4) Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye (Şinasi'nin eserine 1764 atasözü ilave edilmiştir. İstanbul, 1302)
- 5) Muharrerât-ı Husûsiyye-i Âkif Paşa (İstanbul 1301)
- 6) Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr, Siyâsiyyat- Şinasi, N.Kemal (İstanbul, 1303)
- 7) Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr, Edebiyat- Şinasi (İstanbul, 1303)
- 8) Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr, Edebiyat- Kemal (İstanbul, 1304)
- 9) Tazarruât-ı Sinân Paşa (İstanbul, 1309)
- 10) Müntehabât-ı Tasvir-i Efkâr, Makalât- Kemal (İstanbul, 1311)
- 11) Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr, Makalât-ı Şinasi (İstanbul, 1311)

SONUÇ

Türk matbuatının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Ebüz Ziya Tevfik aynı zamanda önemli bir gazeteci ve edebi şahsiyettir. Özellikle matbaacılık alanında uyguladığı modern yöntemler sayesinde Türk matbaacılığının çehresini değiştirmiştir. Ebüz Ziya Tevfik dönemin önemli yazarlarından Namık Kemal ve Şinasi'den düşünce olarak etkilenmiştir. Çok iyi bir eğitim almamış olmasına rağmen kendisini yetiştirmiş Fransızca, Almanca, Arapça ve Farsça gibi yabancı dilleri öğrenmeye vakıf olmuştur. Kendisini iyi yetiştirmiş olmasından dolayı hem tercüme yapmış ve hem de Batı'da matbaa alanındaki gelişmeleri takip ederek ülkemizde batılı anlamda modern matbaayı kurmuştur. Aynı zamanda sırasıyla Ruznâme-i Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr, Terakki, Hakâiku'l Vekâyi gibi dergi ve gazetelerde yazılar yazmış; Hayal, Çingiraklı Tatar dergilerinde çalışmıştır. 1872 yılında kendi adıyla neşrettiği yazılarında hükümeti eleştiren Ebüz'ziya Tevfik'in Şurâ-yı Devlet'teki görevine son verilmiş ve o bu olaydan sonra gazetecilik ve yazı işlerine daha çok önem vermeye başlamıştır. 1865 yılında Yeni Osmanlılar adlı cemiyete katılmıştır. Meşrutiyet fikirlerini savunup hükümeti eleştiren yazılarının çıktığı ibret gazetesi kapatılıp kendisi sürgüne gönderilmiştir. Türk matbuatında ilklerin çoğu onun tarafından gerçekleştirilmiştir. Ebüz'ziya Tevfik Bey 1873 yılında, Türk yazın tarihinde ilk defa bir gazete adına çıkarılan ve ilk edebi almanak olan Sâlnâme-i Hadika adlı yıllığı yayımlamıştır. Sirac gazetesinde hükümeti eleştiren yazılar yazınca bu sefer de

Rodos'a sürgüne gönderilmiştir. Her sürgüne gittiği yerde eserler vücuda getirmiştir. Konya'da sürgünde iken yıllık türünde on sekiz adet eser yazmıştır.

Ebüz Ziya Tefvik gerek gazeteciliği gerek devlette almış olduğu görevler esnasında meşrutiyet ve hükümetin bazı uygulamalarını eleştiren yazılar yazmıştır. Hepsinden ziyade ülkemizde yıllık (almanak) kültürünün gelişmesi, tipografi yazı usulü ile eserler oluşturulması ve gazetecilik faaliyetleri ile birlikte fikirlerini geniş çapta yayma imkânı bulmuştur. Avrupa'dan aldığı modern matbaa uygulamalarını daha ileriye taşıyarak Avrupa'dan birçok yerde matbuat alanında ödüller kazanmıştır.

KAYNAKÇA

- Büyük Ansiklopedi, "Ebüzziya Tefvik", C. IV, Milliyet Yayınları, 1990, s. 1480.
- Ebüzziya Tefvik, Yeni Osmanlılar, (Çev.: Ş. Kutlu), Pegasus Yayınları, İstanbul 2006.
- Gür, Âlim, Ebüzziya Tefvik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basım, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009.
- <https://edebiyatvesanatakademisi.com/oyku-tiyatro-deneme-yazarlarimiz/ebuzziya-tevfik-hayati-eserleri-ve-hizmetleri/973>, E.T.: 05.05.2019.
- Işık, İhsan, "Ebüzziya Tefvik", Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi, C. III, Elvan Yayınları, Ankara 2006, s.1029.
- İslam Ansiklopedisi, "Ebüzziya Mehmed Tefvik", C. 10, TDV. Yay., İstanbul 1994, s. 377.
- Kara, Abdullah, H. 1297/M. 1880 Senesine ait Salname-i Kameri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2014.
- Karataş, Talat, Salname-i Hadika ve Salname-i Ebüzziya'nın Transliterasyonu, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2010.
- Mercanlıgil Gündoğdu, Fahriye, "Ebüzziya Tefvik'in Türk Basımına Getirdiği Yenilikler", Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C. 32, S.1, 1983, ss. 5-10.
- Tansel, F. A., "Ebüzziya Tefvik", İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, C. IV, Cüz 29-33, İstanbul 1964, s. 100.
- Ziyad Ebüzziya, "Ebüzziya Mehmet Tefvik", DİA, C. 10, İstanbul 1964, ss. 374-378
- Ziyad Ebüzziya, "Ebüzziya Tefvik", TDEA, Dergâh Yayınları, C. II, İstanbul 1977, s. 418.

KUTÜ'L AMARE'DE ESİR ALINAN İNGİLİZ ORDUSUNDAKİ HİNTLİ MÜSLÜMAN ASKERLERİN DURUMU

CONDITION OF INDIAN MUSLIMS IN BRITISH ARMY AFTER THEY WERE CAPTURED IN THE WAR OF KUT AL AMARA

Osman AKANDERE*

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 19/11/2019 Düzeltme/Revised: 30/11/2019
Kabul/Accepted: 06/12/2019*

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti askerleri, hem jeopolitik hem de sahip olduğu toprakların genişliği dolayısıyla pek çok cephede savaşmak durumunda kalmıştır. Kutü'l Amare Zaferi, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu'nun kazandığı en önemli muvaffakiyetlerden birisiydi. Bağdat'ı fethetmek için yola çıkan İngiliz kuvvetlerinin teslim alınması, Türk Ordusu'na itibar ve şan kazandırdığı gibi İngiliz ordusunun prestij kaybına uğramasına sebep olmuştur.

Kütü'l Amare muhasarasında teslim olan İngiliz kuvveti; 5 General, 272 İngiliz subayı, 2592 İngiliz eri, 204 Hint subayı, 6988 Hint eri, 3.248 muharip olmayan yardımcı sınıflardan hizmet erleri olmak üzere toplam 13.309 kişiden oluşmaktaydı.

Kütü'l Amare'de esir alınan İngiliz askerleri bir Hint tümeniydi ve askerlerinin çoğu Hintli idi. 13 bin kişilik Hint tümeninde subay ve er olarak yalnız 2.900 İngiliz vardı. Geri kalanı Hintli idi. Bu Hintliler içerisinde çoğu Pencap Bölgesi'nden yaklaşık 2.00 Müslüman asker bulunuyordu. Bu Müslüman askerlerden bazıları Kutü'l Amare'de muhasara altındayken kaçarak Türk ordusuna katılmıştı. Kuşatma boyunca bu ilticalar sürmüş, Türk tarafına kaçmaya çalışanlardan bazıları vurulmuş, yakalananlar idam edilmişti.

Bu çalışmada temel olarak Kutü'l Amare'de esir alınan İngiliz 6. Hint Tümeni ve bu tümenin komutanı General Townshend'la beraber esir düşen İngiliz ve Hintli subay ve erlerin esir alınış süreci ve bilhassa Hintliler arasında bulunan Müslüman askerlere karşı takip edilen esaret politikası ele alınmış ve incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kutü'l Amare, İngiliz Kuvvetleri, Osmanlı Devleti, Hintli Müslüman Askerler, Esaret Politikası

EXTENDED SUMMARY

During the First World War, the soldiers of the Ottoman Empire had to fight many fronts because of its geopolitical importance and breadth of its territories. One of these fronts was Iraq and specifically in the region of Kut and Imara. Conflicts in this region changed the course of history. The clashes here clearly resulted in the victory of the Ottoman forces. The victory of Kutü'l-Amare, as the Turks call it, was one of the most important victories won by the Turkish Army during the First World War. Defeating the British Army which sought to occupy Baghdad not only increased reputation and glory of The Turkish Army, but also caused losing prestige of the British Army.

The Great Britain, which had emerged from the Industrial Revolution and gained many colonies, wanted to secure the colonial India where had rich mineral resources. Therefore, she tried to control the route which was from the Mediterranean to India. It also known as the "Imperial Road" in 20th century. In line with these ambitions, she made various plans to occupy to the Ottoman territories. Indeed, the Persian Gulf was occupied before the Ottoman Empire entered the war. Accordingly, a division including Indian soldiers were landed in Bahrain for this purpose in October 1914. Afterwards, she invaded to Basra and started to move towards Baghdad.

* Prof. Dr.; Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, oakandere@erbakan..edu.tr

Since Kurna as a strategic place where the Euphrates and the Tigris meet was seized by the British forces, Süleyman Askeri Bey was sent to Iraq by Enver Pasha, who was a Minister of War and Deputy Commander, in order to maintain effective fight against the British and liberate Basra.

Süleyman Askeri Bey, a commander of Iraq, believed the achievement of unconventional warfare methods. Therefore, he tried to fight against the British with supports of volunteers of Teşkilat-ı Mahsusa. His attack which was supported by 10.000 volunteers Arab mujahid to liberate Basra was stopped by the British forces in January 1915. It was suffered serious casualties. Indeed, he also was injured. Even though his first attempt was unsuccessful, he began to preparation to cut return ways of British forces in Kurna and capture Basra. In April 1915, he started to collect his troops around Nasriyye in the Valley of Euphrates. In the meantime, it was received instructions from Istanbul in order to supply deficient weapons and ammunition from military troops in the region.

The military landing operation from from the Persian Gulf to the North resulted in heavy losses in the conflicts in Selman-ı Pak and started rapid British withdrawal process. The commander of British forces, General Townshend, retreated 150 kilometers in a week and reached the castle of Kut. British troops that took refuge in the Kut Castle. The castle was besieged on the 5th December, 1915.

The Turks besieged the British troops here and forced them to surrender. There were a total of 13,309 people; 204 Indian officers, 6,988 Indian privates, 3,248 non-combatant assistants, 5 British generals, 272 British officers and 2,592 British privates.

The British soldiers, captured by Ottoman soldiers in Kutü'l Amare, were an Indian division, and most of them were Indian. The population of the Indian division was 13,309, there were only 2,900 British officers and soldiers. The rest of them were Indian. Among these Indians, there were about 200 Muslim soldiers, from Punjab. Some of the Muslim Indian soldiers escaped during the siege of the Kutü'l Amare and joined the Turkish Army. some of those who tried to escape to the Turkish side were shot by the British, and those who were arrested were executed.

On the afternoon of April 29, the Turkish troops under the command of Major Nazmi Bey sang the national anthems and entered Kutü'l Amare. With the joy and cheer of the people in Kut town, they raised the Turkish flag to the government mansion. British soldiers who had undergone individual health checks, afterwards they were given some food. Turkish soldiers were very kind and respectful to General Townshend, who surrendered with all his soldiers. His sword was returned to him, so his military honor was not damaged. İraqi Group Commander Halil Pasha himself was very kind to Townshend, shook hands with him and had lunch together in his tent.

Indian Muslim soldiers in the British Army were reluctant to fight against the Ottoman Empire, the Muslim Turks, the soldiers of the Caliph in Iraq. Because there are many holy places for Shiite Muslims in Iraq and these places are close to the war zone, especially Shiite Muslim Indian soldiers did not want to fight in this region. In fact, between 1914 and 1916, three Indian regiments rebelled in order to not fight against the Turks in Iraq. Their dissatisfaction and reluctance derived from Pan-Islamist propaganda in the North West India before the war.

The Ottoman Empire kept the officers and soldiers of the allied states in camps in accordance with the international law. Indian Muslim officers and soldiers who were taken prisoner in Kutü'l Amare battles due to their religious identity were treated in a different way. In spite of non-Muslim British captives and other religions of Indian religions, they were more freed in their host cities. They were allowed to wander freely in the cities, engage in social activities and even come together to read the Qur'an and create masjids to worship. In accordance with the relevant provisions of the Mudros Armistice signed on 30 October 1918, British and Indian Muslim prisoners in the hands of the Ottoman Empire were released and began to return to their countries.

This study focuses on the sixth Indian Division which was taken captive in Kutü'l Amare and the captivation process of General Townshend and his British and Indian soldiers. It seeks to put forward the factors affecting the positive results of the relations of Turks with Indian Muslims at an unusual time. In this study, memories, secondary sources and archival documents were used.

Keywords: Kut Al Amara, English forces, Ottoman State, Indian Muslims, Captivity Policies

GİRİŞ

İngiltere varlığını bildiği zengin maden kaynaklarına sahip olmak ve sömürgesi Hindistan'ın güvenliğini korumak için Basra Körfezi'ne işgal emelleri beslemekteydi. Henüz Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmedigi günlerde Basra Körfezini işgale yönelik bir

harekât için Hindistan'da gerekli hazırlıklar yaptığı gibi Ekim 1914 de Hintli askerlerin de yer aldığı bir tümeni Bahreyn'e çıkarmış ve bölgeyi işgal etmişti¹.

İngiltere'nin Irak topraklarına yönelik yani Basra ve Bağdat'a yönelik bir saldırı ve işgal girişimi karşısında, bölgenin aşiret kuvvetleri ve mücahitlerle savunulabileceği görüşünde olan Osmanlı yöneticileri, Irak cephesine gereken önemi vermemiş hatta buradan diğer cephelere kuvvet bile kaydırmışlardı. Irak'ta bulunan Türk birliklerinin mevcudu sekiz bin civarındaydı². Oysa Irak ve Havalisi Kumandanı Cavit Paşa ve Ali İhsan Paşa gibi Genelkurmayda görevli subaylar aynı kanaatte değillerdi³.

Osmanlı Devleti'ne savaş ilanının hemen akabinde İngilizler, Şattülarap ağzındaki Fav ve civarını bombalamışlar ve asker çıkararak işgal etmişlerdi. İngilizlerin işgali ve gittikçe artan saldırıları karşısında bölgeyi savunmak amacıyla Irak ve Havalisi kumandanlığınca bazı tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bu çerçevede Musul ve Bağdat başta olmak üzere civardan birlikler kaydırılarak dağımik birliklerin bölgede toplanmasına çalışılmıştı.

Irak'ı savunmak amacıyla Türk birliklerinin yeniden konuşlandırıldığı bu süreçte İngilizler Basra'nın güneydoğusunda bulunan mevzilerimize saldırarak buraları kolaylıkla ele geçirmişlerdi. İngilizlerin arka arkaya yaptığı saldırıları durduramayan Türk birlikleriyle Basra'nın savunulamayacağı anlaşılmıştı. Bunun üzerine 19-20 Kasım gecesi şehri terk eden Türk birliklerinin arkasından İngilizler hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Basra'ya girmişlerdi⁴.

Irak cephesindeki Türk birliklerinin yetersizliğinden dolayı İngiliz ilerleyişine mani olunamamıştı. Uğranılan başarısızlıklarda asker, silah ve cephane yetersizliğinin yanı sıra Türk birlikleri içerisindeki aşiret ve Arap askerlerinin kaçmalarının da rolü vardı. Cepheyi güçlendirmek amacıyla İstanbul'dan takviye birlikleri gönderilerek Irak'taki Türk kuvvetlerinin mevcutları artırılmaya çalışılmıştı⁵. İngilizler stratejik bir mevki olan Kurna'yı işgal ederek burada bulunan subay ve askerlerimizi esir almışlardı.

Fırat ve Dicle'nin birleştiği yer olan Kurna gibi stratejik bir mevkiin İngilizlerin eline geçmesi üzerine Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, yerel ahaliyi örgütleyerek İngilizlere karşı daha etkili bir mücadele vermesi ve Basra'yı geri alması ümidiyle Süleyman Askeri Bey'i Irak'a göndermiştir. Trablusgarp'taki tecrübelerinden ve başarılı çalışmalarından dolayı Irak'a gönderilen ve 17 Aralık 1914 emrindeki bazı seçkin subaylarla birlikte Bağdat'a gelen Süleyman Askeri Bey 20 Aralık 1914'te Irak ve Havalisi Kumandanlığına atanacaktır⁶.

Irak ve Havalisi Komutanı Binbaşı Süleyman Askeri Bey, gayr-i nizami harp usulleriyle başarılı olunabileceğine inanıyordu; bu düşünceden hareketle başına topladığı Teşkilat-ı

¹ Durdu Mehmet Durak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk İngiliz İlişkileri*, Babil Yayınları, Ankara 2005, s. 123; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri*, C. II, Kara Kuvvetleri Yay., Ankara 1964, s. 36; Mücahit Özçelik, "Kut'ül Amare Zaferinin Türk Basınına Yansımaları", *Turkish Studies*, 10/9, Ankara 2015, s. 371; 15 Ekim 1914'de bir İngiliz Hint Tümenini (4500 İngiliz ve 16.000 Hintli) Bahreyn adasına çıkartmışlardır. Bkz. Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Ankara 2010, s. 135.

² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım I, Ankara 1983, s. 397.

³ Ali İhsan Paşa, İngilizlerin Hindistan üzerinden girişeceği Irak'ı işgal girişimine karşı Irak'ın müdafaasının zor olacağı ve Irak'ta yalnız Arap aşiretler ve mücahitler ile iş görülemeyeceği kanaatindeydi. Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, Güneş Matbaası, Ankara 1951, s. 108.

⁴ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 57.

⁵ İstanbul'dan iki itfaiye taburuyla iki makineli tüfek bölüğü ve 12. Kolordunun 35. Fırkasından bir piyade alayı bölgeye gönderilmişti. Bkz. A. İ. Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 199-200; S. Sakin, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 137.

⁶ BOA, *BEO, Harbiye Gelen*, nr; 324391 Ayrıca bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-u Şarkıyye Dairesi) Tarihi, 1914-1916*, C. I, Türkiye İş Bankası Yay., s. 16.

Mahsusa gönüllüleriyle İngilizlere karşı durmaya çalışmıştır. Süleyman Askeri Bey'in aralarında 10 bin kadar Arap gönüllü mücahitlerinde olduğu kuvvetlerle 1915 Ocak ayının başlarında Basra'yı İngilizlerden almak için başlattığı ileri harekât, İngilizlerin taarruzlarıyla durdurulmuş ve ciddi kayıplar verilmişti⁷. Hatta Süleyman Askeri Bey'de bu çarpışmalar esnasında yaralanmıştır⁸. Cephe kumandanı Süleyman Askeri Bey bu muharebede başarısız olsa da Basra'yı geri almak ve Kurna'daki İngiliz kuvvetlerinin dönüş hatlarını kesmek amacıyla yeniden hazırlıklara girişmiştir. Nitekim 1915 Şubat ayı içinde Fırat vadisindeki Nasıriyye civarlarında kuvvetlerini toplamaya başlamıştır. Bu arada ordusunun noksan olan silah ve cephanelerinin o bölgedeki askeri birliklerden temin edilmesi konusunda İstanbul'dan talimatlar gelmeye başlamıştır⁹.

Irak ve Havalisi Kumandanı Süleyman Askeri Bey'in Basra'yı geri almak için yapacağı saldırının hazırlıklarıyla meşgul olduğu bu süreçte İngilizler de Basra ve civarındaki kuvvetlerini güçlendirerek kolordu düzeyine çıkarmışlardı. Irak'taki İngiliz kuvvetleri komutanı olan General Barret'in 1915 Nisan başında rahatsızlığını gerekçe göstererek istifa ederek Basra'dan Hindistan'a dönmesi üzerine Irak'taki 6. Tümen Kumandanlığına General Townshend atanmıştır¹⁰.

Irak ve Havalisi Kumandanı Süleyman Askeri Bey 11 Nisan 1915'te Bercisiyye ve Şuaybe'deki İngilizlerin müstahkem mevzilerine taarruz etmiştir. Ancak taarruz başarısız olmuş ve Türk birlikleri çok büyük kayıplar vermiştir¹¹. Bu mağlubiyeti onuruna yediremeyen Süleyman Askeri Bey intihar edince Irak ve Havalisi Kumandanlığına Albay Nurettin Bey atanmıştır¹².

Irak ve Havalisi kumandanlığına atanan Albay Nurettin Bey, İngilizlerin elinde bulunan Basra'yı geri almak amacıyla hazırlıklarını tamamlamaya çalıştığı günlerde, Irak'taki İngiliz kuvvetlerinin başında bulunan General Townshend, Irak seferi Kuvvetleri Kumandanı Sir John Nikson'dan Türklerin Kurna'nın kuzeyindeki savunma hatlarından sökülerek ileri harekâta

⁷ Bu çarpışmalarda kayıplar sadece Türk kuvvetlerinin değil, İngilizlerin de ciddi kayıpları olmuştur. Nitekim Süleyman Askeri Bey kayıplarla ilgili raporunda kendi kuvvetlerinden 2 Subay, 17 asker şehit, 5 subay 68 asker yaralandığını buna mukabil İngilizlerin 400 ölü ve 1000'nin üzerinde yaralı verdiğini bildirmiştir. Bkz. Behzat Balkış ve Nezih Fırat, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak Cephesi*, C. I-III, s. 126-131.

⁸ C. V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 62.

⁹ İstanbul'dan Musul'a 65 santimetrelik 5 adet âdi dağ topu, Erzurum Kalesi'nde saklı bulunan bu toplara mahsus dokuz yüz adet kurşun ile dokuz adet peşrevin de Erzurum'dan Musul'a gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir. Yine Halep veya diğer civar yerlerden silah gönderilmesi istenmiş ancak mümkün olmadığı görülmüştür. Bunun üzerine Birinci Kuvve-i Seferiyenin Musul'da bulunan silah ve cephanesinden faydalanılabileceği belirtilmiştir. Fakat bu da şarta bağlanmıştır. Şöyle ki "birkaç güne kadar Birinci Kuvve-i Seferiye Musul'a gelecektir. Yaklaşık 2000 askeri vardır. Dolayısıyla öncelikle bu kuvvetlerin eksiklerinin giderilmesi ondan sonra kalan silah ve cephanenin kullanılması" ifade edilmişti. S. Sakin, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 138-139.

¹⁰ C. V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 65.

¹¹ Süleyman Askeri Bey, 15-20 kadar dağ topu ve 20.000 kadar Arap ve Kürt-Türk kuvvetiyle taarruz etmiştir. Ancak başarılı olamamıştır. Türk birlikleri büyük kayba uğrayarak 3.000 şehit ve yaralı, 800 esir vermiş ve geri çekilmiştir. İngiliz ve Hint kıtalarının kayıpları da 1.000 ölü ve yaralı olmuştur. Bkz. A. İ. Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 203; Ayrıca bkz. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. II, s. 212.

¹² Süleyman Askeri Bey'in vefatı üzerine Irak ve Havalisi Kumandanlığına Kolordu Kumandanı yetkisiyle atanan Albay Nurettin Bey, Edirne'deki 2. Kolordu'nun 4. Fırkası kumandanlığını yapmaktaydı. Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 204; Mütareke döneminde İzmir'de vali ve 17. Kolordu Komutanı olan, Milli Mücadele'de önce Merkez Ordusu komutanı olup bilahare Büyük Taarruzda I. Ordu Komutanlığı yapan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında milletvekili olarak Mecliste görev alan Nurettin Paşa (Sakallı) daha ayrıntılı bilgi için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Rütbedeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1972, s. 31-33; Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, Nehir Yay., İstanbul 1997; Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2014.

geçilmesi ve Türkler için önemli bir askeri merkez olan Amare'nin alınması konusunda bir emir almıştır¹³.

General Townshend komutasındaki İngiliz birliklerinin 31 Mayıs'ta başlattıkları taarruz harekâtı karşısında tutunamayan Türk birlikleri geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Türk birliklerinin Nasırıyye bölgesindeki savaşlarda yıprandığını gören Nurettin Paşa, İngilizlere sezdirmeden Kutü'l Amare'yi iki gün öncesinden tahliye etmiş ve böylece Türk kuvvetlerinin İngilizler tarafından kuşatılarak imha edilmesinin önüne geçmişti. İngiliz birlikleri 28 Eylül 1915'te şehre girerek ciddi bir mukavemet görmeksizin Kutü'l Amare'yi ele geçirmişlerdir¹⁴.

Kütü'l Amare'nin işgalinden sonra Nurettin Paşa kuvvetlerini Dicle nehri boyunca geri çekmiştir. Mevcut kuvvetlerini, yeni gelen takviye kuvvetleriyle güçlendirerek Bağdat'ı korumayı düşünmekteydi. Diğer taraftan Bağdat'ı ele geçirmek amacıyla General Townshend komandasındaki İngiliz birlikleri ileri harekâta geçtiler¹⁵. İngilizler Müslümanlar üzerinde yaratacağı etki nedeniyle Bağdat'ı mutlaka ele geçirmek istiyorlardı. Bu amaçla ilerleyen İngiliz birlikleri 22 Kasım 1915'de başlayan Selman-ı Pak Muharebelerinde başarılı olamadılar ve ağır kayıplar verdiler. Nurettin Bey İngilizlerin zor durumda olduğunu görmüş ve geri çekilmeye başlayan İngiliz kuvvetlerin üzerine taarruzlar yapmaya başlamıştır¹⁶.

Selman-ı Pak Muharebelerinde ağır kayıplar vererek hızla geri çekilmeye başlayan General Townshend komutasındaki İngiliz birlikleri bir hafta içinde 150 kilometre geri çekilerek Kut kalesine kadar gelmişlerdi¹⁷. 5 Aralık 1915'ten itibaren Kut kalesine sığınmış bulunan İngiliz birlikleri kuşatılmıştır¹⁸. Kuşatmanın devam ettiği günlerde Irak ve Havalisi Komutanlığı'nda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Kafkas cephesinden gelen yeni birliklerin de katılmasıyla Irak'ta 18. ve 13. Kolorduların birleşmesiyle VI. Ordu kurulmuştur. Ordu komutanlığına da bir Alman Generali Colmar Von der Goltz Paşa atanmıştır¹⁹. Almanların dolayısıyla Goltz Paşa'nın esas hedefi İran üzerinden Hindistan'a yürümek ve İngilizleri buralarda rahatsız etmektir.

Bu arada Selman-ı Pak Muharebesini kazanan ve General Townshend'i Kut kalesine çekilmeye zorlayarak kuşatmayı başlatan Mirliya Nurettin Paşa, VI. Ordu komutanlığına atanan Goltz Paşa ile anlaşamayacaktır. Nurettin Paşa'nın komutanlıktan ayrılması üzerine yerine Enver Paşa'nın amcası olan Halil(Kut) Bey 13 Ocak 1916'da komutanlığı devralmış ve kuşatmayı devam ettirmiştir. Aynı günlerde yakalandığı tifüs hastalığı sebebiyle Goltz Paşa rahatsızlanmış ve kısa bir süre sonra da Bağdat'ta ölmüştür. Goltz Paşa'nın ölümüyle boşalan

¹³ C. V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 82-84; Selçuk Duman, *II. Meşrutiyetten İngiliz Mandaterliğine Irak*, Berikan Yay., Ankara 2010, s. 117.

¹⁴ Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 114-115; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, (Haz.: Mustafa Albayrak), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 137., S. Sakin, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 142-144.

¹⁵ Serdar Sakin, "Ordu Lojistik Sisteminin Önemi Açısından Kut'ül-Amare Savaşı ve Resulayn-Musul Menzil Hattı", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Y. VII, S. 14, Eylül 2019, s. 15. İngiliz Generali Townshend Kutü'l Amare muharebelerinden sonra düzenli bir şekilde taktik geri çekilme planını uygulayan Albay Nurettin Bey emrindeki Türk birliklerini takip ederek tamamen imha etmeyi planlamıştı. Bkz. Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesi'nde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'den 2014'e 100' üncü Yılında Birinci Dünya Savaşım Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., İstanbul 2015, s. 402.

¹⁶ Türk ordusu tarafından takip harekâtına alınan İngilizler püskürtülerek büyük bir yenilgiye uğratılmışlardı. İngiliz ordusu 4590 civarında kayıp vermişti. *İkdam*, 30.04.1916. Ayrıca bkz.: Mahir Küçükvatan, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l Amare Zaferi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII/26, Bahar Sayısı, İzmir 2013, s. 63.

¹⁷ Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, C. I, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s. 213.

¹⁸ Mücahit Özçelik, "Kut'ül Amare Zaferinin Türk Basınına Yansımaları", *Turkish Studies*, 10/9, Ankara 2015, s. 373.

¹⁹ Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, s. 213.

VI. Ordu Komutanlığına, rütbesi Tuğgeneralliğe yükseltilen Kurmay Albay Halil Bey getirilmiştir²⁰. Ordu komutanlığı görevini de üstlenen Halil Paşa da kuşatmayı sürdürmüştür.

Aralık 1915 ayı içerisinde General Townshend'in Türk kuvvetlerince kuşatılan Kut Kalesi'nden çıkıp, kuşatmayı yarmaya yönelik teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştı. Kut kalesinde sıkışmış bulunan ve kuşatma altındaki İngiliz kuvvetini kurtarmak amacıyla İngiliz savunma Bakanlığı'na gönderilen yardım kuvvetleri Felahiye bölgesinde Türk birlikleriyle yaptıkları muharebelerde büyük kayıplar vermişlerdi²¹.

Kut'ül Amare'de Türk birliklerince kuşatılan General Townshend ve İngiliz askerlerinin durumu İngiltere'deki yetkililer tarafında yakından takip edilmekteydi. General Townshend'i kurtarmaya gelen General Alymer komutasındaki İngiliz kuvvetlerinin ilerlemesi ve yaptığı muharebeler İngiltere'de büyük bir umut ve endişe ile izlenmekteydi²². Devam eden İngiliz saldırılarından bir netice alınamamaktaydı. Bu arada Kut kalesinde zor durumda olan İngiliz askerlerine uçaklarla yiyecek ve benzeri atılsa da bu malzemeler ihtiyaçları karşılayamadığı gibi, zaman zaman da Türk birliklerinin bulunduğu yerlere düşüyordu.

Irak'taki VI. Ordu Komutanı Halil Paşa arka arkaya kazandığı başarılar sonrası kuşatma altındaki General Townshend'e teslim olması konusunda teklif yapmış ama bu teklif karşı tarafça reddedilmişti. Bu arada Türk birliklerinin Felahiye'de İngilizlere karşı kazandığı başarılar üzerine ordu komutanı Halil Paşa'ya birinci dereceden bir Osmanlı Nişanı verilmesi konusunda Padişah iradesi yayınlanmıştı²³.

Türk kuvvetlerinin kuşatmasının devam ettiği günlerde Irak'taki İngiliz Yardım Kuvvetleri Kumandanı General Alymer, İngiliz yetkililerine gönderdiği telgrafta General Townshend'e yardım götürülmesinin imkânsızlığından bahsetmişti. General Townshend'in birkaç hafta içinde ya kuşatmayı yarmak için bir harekât yapacağını ya da teslim olmak zorunda kalacağını bildirmiştir²⁴. General Alymer, kuşatmayı yarmak için yapacağı harekâtın bir işe yaramayacağını belirtmiştir. Diğer taraftan Kut kalesindeki İngiliz askerlerinin sağlık durumları gittikçe kötüye gittiği gibi yiyecek sıkıntısı da giderek artırıyordu²⁵.

General Townshend'i ve İngiliz askerlerini kurtarmak amacıyla General Alymer'in aylardan beri yaptığı girişimler ve gayretler bir netice vermemiş ve Kut'ta kuşatma altındaki İngiliz kuvvetlerinin durumu her geçen gün kötüye gitmekteydi. Yardım için gelen kuvvetlerin birkaç haftada verdiği kayıplar 10 bin kişinin üzerinde olmuştu²⁶. İngilizlerin önce General Gorringe ve sonrasında da General Lake komutasındaki yardım kuvvetleriyle Türk birliklerine yaptıkları saldırılar püskürtülmüştü. İngilizler Kut'ül Amare'de son günlerini geçirmekteydiler. Artık General Townshend yakında bir karar vermek durumundaydı. Artık askerleri arasında yalnızca yiyecek ve gıda sıkıntısı değil, dizanteri, yüksek ateş, sıtma ve tüberküloz gibi hastalıklar baş göstermişti²⁷. Her gün 20 civarındaki askerini bu hastalıklar nedeniyle

²⁰ M. Özçelik, "Kut'ül Amare Zaferinin...", s. 373.

²¹ İngiliz yardım kuvvetiyle Halil Paşa'nın komutasındaki VI. Ordu birliklerinin yaptıkları muharebeler konusunda bkz. Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 65.70.

²² Bizzat İngiltere Kralı V. George 14. 12. 1916 da General Townshend'e bir mesaj göndererek bütün İngiltere ile beraber General Townshend ve askerlerinin cesur savunmasını takip ettiğini ve kendilerine yardım için mümkün olanların yapılmakta olduğunu bildirmiştir. T. Saygı, *İngiliz Generali Townshend...*, s. 67.

²³ Bu konudaki Padişah iradesi için bkz. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Y. 39, S. 90, Eylül 1990, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, s. 119.

²⁴ *Tanin*, 17 Mart 1916

²⁵ İstanbul basınında çıkan bu haberler için bkz. *Tanin*, 27 Mart 1916.

²⁶ İngilizlerin verdiği kayıp haberleri ile ilgili bkz. *İkdam*, 15 Nisan 1916.

²⁷ T. Saygı, *İngiliz Generali Townshend...*, s. 88.

kaybediyordu. Yine Kutü'l Amare halkı da şehri terk edip, Türk tarafına sığınıyordu. Çünkü şehirdeki yiyecek sıkıntısı nedeniyle halk açlıktan kırılmaya başlamıştı.

Kütü'l Amare'de Türk birliklerince kuşatılan ve yaklaşık dört ay boyunca kuşatmaya direnen General Townshend, kendisine gelen teslim olma ile ilgili Türkler ile görüşmesi konusunda General Lake'den gelen telgraf sonrasında²⁸ hemen teslim görüşmelerine başlamıştı. Irak Türk Ordusu Kurmay başkanıyla yapılan teslim görüşmelerinde General Townshend, kendi ellerinde bulunan kırk iki top, yaklaşık on bin tüfek ve makineli tüfeği sağlam olarak Türklere vereceğini, ayrıca yanlarındaki bir milyon İngiliz lirası teklif ederek, Kutü'l Amare'deki İngiliz kuvvetlerinin serbest bırakılmasını ve Hindistan'a gitmelerine izin verilmesini istemiştir. General Townshend'in bu teklifini Halil Paşa Enver Paşa'nın bilgisi dâhilinde ret etmiştir²⁹. Bilahare Halil Paşa, General Townshend ile yaptığı yüz yüze görüşmede ondan kayıtsız ve şartsız bir şekilde teslim olmasını istemiştir.

Kütü'l Amare'deki İngiliz birliklerinin başında bulunan General Townshend yiyecek sıkıntısının had safhaya çıkması ve kalede açlığın başlamış olması nedeniyle 147 gün boyunca karşı koyduğu kuşatmaya artık dayanamayacağını anlayarak teslim olacaktır. Teslim olan İngiliz birliklerinde General Townshend'de dâhil olmak üzere 4 general, 2869 İngiliz askeri ve 10440 Hintli askeri bulunmaktaydı³⁰. İngilizler Kutü'l Amare'de kuşatılmış bulunan General Townshend komutasındaki birliklerini kurtarmak için her yolu denemişler ama başarılı olamamışlardı. Bu başarısızlıkta özellikle Türk birliklerinin İngiliz saldırılarına karşı başarıyla karşı koymaları rol oynamıştı. Yaklaşık 4,5 ay süren bu kuşatma sürecinde İngilizlerin kaybı 23 bin civarında olmuştu. Bu sayıya esir alınan General Townshend'in kuvvetleri de eklendiğinde kaybın 40 binlere yaklaştığı görülmektedir. Irak cephesindeki bu kuşatma boyunca Türk birliklerinin kaybı ise 10 bin kişi civarında olmuştur³¹.

Kütü'l Amare'nin İngilizlerden geri alınması büyük bir başarıydı. Bu başarıyı daha güzel ve büyük yapan ise İngiliz birliklerinin kayıtsız şartsız teslim alınması olmuştur. Bu başarıyla 1842'den beri yenilgi görmemiş olan İngilizlerin hem Irak planları sekteye uğratılmış hem de gururlu İngilizlere büyük bir yenilgi tattırılmıştı³².

29 Nisan günü öğleden sonra Binbaşı Nazmi Bey kumandasındaki Türk birlikleri milli marşlar söyleyerek Kutü'l Amare'ye girmişlerdi. Kut kasabası halkının büyük sevinç ve tezahüratları altında hükümet konağına Türk bayrağı çekmişlerdi. Tek tek sağlık kontrollerinden geçirilen İngiliz askerlerine bilahare yemek verilmişti. Bütün askerleriyle birlikte teslim olan General Townshend'e oldukça nazik ve saygılı bir davranış sergilenmişti. Kılıcı kendisine iade edilerek askerlik onuru küçültülmemişti. Bizzat Irak Grubu Kumandanı Halil Paşa gerek Townshend'e oldukça nazik davranmış, onunla tokalaşmış ve öğle yemeğini çadırında birlikte yemişlerdi³³. Bilahare Halil Paşa, esir General Townshend'e hitaben "onun ordusunun ve milletinin şerefini korumuş bir komutan olduğunu, kendisini savaş esiri olarak kabul etmemesi gerektiğini söylemiş, kendisinin Padişahın ve Türk milletinin misafiri

²⁸ General Lake, General Townshend'e gönderdiği telgrafında "Sizi kurtaramıyoruz, yapabileceğin en iyi şartlarla Türklere anlaşma yapmaya çalış" demişti. Bkz. T. Saygı, *İngiliz Generali Townshend...*, s. 89, 676 nolu dipnot.

²⁹ General Townshend bu görüşmeden sonra Halil Paşa ile yüz yüze bir görüşme daha yapmış ve bu görüşmede serbest bırakılmaları karşılığında vereceği parayı iki milyona çıkarmıştı. Ancak bu teklifi Halil Paşa ret etmiştir. *İkdam*, 1 Mayıs 1916.

³⁰ *Tanin*, 30 Nisan 1916; *İkdam*, 30 Nisan 1916; *Tasvirî Efkâr*, 30 Nisan 1916.

³¹ Kut'ül Amare kuşatması esnasında tarafların kayıpları için bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 157.; İngilizler'den esir alınan askerler dışında; iki tahrip edilmiş durumda gemi, 40 otomobil, 3 uçak, 40 top, 25 makineli tüfek ve 500 tüfek ele geçirilmiştir. Bu sayısal bilgiler için bkz. *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Harbi*, C. 3: Irak-İran Cephesi 1914-1918, I. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 780.

³² T. Saygı, *İngiliz Generali Townshend...*, s. 92.

³³ T. Saygı, *İngiliz Generali Townshend...*, s. 93-94.

olduğunu” söylemiştir³⁴. Bilahare General Townshend, kurmay başkanı ve diğer bazı subaylar bir botla nehir yoluyla Bağdat’a gönderildiler. General Townshend’in aylarca kuşatma altında kaldığı Kutü’l Amare’den ayrılışı duygusal olmuş ve kendisini üzmüştür. General Townshend anılarında esir edilen İngiliz birliklerinin Anadolu’ya gönderileceğini, deniz kenarında iklimi güzel yerlerde gözetiminde tutulacağını belirtmiştir³⁵.

1. Kutü’l Amare Kuşatması Sürecinde İngiliz Ordusundaki Hintli Müslüman Askerlerin Vaziyeti

İngilizlerin Irak’ı işgal etmek amacıyla oluşturdukları kuvvet 6. Tümen olarak teşkil edilen “Hint Sefer Kuvveti”ydi. Kutü’l Amare kuşatması sürecinde 6. Tümen’in komutanlığını İngiliz Generali Charls Townshend yapmaktaydı. Townshend’in komutası altındaki Hint sefer Kuvveti’nde 330’ü subay olmak üzere 2.850 İngiliz, 8.250 Hintli subay ve er bulunmaktaydı. Ayrıca Hintli aşçı, uşak ve sürücülerden oluşan 3.500 Hintli hizmetli vardı³⁶. Bu Hintli askerlerden yaklaşık iki binini çoğu Pencap bölgesinden gelen Müslüman askerler oluşturmaktaydı.

Irak’taki İngiliz Ordusunda bulunan Hintli Müslüman askerler, Osmanlı Devleti’ne karşı yani Halife’nin askerleri olan Müslüman Türklere karşı savaşmak konusunda isteksizdiler. Irak’ta Şii Müslümanlar için bir çok kutsal mekan bulunmasından ve bu mekanların savaşılan bölgeye yakın olmasından dolayı özellikle Şii Müslüman Hintli askerler bu bölgede savaşmak istememişlerdir. Nitekim 1914-1916 yılları arasında 3 Hint alayı Irak’ta Türklere savaşmamak için kitle halinde isyan etmişlerdir³⁷. Savaşmak konusundaki bu memnuniyetsizlik ve isteksizliğin temelinde, savaştan önce Kuzey Batı Hindistan bölgesinde yapılan Pan-İslamist propaganda yatmaktaydı.

Gerçekten de General Townshend ordusu içerisindeki Hintli Müslüman askerlerin bir muharebede dindaşlarına ateş açmadıklarını şöyle anlatmaktadır³⁸:

“Hint Alaylarından birisine mensup üç Trans-Border Pathan Bölüğü sevgi ve güveni kaybetmişti. Sübhan savaşında bunların arkadaşlarının üzerine ateş ettikleri ve din kardeşleri olan Türklere karşı savaşmak istemediklerini açıkça söyledikleri söylentileri dolaşıyordu. Sevgi ve güveni kaybeden bu üç bölükten Basra’da küçük bir işçi taburu oluşturmasını fakat bu bölüklerin mensup olduğu alayın kalan beş bölüğünün benim kumandan altımda kalmasını Genel Karargâha teklif etmiştim.”

Görüldüğü gibi General Townshend güvenini kaybetmiş olan bu Hintli Müslüman askerleri cepheden alarak geri hizmetlerde çalıştırmıştır. Buna benzer olaylar oldukça sık

³⁴ General Townshend anılarında Halil Paşa ile aralarında geçenleri şöyle anlatmıştır; “29 Nisan günü toplanımı ve telsiz teçhizatım dahil mühimmat ve bütün tesisatımı tahrip ettim. Bir Türk taburu şehre girip bütün karakolları ele geçirdi. Halil Paşa benim ziyaret etti, ona kılıcımınla tabancalarımı teslim ettim. Almayı reddetti, “Bunlar şimdiye kadar sizindi, bundan sonra da öyle olacak dedi” devamla da “Halil İstanbul’a gönderileceğimi ve Türklerin benim Kut savunmamı kıyasladıkları Plevne kahramanı Osman Paşa gibi hürmetle karşılanacağımı söyledi. Türk milletinin şeref misafiri olacağımı ifade etti” dediğini anlatmaktadır. Bu anlatımlar için bkz. Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kutülamare ve Selmanı Pak Muharebeleri*, (Çev. Gürol Koca), Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2012, s. 596-597.

³⁵ General Townshend, Kurmay başkanı ve yanındaki subaylar Bağdat’a gitmek üzere botla nehirde giderlerken, askerleri nehir boyunca karşılıklı olarak tek sıra halinde dizilip komutanlarını alkışlamışlardı. Askerlerinin bu davranışı ve gördüğü manzara General Townshend’i çok duygulandırmıştı. T. Saygı, *İngiliz Generali Townshend...*, s. 94-95

³⁶ İsmet Üzen, “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, Kış 2008, s. 82.

³⁷ Bu yerler arasında en önemlisi Selmanı Pak yakınındaki Selmanı Pak Türbesiydi. İ. Üzen, “Türklerin Kut’ül-Amare...”, s. 83.

³⁸ C. V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 74.

yaşanmıştır. Yine Kutü'l Amare muharebeleri önce İngiliz ordusundaki Müslüman Hintli askerlerden 5'i silahlarıyla birlikte kaçarak Türk tarafına iltica etmişlerdi. Hatta bu askerler kendileri gibi diğer Müslüman askerlerin de Türk tarafına iltica etmek istediklerini sorguları sırasında Türk subaylarına söylemişlerdir³⁹.

Yine Selman-ı Pak muharebelerinin hazırlıklarının yapıldığı bir süreçte yoğun bir şekilde İngiliz ordusu içinde yapılan propagandalar arzu edilen düzeyde olmasa da netice vermekteydi. Türk tarafınca hazırlanan ve okunması amacıyla Hintli Müslüman askerler arasına sokulan bildirilerde özellikle "Hintli Müslümanların gerçek din kardeşleri olan Türklere karşı İngiliz saflarında savaşmaları" kınanarak onların dini duygularına hitap edilmeye çalışılıyordu. Bu propagandaların etkisi daha çok Hintli Müslüman askerlerin birliklerinden kaçarak Türk tarafına iltica etmek şeklinde oluyordu. Cereyan eden firar olayları General Townshend'in ordusundaki Müslüman Hintli askerlere daha fazla güvenilmeyeceği kanaatini oluşturmuştu. Nitekim birlikleri içerisinde kaydırmalar yapmak suretiyle Türk propagandalarını etkisiz hale getirerek, firarları önlemek istemiştir.

General Townshend ordusundaki Hintli Müslüman askerlerin dini hassasiyetlerini de dikkate almaya çalışılıyordu. Nitekim Müslüman Hintli askerlerin savaş azmini kırmamak amacıyla yapılan savaş hazırlıklarında Selman-ı pak ismini kullanmamaya çalışılmıştır⁴⁰.

Kuşatmanın devam ettiği süreçte Hintli Müslüman askerlerin Türk tarafına kaçmaları devam etmiştir. Bu kaçırlara General Townshend'in ve İngilizlerin tavrı oldukça sert olmuştur. Nitekim 27-28 Aralık'ta Hintli 2 asker Türk tarafına kaçmıştı. Kaçan bu askerlere İngiliz askerlerince ateş edilmişse de isabet ettirilememişti⁴¹. Bu kaçırlarda kuşatmanın başından beri Türk tarafının sürekli olarak General Townshend'in ordusu içindeki Müslüman Hint askerleri arasında yaptıkları propagandanın önemli bir rolü vardı. Gazete çıkarmak ve Hint askerlerine yönelik propaganda yapmak gibi görevleri yerine getirmek üzere Bağdat'ta "Genç Hindistan Cemiyeti" kurulmuştur⁴².

Ekim 1915'den itibaren Hint askerlerine ve özellikle de Hintli Müslüman askerlere yönelik beyannameler yayınlanmaya başlamıştır. İngiliz ordusundaki Hintli Müslüman askerlere ulaştırılmak üzere "Nakib'ül Eşraf" imzasıyla bastırılan beyannamelerde "İngiliz ordusuna hizmet eden Müslümanların dinden çıkacaklarını ve cihadın kutsal yerlerin korunması için gerekli olduğu" yer alıyordu⁴³. Yine Arapça ve Hintçe yazılmış beyannameler değişik yerlerde bulunan İngiliz siperlerine atılarak askerlerin eline geçmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu beyannamelerle ile Hintli Müslüman askerlerinin Türk tarafına iltica etmeleri sağlanmak isteniyordu. Özellikle Hristiyanlarla birlikte kutsal toprakları işgal etmenin günah olduğu hakkındaki propaganda oldukça etkili olmuştur. Firar ederek Türk Ordusuna kaçanlar artmıştır. Bazı askerlerin de ellerini ya da ayaklarını sakatlayarak savaş sahalarından uzak kalmaya çalışmışlardır⁴⁴. Savaşan askerlerin de pek cesaretle ve istekle savaşmadıkları görülmeye

³⁹ Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s.137-138.

⁴⁰ V. C. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 384-385.

⁴¹ V. C. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 399.

⁴² Edip Semih Yalçın ve Vahdet Keleşyılmaz, "Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'da Kurulan Genç Hindistan ve Seyfi Hindistan Cemiyetleri", *V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C. I, Ankara 1996, s. 50-51.

⁴³ Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay., Ankara 2004, s. 176-177. Türk tarafınca propaganda amaçlı olarak kullanılan bu beyanname için bkz. İ. Üzen, "Türklerin Kut'ül-Amare...", s. 88-90.

⁴⁴ "Aralık sonundan itibaren Hint taburları arasında kendi kendini yaralama olayları çoğalmaya başladı. Hint erleri sağ ellerinin işaret parmaklarına kurşun sıkarak savaş sırasında yaralandıklarını bahane ediyorlardı. Bunun üzerine, Townshend, erlerin kendi kendini yaralayıp yaralamadığını barut etkisinden anlamak ve bu tür olayları engellemek için tetik çekecek parmaklarına bez geçirilmesini emretti. Bkz. C. V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 402-404.

başlanmıştır. Hal böyle olunca Hintli Müslüman askerlerin zaman zaman silah zoruyla cepheye sürülmeleri bile söz konusu olmuştur⁴⁵.

Kuşatmanın ilerleyen günlerinde General Townshend'in ordusunda başlayan yiyecek sıkıntısı bilhassa Hintli askerlerin morallerinin çok fazla bozulmasına neden olmuştu. Normal şartlarda İngiliz askerlerinden daha az et ve sebze yiyen Hintlilerin temel besinleri alamamalarına neden oldu. Özellikle at ve katır etini dini inanışları sebebiyle yemeyen Hintlilerin sağlığı önemli ölçüde kötüleşmişti. Bilahare Hintli Müslüman askerler ile gayri Müslim Hintli askerlerin at eti yemelerinde bir sakınca olmadığına dair alınan dini izinler de çok etkili olmamıştı. Hastalık, açlık ve kuşatmanın devam etmesi Hintli askerlerin moralini her geçen gün daha kötüye götürmüştür. Hatta her gün hastalıktan yaklaşık 12 civarında Hintli asker ölüyordu. Hastaneler Hintli askerlerle dolmuştu⁴⁶.

Kutü'l-Amare'yi kuşatan Türk Ordusunun Komutanı Halil Paşa'nın teslim olunmasıyla ilgili olarak gönderdiği mektubun General Townshend tarafından reddedilmesi Hintli askerler arasında büyük huzursuzluk ve üzüntü yaratmıştı. Kendini yaralayarak cepheye gitmeme olayları yeniden başlamış ve firar olayları artmıştı. Nitekim 5 Hintli Müslüman askeri daha firar ederek Türk tarafına kaçmıştı. Kaçan askerlere ateş ediliyordu. Bu nispeten kaçma olaylarını caydırıcı hale getirdiyse de kuşatma boyunca 147 asker Türk tarafına firar etmişti. General Townshend'in ordusundaki Hintli askerlerin sayısı ve bu sayının önemli bir kısmının Hintli Müslüman askerler olduğu düşünüldüğünde firar eden asker sayısı öyle çok da değildir⁴⁷.

2. Hintli Müslüman Askerlerinin Esaret Hayatları

Yaklaşık 5 aya yaklaşan kuşatmanın sonrasında General Townshend, İngiliz Genel Karargâhından aldığı onay sonrası teslim oldu⁴⁸. Kutü'l-Amare'de teslim olan İngiliz kuvveti; 5 General, 272 İngiliz subayı, 2592 İngiliz eri, 204 Hint Subayı, 6988 Hint eri 3248 muharip olmayan sınıflardan hizmet erleri olmak üzere toplam 13.309 kişidir. Bu sayının 1.306'sı hasta ve yaralı askerlerden oluşuyordu⁴⁹. General Townshend'in ordusundaki muharip asker toplamı 9580 kişiydi⁵⁰.

Esir alınan İngiliz kuvvetlerinin sayısı birçok eserde farklı olarak verilmiştir. Kutü'l-Amare kuşatmasını başarıyla sonuçlandıran VI. Ordu Kumandanı Vekili Halil Paşa 16 Nisan 1916 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği telgrafında esir alınan İngiliz kuvvetlerinin Komutanı General Townshend ile üç hizmetçisi ve yaverini harp esiri olarak İstanbul'a göndereceğini belirterek, esir alınan subay ve asker dökümünü şöyle vermiştir:

“Useranın 5 ceneral, ikiyüz yetmiş yedi İngiliz zâbiti, ikiyüz yetmiş dört Hintli zâbit, iki bin beşyüz doksan iki İngiliz nefer ve altı bin dokuz yüz seksen sekiz Hintli neferi ve üç bin dörtyüz gayr-i muharip ki cem'an 13.300 küsûrdur.”⁵¹

⁴⁵ Orhan Koloğlu, *Bedevisi, Lavrens, Arap-Türk*, İstanbul 1993, s. 70.

⁴⁶ İ. Üzen, “Türklerin Kut'ül-Amare...”, s. 93-94.

⁴⁷ İ. Üzen, “Türklerin Kut'ül-Amare...”, s. 95; Kuşatma sırasında firarların çok sayıda olmamasında İngilizlerin takip ettiği stratejinin önemli bir rolü vardır. Çünkü İngilizler Hintli askerlerin yer aldığı birliklerde onların toplu hareket etmelerini engelleyecek tarzda bir yapı oluşturmuşlardır. Bu değerlendirme için bkz. V. Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu*, s. 138.

⁴⁸ Kut'ül-Amare muhasarası, 7 Aralık 1915'den, İngiliz Ordusunun teslim olduğu 29 Nisan 1916'ya kadar 4 Ay 23 gün sürmüştü. Bkz. Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, (Haz.: Taylan Sorgun), Kamer Yay., İstanbul 1997, s. 185.

⁴⁹ C. V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 573.

⁵⁰ Şükrü Kanath, *Irak Muharebelerinde 3'ncü Piyade Alayı Hatıraları*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2006, s. 27.

⁵¹ Kutü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, s.198, Belge No.59-2,, Ankara 2016.; Ali İhsan Paşa hatıralarında ele geçen esirlerin sayısını 5 General, 481 Zabit (Subay) ve 13.100 kişi olduğunu belirtiyor. Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, Nehir Yay., İstanbul 1991, s. 132.

Osmanlı Arşiv belgelerinde ise bu rakam 5 general, 2771'i İngiliz, 274'ü Hintli olmak üzere, 551 subay ve 13.300 er olmak 13.856 olarak belirtilmekteydi⁵². Denilebilir ki Osmanlı Devleti'nin İngilizlerden en çok esir aldığı cephe Irak cephesiydi. Bu cephede gerçekleşen Kutü'l Amare Savaşı'nda İngiliz kaynaklarına göre 13.672 kişi İngiliz ordusundan esir alınmıştı⁵³.

Halil Paşa telgrafında esir alınan subayların bilahare dâhile sevk olunmak üzere Bağdat'a gönderileceğini, Hintli askerlerin ise menzillerde kullanılacağını Başkumandanlık vekâletine bildirmiştir. Gerçekten de Halil Paşa tarafından kılıcı kendisine iade edilen General Townshend önce Bağdat'a akabinde de İstanbul'a sevk edilecektir. Diğer 4 İngiliz generali ise Bursa'ya gönderilecek ve esaret hayatlarını burada sürdürecektir. Bu amaçla Hüdavendigâr vilayetine yazı gönderilerek gelecek olan İngiliz generalleri için hazırlık yapılarak "uygun ve mahfuz bir ev bulunması bulunmadığı takdirde otel tahsis edilmesi istenmişti⁵⁴.

Esir alınan İngiliz askerleri ise sağlık kontrolünden geçirildikten sonra Kut siperleri dışında kurulan çadırlara yerleştirilmiştir. Birkaç gün burada dinlendirilmesi düşünülen İngiliz esirlerin bilahare Anadolu'ya gönderilmesine karar verilmişti. Halil Paşa başta olmak üzere Osmanlı ordusuna mensup komutan, subay, asker ve diğer görevlilerce esir alınan İngiliz askerlerine herhangi bir zarar gelmemesi için ellerinden gelen bütün çabayı göstermişlerdir. Bununla birlikte beş aya yakın bir süre zor şartlar altında Kut kalesinde savaşan İngiliz askerlerinin bir kısmı hastalıktan, bir kısmı da yeterli beslenememenin yarattığı olumsuz şartlar sebebiyle esarete düşüşlerinin ilk günlerinde hayatlarını kaybetmişlerdir⁵⁵.

General Townshend ordusunun hayatta kalan İngiliz ve Hintli esirleri önce Bağdat'a sevk edilmiştir. Burada kısa bir süre kalan bu esirler Anadolu'nun değişik bölgelerinde bulunan esir kamplarına gönderilmişlerdir. Esir İngiliz askerleri Resulayn, Halep, Adana, Konya, Niğde ve Eskişehir yolu ile Anadolu'ya gelmişlerdir. İngiliz ve Hintli esir askerler savaşılan cephelerden uzak ve daha ziyade Anadolu'nun ortasında kalan bölgelerdeki vilayet ve Liva merkezlerine yerleştirilmişlerdir⁵⁶.

Kütü'l Amare'de esir alınan İngiliz Tümeni bir Hint Tümeniydi ve askerlerinin büyük bir kısmı Hintli idi. 13 bin civarında esir alınan İngiliz askerlerinin ancak 2.900'ü İngiliz'di. Geri kalanı Hintli idi. Bu Hintliler içerisinde çoğu Pencap bölgesinden gelenler olmak üzere yaklaşık 200 civarında Müslüman asker bulunuyordu. Bu Müslüman askerlerden bir kısmı yukarıda da belirttiğimiz gibi kuşatma sırasında kaçarak Türk ordusuna sığınmıştı. Bu firar ve ilticalar kuşatma boyunca sürmüş, Türk tarafına kaçmaya çalışan askerlerden bir kısmı vurulmuş, yakalananlar ise idam edilmişti.

Kütü'l Amare'de esir alınan İngiliz ordusuna mensup Hintli askerlerin önemli bir kısmı Bağdat Demiryolu'nun henüz bitirilmemiş olan "Resulayn'dan-Diyarbakır'a kadar uzanan

⁵² BOA. BEO. Dosya No: 4410, Gömlek No:330739

⁵³ Mahmut Akkor, "I. Dünya Savaşı'nda Kocaeli'nde İngiliz Esirleri", *Uluslararası Gazi Akçokoca Sempozyumu Bildiri Kitapçığı*, Kocaeli 2016, s. 854; İngiliz Savaş Bakanlığı Townshend'in emri altında bulunan asker sayısını 2.970'i İngiliz askeri 6.000'i de Hintli asker olmak üzere 8.970 olarak vermişti. Oysa İngiliz gazetelerinde Türk tarafının resmi açıklama ile ilan ettiği esir sayısı da veriliyordu. Nitekim Türk kaynaklarında esir sayısı 13.300 olarak belirtilmişti. Ama İngiliz kamuoyu resmi olarak yayınlanan Türk tarafının ilan ettiği esir sayısı ile İngiliz Savaş Bakanlığı'nın ilan ettiği esir sayısı arasındaki farkı bile göremiyordu. Bu değerlendirme için bkz. Akın Çelik ve Mustafa Selçuk, "Tarafların Basınında Kutü'l Amare Zaferi", *Tarihin Peşinde*, Y. 2016, S. 15, s. 319.

⁵⁴ BOA. DH. ŞFR, 64/71; BOA, DH. ŞFR, 63/207.

⁵⁵ Zekeriya Türkmen, *Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesi'nde Türk-İngiliz Mücadelesi ve Kutü'l Amare Zaferi, 100'ncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi Kitabı*, (Ed.: Zekeriya Türkmen), Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul 2016, s. 20.

⁵⁶ Enes Demir, "Kütü'l Amare'de Esir Alınan İngiliz Birlikleri ve Esirlerin Durumları", *Kütü'l Amare Zaferi'nin 100.Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Bildiri Kitabı*, (Haz.: Orhan Neçare), Ankara 2016, s. 137.

kısımlarının tamamlanması için oluşturulan üsera taburlarında istihdam edilmişlerdir⁵⁷. Başka bir çalışmada ise Hintli Müslüman askerlerinin önemli bir kısmı diğer Hintli esir askerler ile birlikte Resulayn'dan Musul'a kadar olan bölümün yapımı için Resulayn'da bırakılmış diğer esirler Anadolu'ya doğru yollarına devam etmiştir⁵⁸. Gerçekten de Üsera taburları ile ilgili bir çalışmada Bağdat demiryolunun tamamlanması için Resulayn bölgesinde çalışan 10 bin Hint kökenli İngiliz esiri çalıştırıldığı bilgisine yer verilmiştir⁵⁹.

Gerek üsera taburları bünyesinde çalıştırılan gerekse diğer kamplarda iskân ettirilen Hintli esirlerden Müslüman olsun ya da olmasın bunların belki de bir kısmının Osmanlı Devleti tarafından kazanılabileceği düşüncesiyle zaman zaman diğer esirlerden farklı bir muamele yapılmıştı. Bilhassa Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak istemeyen Hintli Müslüman esirler, firar ederek Türk ordusuna iltica ediyorlardı. İşte bu Müslüman esirlerden devam eden savaşta istifade edilmesi daha doğrusu bu cephede veya cephe gerisinde takviye amaçlı istifade edilebilirdi.

Kütü'l Amare'de esir alınan erler Ankara, Kastamonu, Yozgat, Eskişehir, Konya, Afyon gibi şehirlerdeki "üsera kamplarına" gönderildiler. Bu esirlerden Hintli Müslüman askerlere özel bir muamele yapılmıştır. Hintli Müslüman askerler diğer esirlerden ayrılarak Bursa'ya götürülmüşler ve burada özel bir muamele görmüşlerdir. Nitekim bu hususta Dâhiliye Nezareti'nden Bursa Valiliğine 18 Mayıs 1916'da gönderilen bir yazıda "Müslüman Hintlilerin halifelik makamına bağlılıklarını artırmak maksadı ile Bursa'ya gönderilmeleri Başkumandanlıkça uygun görülmüş olduğundan, bu askerler için iki bin kişilik bir yerin hazırlanması istenmişti⁶⁰.

Hintli Müslüman esirlerden isteyenlerin Osmanlı tabiiyetine geçmesine imkân tanınmış ve bu şekilde olanlara Osmanlı nüfus cüzdanı verilerek belirli bir sermaye ile iskân edilmeleri sağlanmıştı⁶¹. Yine Hintli Müslüman Subay ve erlerden Türk ordusuna katılanlar da olmuştur. Bursa'daki garnizonda tutulan Müslüman esirlere padişahın emri üzerine 1916 Ramazan bayramında mükellef bir ziyafet verilmesi de Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve ziyafetin masrafları için gereken paranın hazineden ödenmesi kararlaştırılmıştı⁶².

Kütü'l Amare'de esir alınan subaylar arasında bulunan Hintli Müslüman Subaylar da diğerlerinden ayrı tutulmuş ve özel muamele görmüşlerdi. Eskişehir'e ve Bursa'ya sevk edilen Hintli Müslüman subaylar ve askerler buralarda çok rahattılar⁶³. Bu şehirlerde Müslüman esirler, muhafızsız olarak şehir merkezinde rahatça dolaşabiliyorlardı. Hintli Müslüman esirlerin bu rahatlığı Kızılhaç raporlarında bile yer almıştı.

Osmanlı Devleti'nin şartlı talebi üzerine Anadolu'da bulunan esir kamplarını incelemek için Uluslararası Kızılhaç Cemiyeti adına MM. Alfred Bisser ve D.Adolphe Vıscher 23 Ekim 1916'da İstanbul'a gelmişti. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti adına Besim Ömer Paşa, Dr. Adnan Bey ve İzzet Bey ile birlikte Anadolu'daki esir kamplarını ziyaret etmişlerdi.

⁵⁷ E. Demir, "Kütü'l Amâre'de Esir Alınan...", s. 141.

⁵⁸ Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esir Kampları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013, s. 67.

⁵⁹ Cengiz Mutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları (1914-1918)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 100.

⁶⁰ BOA, DH. ŞFR,64/73.

⁶¹ BOA, DH. ŞFR,67/178.

⁶² BOA, MV,202/117

⁶³ Bursa Üsera Garnizonunda İngiliz General ve zabitan Hintli Müslüman esirler, Eskişehir üsera Garnizonunda ise Müslüman Hint, İngiliz zabitan ve efradı barınmaktaydı. Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 107.

Hazırladıkları uzunca raporun bir kısmında da Hintli Müslüman esirlerden şöyle bahsetmişlerdi:

“Ziyaret ettiğimiz tüm nezarethanelerin içinde Eskişehir, bize en iyi durumda gözüktü. Müslüman Hint subayları herhangi bir gözetim olmaksızın şehirde turist gibi geziyorlardı. Onlarla garda, pazarda futbol oynadıkları geniş meydana karşılaşılabilirsiniz. Esirlerin kaldıkları evler gayet düzenli ve iyi inşa edilmişti. Bu evlerde Kur’an okumak için toplanan esirler, bir odayı da camiye çevirmişlerdi.⁶⁴”

Görüleceği üzere Eskişehir’de esaret altında tutulan Hintli Müslüman subayların durumu oldukça iyi ve rahattı. Bakımlı ve düzgün evlerde kalıyorlardı. İbadet edebilecekleri mekânlar bile tahsis edilmişti.

Bursa esir garnizonunda 162 Hintli Müslüman esir bulunmaktaydı. Eskişehir’de ise 66 Hintli Müslüman rütbeli asker vardı. Bilhassa Eskişehir kampında kalan Hintli Müslüman esirler oldukça özgür durumlardı. Başlarında muhafızları olmadan da gruplar halinde ve yalnız olarak gezebiliyorlardı. Onları pazarda, tren garında görmek mümkündü Hava güzel olduğunda meydana son derece güzel spor arazisinde futbol oynuyorlar, evlerde ise Kuran okuyup açıklamasını yapabiliyorlardı⁶⁵. İbadetlerini rahatça yapabilen Hintli Müslüman subaylar bu amaçla kaldıkları evin bir odasını mescide çevirmişlerdi. Ancak Müslüman subaylar istedikleri zaman şehirdeki camiye de rahatlıkla kullanabiliyorlardı⁶⁶. Kutü’l Amare’de esir alınan Hintli Müslüman askerler arasında yoğun bir şekilde de Teşkilâtı Mahsusa’nın propaganda yaptığı da görülüyordu⁶⁷.

Eskişehir’e sevk edilen Hintli Müslüman subaylar ağustos başlarında Ramazan Bayramı münasebetiyle halife ve padişah Mehmet Reşat’ın huzuruna çıkıp bağlılık ve saygılarını sunmak istemişlerdi. Bunun üzerine bayramdan bir iki gün önce İstanbul’a getirilen binbaşı, yüzbaşı ve teğmen rütbelerinde yetmiş kadar Müslüman subay Padişahın huzurunda yapılan bayramlaşma merasimine de katılmışlardır. Halifenin ordusuna karşı silah kullanmak mecburiyetinde kaldıklarından duydukları üzüntü ve pişmanlığı dile getirmişlerdir. Subayların bazıları Hindistan’a dönmek istemeyip Osmanlı Devleti hizmetinde istihdam edilmeyi talep etmişlerdir. Subaylar on gün İstanbul’da kalıp şehrin camileri ile görülebilecek yerlerini gezdikten sonra Eskişehir’e dönmüşlerdir⁶⁸.

SONUÇ

Görüleceği gibi Osmanlı Devleti savaş yıllarında esir aldığı İtilaf Devletleri subay ve askerlerini elden geldiğince ve bu konudaki uluslararası hukuka uygun olarak esir kamplarında bulundurmıştır. Müslüman olmaları hasebiyle Kutü’l Amare muharebelerinde esir alınan Hintli Müslüman subay ve askerlere daha farklı bir şekilde davranılmıştır.

Esir olarak buldukları şehirlerde gayri Müslim İngiliz esirleri ve diğer dinlere mensup Hintli askerlere nazaran daha serbest olmuşlardır. Şehirlerde serbestçe dolaştıkları gibi sosyal aktivitelerde bulunmalarına ve hatta Kur’an okumak amacıyla bir araya gelmelerine ve ibadet yapmak amacıyla mescit oluşturmalarına hatta namaz kılmak amacıyla camilere gitmelerine müsaade edilmişti.

⁶⁴ M. Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s.146.; M. Akkor, *I. Dünya Savaşı’nda Anadolu’daki...*, s. 116.

⁶⁵ M. Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 110.

⁶⁶ M. Akkor, *I. Dünya Savaşı’nda Anadolu’daki...*, s.171.

⁶⁷ V. Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusa’nın Hindistan Misyonu*, s. 133-140.

⁶⁸ Eskişehir üsera kampından Ramazan Bayramı münasebetiyle getirilen yaklaşık 70 kadar olduğu belirtilen bu subaylarla ilgili 6 Ağustos 1916 tarihli gazetelerde ayrıntılı malumat verilmiştir. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 6 Ağustos 1916; *Tanin*, 6 Ağustos 1916; *İkdam*, 6 Ağustos 1916.

Yukarıda da anlattığımız gibi esir Hintli Müslüman subayları Ağustos 1916'da Ramazan Bayramı münasebetiyle İstanbul'a getirilmişler ve bizzat Halife ve Padişah olan Mehmet Reşat ile görüşmüşlerdir.

Hintli Müslümanların Kutü'l Amare kuşatması esnasında sık sık firar ederek Osmanlı Ordusuna iltica ettikleri görülmüştür. İşte iltica eden bu Müslüman askerlerin en önemli işlevlerinden birisi de Kut kalesinde bulunan General Townshend kuvvetlerinin sayısı, sahip olduğu askeri potansiyel, silah ve cephane durumu ve yiyecek durumu hakkında bilgi vermiş olmalarıdır.

Savaşın devam ettiği süreçte İngiliz Hükümeti'nin esirlerin mübadele edilmesi konusunda teklifleri olmuştur. Osmanlı Hükümetinin de bu mübadele teklifine sıcak bakması üzerine zaman zaman karşılıklı esir değişimi yapılmıştır⁶⁹.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin elindeki Kutü'l Amare'de esir alınan İngiliz ve Hintli askerlerinin esaret hayatları 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar devam etmiştir. Mondros Mütarekesi'nin ilgili hükümleri gereğince Osmanlı Devleti'nin elindeki İngiliz ve Hintli Müslüman esirler serbest bırakılarak ülkelerine dönmeye başlamışlardır.

KAYNAKLAR

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Kütü'l- Amare Kuşatması ve Zaferi, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE yayınları, s.198, Belge No.59-2,, Ankara 2016.

Gazeteler

İkdam

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Kitaplar

Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, Cilt I, Nehir Yayınları, İstanbul 1992.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.II. , Nehir Yayınları, İstanbul-1993.

Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay., Ankara 2004.

Balkış, Behzat ve Fırat, Nezihi, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, C. I-III. Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1979.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım I, Ankara 1983.

⁶⁹ İngilizlerle yapılan görüşmeler ve değerlendirmeler neticesinde 1000 İngiliz esirine karşılık 1500 Türk esirinin karşılıklı değiştirilmesi kabul edilmiş ve değişim yeri olarak ta Kuşadası Limanı kararlaştırılmıştı. Plana göre Kuşadasından hareket edecek esirler, önce Yunanistan'a ulaşacak oradan da İngiltere'ye gönderileceklerdi. Bkz. Akkor, "I. Dünya Savaşı'nda Kocaeli'de İngiliz Esirleri, s.864.

- Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri*, C. II, Kara Kuvvetleri Yay., Ankara 1964.
- Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Harbi, C:3, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, I. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.
- Duman, Selçuk, *II. Meşrutiyetten İngiliz Mandaterliğine Irak*, Berikan Yay. Ankara 2010.
- Durak, Durdu Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk İngiliz İlişkileri*, Babil Yayınları, Ankara 2005.
- Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Rütbedeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1972.
- Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Basımevi, Ankara 1993.
- Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, (Haz.: Taylan Sorgun), Kamer Yay. İstanbul 1997.
- Kanathı, Şükrü, *Irak Muharebelerinde 3'ncü Piyade Alayı Hatıraları*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2006.
- Keleşyılmaz, Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.
- Koloğlu, Orhan, *Bedevi, Lavrens, Arap-Türk*, İstanbul 1993.
- Mutlu, Cengiz, *I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları (1914-1918)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Özçelik, Mücahit, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.
- Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım*, C. 2, Güneş Matbaası, Ankara 1951.
- Sabis, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi*, Nehir Yay., İstanbul 1991.
- Sanders, Liman Von, *Türkiye'de Beş Sene*, (Haz.: Mustafa Albayrak), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.
- Taş, Necati Fahri, *Nurettin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, Nehir Yay., İstanbul 1997.
- Taş, Necati Fahri, *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2014.
- Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-u Şarkıyye Dairesi) Tarihi, 1914-1916*, C. I, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul 2014.
- Townshend, Charles V.F., *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Townshend, Charles V.F., *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kutülamare ve Selmanı Pak Muharebeleri*, (Çev.: Gürol Koca), Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2012.
- Makaleler**
- Akkor, Mahmut, "I. Dünya Savaşı'nda Kocaeli'nde İngiliz Esirleri," *Uluslararası Gazi Akçokoca Sempozyumu Bildiri Kitapçığı*, Kocaeli 2016, ss. 849-867.
- Çelik, Akın, ve Selçuk, Mustafa, "Tarafların Basınında Kutü'l Amare Zaferi", *Tarihin Peşinde*, S. 15, 2016, ss. 301-327.
- Demir, Enes, "Kutü'l Amâre'de Esir Alınan İngiliz Birlikleri ve Esirlerin Durumları", *Kutü'l Amâre Zaferi'nin 100.Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Bildiri Kitabı*, (Yay. Haz. Orhan Neçare), Ankara 2016, ss. 127-152.

- Küçükvatan, Mahir, “İngiliz Basınında Osmanlı’nın Kutü’l Amare Zaferi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII/26, Bahar Sayısı, İzmir 2013, ss. 55-85.
- Özçelik, Mücahit “Kut’ül Amare Zaferinin Türk Basınına Yansımaları”, *Turkish Studies*, 10/9, Ankara 2015, ss. 367-388.
- Sakin, Serdar, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi’nde Osmanlı Devleti İle İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Ankara 2010, ss. 133-152.
- Sakin, Serdar, “Ordu Lojistik Sisteminin Önemi Açısından Kut’ül-Amare Savaşı ve Resulayn-Musul Menzil Hattı”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Y. VII, S. 14, Eylül 2009.
- Türkmen, Zekeriya, “Birinci Dünya Harbi’nde Irak Cephesi’nde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’den 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., İstanbul 2015, ss. 381-433.
- Türkmen, Zekeriya, “Birinci Dünya Harbi’nde Irak Cephesi’nde Türk-İngiliz Mücadelesi ve Kutü’l Amare Zaferi”, *100’ncü Yılında Kutü’l-Amare Zaferi Kitabı*, (Ed.: Zekeriya Türkmen), Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul 2016, ss. 22-60.
- Üzen, İsmet, “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, Kış 2008, ss. 81-102.
- Yalçın, Edip Semih ve Keleşyılmaz, Vahdet, “Birinci Dünya Savaşı’nda İstanbul’da Kurulan Genç Hindistan ve Seyfi Hindistan Cemiyetleri”, *V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C. I, Ankara 1996.

Tezler

- Akkor, Mahmut, *I. Dünya Savaşı’nda Anadolu’daki İngiliz Esir Kampları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013.
- Saygı, Tarık, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2011.

ORTADOĞU'DA FRANSIZ EMPERYALİZMİ: FRANSIZ MANDA YÖNETİMİ DÖNEMİNDE SURİYE (1920-1946)

FRENCH IMPERIALISM IN THE MIDDLE EAST: SYRIA IN THE PERIOD OF THE FRENCH MANDATE ADMINISTRATION (1920-1946)

Ali DEMİREL*

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 08/12/2019 Düzeltme/Revised: 22/12/2019
Kabul/Accepted: 26/12/2019*

ÖZ

Bu çalışma, 1920-1946 yılları arasında Fransız mandası olarak yönetilen Suriye'de, Fransız idaresinin uyguladığı siyasi, ekonomi ve kültür politikalarını incelemektedir. Suriye'deki siyasi, sosyal ve iktisadi hayatın her alanına nüfuz eden Fransız politikalarının temel odak noktasını, etnik ve mezhepsel ayrılıklar ve bölgesel çatışmalar oluşturmuştur. Genel olarak 'böl ve yönet' anlayışıyla hareket eden Fransız yönetimi, Suriye'de farklı etnik ve mezhepsel temellere dayanan dört bölgesel devlet kurmuşlar ve böylece, Suriyelilerin siyasi birlik ve bütünlük içinde kendilerine karşı harekete geçmelerini engellemeyi hedeflemişlerdir. Fransız yönetimi, manda yönetimi boyunca Suriye'deki bütün ekonomik faaliyetlerin denetimini de kendi ellerinde tutmuş, kendi para birimi olan Frank'ı ticari faaliyetlerin merkezine koymuştur. Fransız manda yönetiminin yön verdiği ekonomik sistemde sadece büyük toprak sahipleri kâr edebilmiş, küçük toprak sahipleri ve köylüler ise çok kötü şartlarda yaşamak zorunda kalmışlardır. Ayrıca, yirmi beş yıldan fazla bir süre Suriye'de kalan Fransız idaresi, bölgede uyguladıkları eğitim ve kültür politikalarıyla halkı adeta kültürel asimilasyona maruz bırakmışlardır. Okullarda Suriye tarihi yerine, Fransız tarihinin okutulması ve Fransızcanın belli bir süre zorunlu dil haline getirilmesi, Fransız manda idaresinin Suriye'de beyin yıkama politikalarından sadece birkaçıdır.

Bu makalede, Fransız manda idaresinin 1920-1946 yılları arasında Suriye'de uyguladığı sömürge politikaları analitik bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Ayrıca, üzerinden yaklaşık yüz yıl geçmiş olmasına rağmen, bu politikaların etkilerinin bölgede hala nasıl hissedildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle söz konusu çalışma, yaklaşık on yıldır devam eden Suriye'deki iç savaşın temel sebeplerini ve bölgede meydana gelen diğer gelişmeleri, Fransız idaresinin sömürge politikaları ışığında, çok daha farklı bir bakış açısıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Fransız Emperyalizmi, Fransız Mandası, Suriye'de Ekonomi, Siyasi Hayat, Arap Milliyetçiliği

EXTENDED SUMMARY

This study examines the imperialist the policies of French mandate power covering the period from 1920 to 1946, with particular attention being given to the administrative, financial and cultural policies of France. The work also aims to display the relations of France with Arab nationalist leaders and the minorities, and even the political engagement of urban elites in Syria during the mandate era.

As one of the great powers, France's interests in the Middle East focused on to preserve her centuries-old ties with the Catholics of Syria, to gain a strategic and financial base in the eastern Mediterranean, to ensure a cheap supply of cotton and silk, and prevent Arab nationalism from spreading her North African empire. Eventually, the Supreme Council of the League of Nations announced on April 24-26, 1920 that Syria was to be divided into the two French Mandates of Lebanon and Syria. Then French troops advanced towards Damascus and

* Doktora Öğrencisi; Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Tarih Anabilim Dalı - aaliddemirel@gmail.com

defeated irregular Arab forces under Youssef al-Azma at the Battle of Maysalun on July 24, 1920. A day later, French army captured Damascus, Faisal was expelled and Syria became the French mandate.

After the establishment of Greater Lebanon, French authorities tried to form suitable conditions in order to ensure its mandate regime by implementing the policy of 'divide and rule' in Syria. They firstly established two different states of Damascus and Aleppo in 1920. The Sanjak of Alexandretta, with its important Turkish population, was largely autonomous administration within the Aleppo state. Moreover, French announced in 1922 that Jabal Druze was a separate unit under French protection, its own governor and elected congress. In the same way, the mountain region in Latakia, with their large Alawite population, was declared an autonomous state. However, in 1922, French authorities decided to establish a Syrian Federation uniting the Damascus, Aleppo and Alawite states. The system of Syrian federation continued a short time and it was dissolved by the end of 1924. Instead, the State of Syria including Damascus and Aleppo and separate Sanjak of Alexandretta was created by France. It is certain that French mandate regime incited the ethnic and denominational separatism and conflict among the Syrian people by creating different regional states. Indeed, this division and conflict triggered by French authority have been affecting the situation in Syria even nowadays.

The French authority in Syria was considered as 'illegitimate' and 'instable' because Syrian people did not recognize French as a legitimate overlord, as the Sultan-Caliph of the Ottoman Empire had been. Thus, the rigid control of the French mandate administration over the political, judicial, economy and religious institutions caused to the outbreak of a combination of local revolts during 1920s. Especially, great revolt of Druze in 1925 took approximately twelve months to be suppressed. French forces could suppress the revolt in 1926 by bombarding Damascus and killing thousands of people. After the suppression, France had to recognize autonomy of Lebanon.

As for financial policies, France, which pursued a policy of protecting large landowners during the mandate administration, enabled French merchants to make more profits from the cereals production in Syria. In addition, France has managed the markets and paved the way for French tradesmen to gain more wealth imports-exports.

In addition, French Government placed their own "Frank" at the center of international trade in Syria, and left the management of the monetary mechanism in the hands of the French bankers, not the Syrians. In addition, the ports, customs, railways, tobacco regime and many other revenue-generating institutions of Syria and Lebanon were directly linked to the financial department of the French High Commissioner. In fact, the French administration in Syria focused on exploitation rather than its development.

During the mandate period, French also dominated the educational and cultural activities in Syria. Actually, most of the secondary and higher education institutions in Syria and Lebanon were in the hands of European and American missionaries. Particularly in Lebanon, most of the education system and almost all of the higher education was under the French control.

The lessons given in France were also taught in French schools in Syria, and French language became compulsory in schools. Furthermore, they rearranged the curriculum and put books related to French classics, French history and geography instead of Arab-Islamic culture. All these attempts indicate that French authorities aimed to exterminate the traces of Arabic consciousness and identity.

As a consequence, after the Second World War, France had to recognize independence of Syria and Lebanon, and French forces were withdrawn from both countries on April 15, 1946. The period of French mandate in Syria is very important period in which many crucial developments affecting the country in many dimensions emerged. Also, this period is significant in terms of laying the foundations of today's Syrian state structure and including the determination of its borders.

Among the institutions left behind by the French administration, the army has a special place in the forthcoming years with respect to its effectiveness in shaping the country's future. In fact, the Syrian army, built on the basis of minorities during the French mandate, played an active role in how the political life in the country would be shaped after the independence. In addition, the mosaic structure of the army has also affected the recent disintegration of the Syria as 'opposition group' and 'pro-regime' officers.

In fact, this study is crucial in the sense of shedding light on the recent developments in the Middle East with the civil war in Syria. There is no doubt that the French policies triggering the sectarian and ethnic separatism and their approach to the minorities affected the civil war in Syria. In other words, French sowed the seeds of ethnic and religious based conflict among the Syrian people and this fact prepared the ground for conflict in Syria even after a long period of time. Thus, the era of French administration in Syria has a good historical laboratory for the international community that wants to construct order and stability in Syria today.

Keywords: The Middle East, French Imperialism, French Mandate, Economy in Syria, Political Life, Arab Nationalism

GİRİŞ

Fransız manda yönetimi değerlendirilirken, Fransa'nın Ortadoğu'daki çıkarlarına ve bu çıkarlar çerçevesinde İngiltere, Rusya ve İtalya ile Osmanlı'nın paylaşımına ilişkin olarak yürüttüğü görüşmelerde ve gizli anlaşmalarda bölgeye verdiği önemi göz ardı etmemek gerekir. Fransa, 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Ortadoğu'suna son derece önemli ekonomik yatırımlar yapmıştır. Özellikle, demiryolu imtiyazları, liman işletmeciliği ve diğer yatırımlar için finansal kaynak sağlama yoluyla Fransa, Suriye ve civarına yerleşmeye başlamıştır.

Fransa, Birinci Dünya Savaşı sonrasında ülke ilhakı ya da sömürgeciliğin alışıldık biçimleri yerine uluslararası siyasete ve hukuka sonradan giren "manda rejimi" kılıfı altında, emperyalist hedeflerini gerçekleştirmek için gizli anlaşmalarla kendisine daha önceden vadedilen Suriye bölgesini denetim altına almaya başlamıştır. Milletler Cemiyeti'nin resmi onayını beklemeden bölgeye fiilen yerleşmeye başlayan Fransa, 26 yıl Suriye'deki varlığını sürdürmüştür.

2011 yılının Mart ayında Suriye'de başlayan iç savaşla birlikte Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler açısından değerlendirildiğinde, Suriye'nin Fransız manda idaresi dönemine ait bölümünün incelenmesi, bölge tarihinin sadece siyasi yönden değil, aynı zamanda sosyolojik, ekonomik ve kültürel açılardan da ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Fransa'nın Suriye ve Lübnan'da uyguladığı farklı idari, ekonomik ve kültürel politikalar bölgenin çehresini değiştirmiştir. Fransız manda idaresi, Suriye bölgesinin mezhepsel ve etnik farklılıklarını görmezden gelerek bölgeyi yerel devletçiklere ayırmış ve gruplar arasında hala devam eden anlaşmazlık ve çatışmaları canlı tutmayı başarmıştır. Ayrıca, Fransız yönetimi Suriye'de uyguladığı Fransızca eğitim ve yayın gibi kültürel politikalarıyla bölge halkını o zamana kadar süregelen alışkanlıklarından uzaklaştırıp, kültürel bir asimilasyona maruz bırakmıştır. Bu durum başka bir perspektiften değerlendirilecek olursa, Fransız Hükümeti'nin Suriye'nin sadece doğal kaynaklarını sömürmediği, aynı zamanda bölgede kültürel ve toplumsal bir dönüşümün de temelini attığı ileri sürülebilir.

Bu çalışma, manda sisteminin doğasıyla hareket eden Fransız yönetiminin Suriye'de uyguladıkları politikaları, teşvik ettikleri mezhepsel ve etnik çatışmaları, azınlıklara yaklaşımlarını ve bir asra yaklaşan süreden sonra bile Suriye'deki iç savaşını nasıl tetiklediğini gözler önüne sermiştir. Günümüz "büyük devletlerinin", ulus inşası, kalıcı bir düzen ve herkesi kucaklayan anayasa girişimleri gibi hedeflerini kaos içindeki Suriye'de gerçekleştirebilmeleri için, Fransız manda yönetimi döneminde inşa edilen etnik ve mezhep temelli ayrılıkçı uygulamaları ve yapıyı ortadan kaldırmaları gerekmektedir. Birçok olumsuz uygulamaların sürdürüldüğü ve çatışma zemininin sürekli canlı tutulduğu Fransız manda idaresi dönemi, bugün Suriye'de düzen ve istikrarı sağlamak isteyen uluslararası toplum için iyi bir tarihi laboratuvar özelliğine sahiptir.

1. Suriye'de Fransız Manda Yönetiminin Kuruluş Süreci

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılından, Fransa ordusunun Suriye'yi fiilen ele geçirmeye başladığı Temmuz 1920 tarihine kadar bölgede birçok önemli gelişme yaşanmıştır. Suriyeli Araplar Kral Faysal liderliğinde, 1918-1920 yılları arasında çok kısa bir süreliğine de olsa bağımsızlıklarını kazanmışlardır.¹

Bu dönemde canlanan Arap milliyetçiliği, Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasında en temel unsuru oluşturmuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren Batı tarzı eğitim veren okullarda eğitim alan toplumun entelektüel kesimi, Arap tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı gibi konularda ortaya koydukları çalışmalar sayesinde Arap milliyetçiliğinin fikri temellerini atmışlardır.

¹ Peter A. Shambrook, *French Imperialism in Syria, 1927-1936*, Ithaca Press, Lebanon 1998, s. 2.

Bundan başka, artan milliyetçilik hareketleriyle birlikte bazı Suriyeli Araplar siyasi faaliyetlere de girişmişler; daha fazla reform yapılması talepleriyle, başkent İstanbul'un özerklik yolunda ciddi adımlar atması gerektiğini dile getirmişlerdir.² İlerleyen süreçte milliyetçilik taraftarı grupların bazıları, “*el-Fetat*”, “*el-Ahd*” gibi gizli cemiyetler kurarak Suriye'nin bağımsızlığı için mücadele etmişlerdir. Ancak “henüz uyanış evresindeki Arap milliyetçiliği, Suriye’de en şiddetli haline Fransız manda idaresi döneminde ulaşacaktır.”³

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında özerk yönetimler kurmak isteyen Suriyeli milliyetçiler, hedeflerine daha kolay ulaşabilmek için her fırsatta Fransa'nın yardımını aramışlardır. Örneğin, Lübnan'da Marunîler tarafından başlatılan isyan hareketleri ile Marunî-Müslüman dayanışmasıyla düzenlenen Suriye'deki Arap milliyetçilik hareketleri ancak Fransız Hükümeti'nin desteğiyle dallanıp budaklanmıştır. Ayrılıkçı Arap hareketlerine karşı sert uygulamalarda bulunan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üç önemli simasından biri olan Cemal Paşa da; Fransa'nın Mısır'daki siyasi memurunun, “*Suriye bir gün ecnebi himayesi altına girecek ise Suriyeli Hristiyanlar hemen müttefiklik bu himayenin Fransa himayesi olmasını arzu edeceklerdir*” şeklindeki sözlerini aktarmıştır.⁴

Aslında Arap milliyetçileri, Fransa'nın Suriye üzerindeki emperyalist hedeflerinin farkındaydılar ve bundan da son derece rahatsızlık duymuşlardır. Bununla birlikte, Osmanlı yönetiminden özerklik konusunda taviz koparabilmek için büyük güçlerin desteğini almak zorunda olduklarının da farkına varmışlardır. Bu konuda stratejik hareket eden Fransız idaresi ise; “*milliyetçilere kısmi destek vererek bir taraftan bölgeyle olan bağlarını güçlendirmiş, diğer taraftan milliyetçiliğin şiddetini azaltmaya çabalamıştır. Çünkü Suriye'deki Arap milliyetçiliğinin ayrılıkçılığa bürünmesinden ve böylece, bölgenin İngilizlerin eline geçmesinden endişelenmiştir. Bu nedenle Fransa, Suriyeli Arapların hem idari reform ve özerklik taleplerini desteklemiş, hem de Fransız çıkarlarını gözeterek örgüt ve dernekleri kullanarak halkın sempatisini kazanmaya çalışmıştır.*”⁵

Bilindiği gibi, Suriyeli Arapların kısa süreli bağımsızlığına giden süreçte İngilizlerin de göreceli olarak katkısı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği sırada İngilizler, bir taraftan Osmanlı ordularına karşı Arap aşiretlerinin desteklerini almayı, diğer taraftan da Fransa'ya karşı Ortadoğu'daki konumlarını sağlamlaştırmayı planlamışlardır. Hicaz'ın idaresini elinde tutan Şerif Hüseyin'le irtibat kuran İngiliz yetkililer, destek sağlaması durumunda Şerif'e birtakım vaatlerde bulunmuşlardır. İngilizler, Şerif'le bütün Arapları temsilen ilişki kurduklarını belirttikten sonra, Şerif Hüseyin'in talep ettiği üzere, “*Hicaz bölgesi, Suriye ve Mezopotamya da dâhil olacak şekilde Arap topraklarının bağımsızlığını kabul etmişlerdir.*”⁶ Osmanlıya karşı isyan etmeleri karşılığında Araplara bağımsızlık sözü

² Gerald H. Blake ve Alasdair Drysdale, *The Middle East and North Africa: A Political Geography*, Oxford University Press, New York 1985, s. 59.

³ Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, ss. 128-129.

⁴ Cemal Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Âliye-i Divan-ı Harb-i Örfisi*, (Yay. Haz.: Ayşe H. Aydın), Arba Yayınları, İstanbul 1993, s. 13. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Arap milliyetçileriyle Fransa arasındaki ilişkiler için, bkz: Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, 1908-1918*, (Çev.: Türkan Yöney), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, ss. 224-227.

⁵ Mehmet Akif Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye’de Fransız Mandası”, *bilig*, S. 48, ss. 141-142; Cemal Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayrılıkçı...*, ss. 40-41.

⁶ Elie Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914-1939*, Frank Cass, London; Portland 2000, ss. 141-158; H. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar...*, s. 221.

veren İngiltere, savaş bittikten sonra “Şerif’in kendilerini yanlış anladığını ileri sürmüşlerdir.”⁷

Şerif Hüseyin’e bazı vaatler vererek anlaşmış olan İngiltere, diğer taraftan Fransa ile 16 Mayıs 1916’da Sykes-Picot Anlaşması’nı imzalamıştır. Anlaşmaya göre, Cebel-i Lübnan’ı da içine alan Suriye’nin kıyı bölgesiyle Kilikya (Adana) ve çevresi Fransa’ya verilmiştir. Basra ve Bağdat vilâyetleriyle Hayfa ve Akkâ limanları İngiltere’ye bırakılmıştır. Musul vilâyetini içine alan Fransız nüfuz alanı İran sınırına kadar uzanmıştır. İngiltere’nin etki alanı ise, Filistin’den Mezopotamya’ya kadar geniş bir bölgeyi kapsamıştır. Ayrıca İngiliz ve Fransız yetkililer, kendi nüfuz bölgelerinde bağımsız Arap devletleri kurmayı ve bunları korumayı kabul etmişlerdir. Ancak “Sykes-Picot, Şerif Hüseyin’in istediğinden tamamen farklı bir antlaşmaydı. Şerif’e bırakmayı vaat ettiği toprakların bir kısmını ileride İbn Suud’a teklif edecek olan İngilizler, Arapları ikinci defa aldatmışlardır. Fakat Araplar, bu gizli anlaşmayla Ortadoğu’nun kaderinin nasıl belirlendiğini daha sonra öğreneceklerdi.”⁸

Birinci Dünya Savaşı esansında imzalanan gizli antlaşmalardan habersiz olan Hicaz Emiri Hüseyin, İngilizlerle anlaştıktan sonra Haziran 1916’dan itibaren Hicaz bölgesindeki Arap kabilelerin desteklerini de alarak Osmanlı ordusuna karşı Arap ayaklanmasını başlatmış ve 1916’nın Kasım ayında kendisini “Arap ülkelerinin kralı” ilan etmiştir.⁹ Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru, zor durumda kalan Osmanlı ordusunun Şam’ı boşaltmasının ardından, 1 Ekim 1918’de İngiliz ve Arap kuvvetleri şehre girmişlerdir. Şehrin denetimini ele alan İngilizler, 5 Ekim 1918’de Faysal tarafından, sadece Suriye’nin iç kısımlarıyla sınırlı, bir Arap Askeri Hükümeti kurulmasına izin vermişlerdir. Ayrıca, Faysal’a bağlı bir Osmanlı generali olan Ali Rıza el-Rikabi’yi, askeri yönetici olarak hükümet başkanlığına tayin etmişlerdir.¹⁰ Böylece Suriyeli Arapların iki yıl kadar sürecek bağımsızlık dönemi de başlamıştır. Müttefikler Osmanlı kuvvetlerini Suriye bölgesinden tamamen atmaya çalışırken, Faysal da Suriye’deki idareyi şekillendirmekle meşgul olmuştur. Suriye’nin kuzeyine doğru ilerleyen Müttefik kuvvetleri 23 Ekim 1918’de Halep’i de işgal ederek Suriye Hükümeti’ne dâhil etmişlerdir. Neticede Osmanlı Devleti’nin yenilgisi kesinleşmiş ve İtilaf Devletleriyle 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’ni imzalamıştır. Mütareke’den sonra Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesiyle Suriye’deki dört yüzyıllık Osmanlı hâkimiyeti son bulmuştur.¹¹ İngiltere, savaştan sonra, Suriye bölgesinin güneyindeki Filistin kesimini bir İngiliz birliğinin denetimine bırakmıştır. Bölgenin batı kesiminde yer alan Cebel-i Lübnan, Beyrut ve sahil kesimi Fransız idaresine devredilmiştir. Son olarak bölgenin doğu kısmı Halep’ten Maan’a kadar olan bölge, Faysal’ın kontrolünde bulunan Suriye Hükümeti’ne eklenmiştir.¹² Ancak bu taksimat, ne Faysal’ın ne de Şerif Hüseyin’in beklentilerini karşılamıştır. Bölgedeki bu fiili durum, Faysal’ın kendisini resmen, Lübnan’ın da dâhil olduğu, ‘Birleşik Suriye Kralı’ ilan edeceği 7 Mart 1920 tarihine kadar devam etmiştir.

Faysal’ın krallığı her ne kadar fiilen çoktan başlamışsa da, bundan sonraki süreçte Faysal, Suriye Krallığı’nın kuruluşunun resmen ilan edilmesi için çabalamıştır. İlerleyen süreçte, daha

⁷ İsmail Şahin vd., “Ortadoğu’da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 38, ss. 248-251.

⁸ G. H. Blake ve A. Drysdale, *The Middle East...*, s. 63.

⁹ H. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar...*, s. 230.

¹⁰ Zeine N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence: Western Diplomacy & The Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*, Khayat's, Beirut 1960, ss. 25-33; Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, ss. 389-395.

¹¹ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, ss. 394-414. Mondros Mütarekesi’nin 16. maddesine göre, “Hicaz’da, Asir’de, Yemen’de, Suriye’de ve Irak’taki bütün Osmanlı garnizonlarının en yakın Müttefik Komutanına teslim olmaları ve bütün birliklerin Kilikya’dan çekilmeleri” gerekmektedir. Bkz: Seha L. Meray ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 3.

¹² Z. N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence...*, ss. 39-40; Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, ss. 394-414.

çok askerlik vasıflarıyla tanınan Faysal, Fransız kuvvetlerin denetiminde bulunan sahil bölgesi hariç, hemen hemen Suriye'nin tamamında kontrolü sağlamıştır. 7 Mart 1920'de toplanan Büyük Suriye Kongresi Suriye'nin kayıtsız şartsız bağımsız bir ülke olduğunu ilan etmiştir. Ertesi gün Faysal, Lübnan'ı da içine alan 'Birleşik Suriye Krallığı'nın' kralı ilan edildi. Şam'da hemen resmi bir Suriye hükümeti kurulmuştur.¹³ Dâhili ve harici bütün zorluklara rağmen Faysal yönetimi, Suriye'de yeni bir idari yapılanmanın inşası için büyük çaba sarf etmiştir. Ancak bu bağımsız Arap devleti çok fazla yaşamayacaktır.¹⁴

Bu dönemde üç farklı unsur, Arap milliyetçiliğinin inkişafını ve Kral Faysal'ın Arap Devleti'nin kalkınmasının önünde engel teşkil etmiştir. Bunlardan birincisi, İngilizlerin bütün Mezopotamya'yı kendi denetimleri altında tutma çabasıdır. Böylece Bolşevik Rusya'nın nüfuzuna karşı bölgedeki petrol çıkarları korunmuş olacaktır. İkincisi İngiltere'nin, 1917'de ilan edilen Balfour Deklarasyonu'yla Siyonistler için Filistin'de "milli yurt" vadetmesidir. Hâlbuki İngilizler, dönemin Fransız Hükümeti ile imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması'yla, "bağımsız bir Arap Devleti veya Arap Devletleri Federasyonu'nu" onaylamıştır. İngilizlerin bu sözleri doğal olarak birbirleriyle çelişmektedir. Üçüncü unsur ise, Fransa Hükümeti'nin etkin bir emperyalist güç olarak Ortadoğu'daki varlığını sürdürme noktasındaki kararlılığıdır.¹⁵

Yukarıda bahsedilen Sykes-Picot Anlaşması'ndan da anlaşıldığı üzere emperyalist güçlerin hedeflerine ulaşmadaki başlıca engel, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyetidir. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu, bir zamanlar imparatorluk sınırlarının her yerinde olduğu gibi Ortadoğu'da da huzur ve barışın teminatı olmuştur. Ancak emperyalist güçler, özellikle İngiltere ve Fransa, Sykes-Picot Antlaşması'yla belirledikleri esaslara göre Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama ve manda rejimlerini inşa etme yolunda önemli adımlar atmışlardır. Şurası bir gerçektir ki, "Arap halkları için Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması sadece bir devletin sonunun gelmesi anlamı taşımıyordu; bu aynı zamanda dört yüz yıldır davranışlarını şekillendiren siyasal, toplumsal ve dini düzenin de sonu demektir."¹⁶

Suriye'de Fransız manda yönetimini hazırlayan önemli gelişmelerden diğeri de, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra düzenlenen konferanslar serisidir. Özellikle 1919'da düzenlenen Paris Barış Konferansı'nda Amerika Başkanı Wilson, Arapların bağımsızlık taleplerini gündeme getirerek Faysal'ın, kendi tezlerini açıklaması için konferansa davet edilmesini istemiştir. Konferansta tezlerini savunan Faysal, bağımsızlık taleplerine karşılık bulamamış ve Suriye'ye dönmüştür. Bu arada, bölgeyi keşfe çıkan Amerikalı bir heyet, incelemelerini tamamladıktan sonra Suriye ve civarının Faysal yönetiminde bağımsız olarak kalması veya Amerika'nın himayesine girmesi yönünde görüş bildirmiştir.¹⁷

Amerika Başkanı Wilson'a rağmen, İngiltere ve Fransa, çıkarlarıyla çeliştiği için Suriye'nin bağımsızlığını kabul etmemişlerdir. San Remo'da 18-26 Nisan 1920'de toplanan "Üçler Konseyi", Arap topraklarını manda yönetimlerine bölmüş ve Suriye ve Lübnan'ı Fransız manda idaresine vermiştir.¹⁸ Manda idaresi resmen onaylanmadığı halde, Fransız orduları Beyrut'tan Suriye'nin iç kesimlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. 24-25 Temmuz 1920'de gerçekleşen Meyselun Savaşı'nda Yusuf el-Azma komutasındaki Suriye ordusunu

¹³ David K. Fieldhouse, *Ortadoğu'da Batı Emperyalizmi, 1914-1958*, (Çev.: Merve Şahin), Tarih&Kuram Yayınları, İstanbul 2018, ss. 347-348.

¹⁴ Stephen H. Longrigg, *Syria and Lebanon Under French Mandate*, Oxford University Press, Beyrut 1972, s. 105; M. A. Okur, "Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...", s. 140.

¹⁵ Salma Mardam Bey, *Syria's Quest For Independence 1939-1945*, Ithaca Press, Beyrut 1997, s. 8.

¹⁶ William L. Cleveland ve Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Westview Press, Boulder 2009, s. 169.

¹⁷ Z. N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence...*, ss. 99-118.

¹⁸ G. H. Blake ve A. Drysdale, *The Middle East...*, s. 63; Z. N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence...*, ss. 138-139.

yenilgiye uğratan Fransız komutanı General Henri Gouraud, Şam'ı işgal ederek Suriye Krallığı'na son vermiş, Faysal da Avrupa'ya sürgüne gönderilmiştir.¹⁹ Ayrıca, Halep'e yaklaşık 25 km uzaklıktaki Katma'da bulunan dört tabur Fransız askeri, Halep'i de işgalini gerçekleştirmiştir. Böylece Halep'in de işgaliyle artık Suriye'nin tamamında Fransız manda idaresi dönemi 'fiilen' başlamıştır.²⁰

Fransız kuvvetleri Temmuz 1920 tarihinde Suriye'nin tamamına fiilen yerleşmiş olmalarına rağmen, Suriye ve Lübnan'ı kapsayan Fransız mandası ancak 1922 yılının Temmuz ayında resmen onaylanmıştır.²¹ Cemiyet-i Akvam'ın 28 Nisan 1919'da kabul ettiği ve manda rejimlerinin esaslarını içeren anlaşmanın 22. maddesine göre, manda idareleri, tanımı itibarıyla "geçici bir yönetimdi" ve "mandater"²² devlete, başta toprak ilhakı olmak üzere, önemli sınırlamalar getirmiştir.²³ Olaya Fransa özelinde bakılacak olursa, Cemiyet-i Akvam'ın Suriye'deki Fransız mandasıyla ilgili kabul ettiği karara göre, "Fransa bölgede kendi menfaatlerini gözetmemeliydi ve Fransa, diğer büyük devletlerin zararına olacak şekilde imtiyazlı gümrük vergileri koymamalıydı."²⁴ Ayrıca mandater olarak Fransa, üç yıl gibi bir sürede Suriye için anayasa hazırlamalı, manda idaresi altındaki Suriyelilerin haklarını korumalı ve onların menfaatlerini gözetmelidir. Bunların dışında Fransız yönetimi, Suriyelilerin bağımsızlık taleplerini teşvik etmekle ve Suriye'nin bağımsızlığı yönünde uygun şartları hazırlama yükümlülüğü altına girmiştir. Dış politikaya dair her türlü kararı almak ise tamamen Fransa'nın yetkisi dâhilinde kalmıştır.²⁵

2. Manda Yönetimi Döneminde Suriye'deki İdari Yapılanma

Fransız Hükümeti, Suriye'nin yönetimini teslim aldıktan hemen sonra mevcut idari yapıyı değiştirip, çok sıkı denetime dayanan bir yönetim sistemi kurmuştur. Yönetim işleri, genel olarak Fransız danışmanların denetiminde olan yerel hükümetler tarafından yürütülmüştür. İdari sistemin başında, manda yönetiminin temsilcisi ve Fransız askeri kuvvetlerin başkomutanı olan Fransız Yüksek Komiseri bulunmuştur. Ayrıca Yüksek Komisere yardımcı olmak üzere ve yerel hükümetlerde danışman olarak görevlendirilen Fransız sivil ve askeri memurlar da yer almıştır. Her türlü ihtiyaçları Fransız Hükümeti tarafından karşılanan bu sivil ve askeri memurlar, Suriye'deki yerel yönetimler ve siyasi hayat üzerinde doğrudan etkilere sahip olmuşlardır. Özellikle Suriye'deki gümrük, posta ve telefon gibi hizmet noktaları doğrudan doğruya Yüksek Komiserin yönetimi ve kontrolü altında yer almıştır. Böylece Fransız yetkililer, kendi aleyhlerinde olacak haber ve gelişmeleri zamanında öğrenip, önceden tedbir alma avantajını elde etmişlerdir.²⁶

Fransız manda idaresi, Suriye'deki Arap milliyetçilik hareketlerinden son derece tedirgin olmuştur. Fransız Hükümeti, hem İngiltere'nin Arap milliyetçiliğini kendilerine karşı kullanabileceğinden endişelenmiş, hem de Suriye'de yükselecek Arap milliyetçilik ateşinin

¹⁹ Z. N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence...*, ss. 153; 182-184.

²⁰ Selim Çelenk, *Hatay'ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları*, (Yay. Haz.: Günay Çelenk), Antakya Gazeteciler Cemiyeti, Antakya 1997, s. 20.

²¹ P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, s. 2.

²² "Manda" terimi, etimolojik köken olarak Latince "mandatum", Fransızca ise "mandat" kelimelerinden gelmektedir. Kavram olarak "vekâlet" anlamında kullanılan sözcük, Roma Hukuku görüşüne ve İngiliz resmi "vekillik" kavramına dayanmaktadır. Bkz: Kadir Kasalak, *Milli Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 22.

²³ Müzehher Yamaç, "Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918 -1940)", *Belleten*, C. LXXXII, S. 295, s. 1157.

²⁴ Philip S. Khoury, *Syria and The French Mandate 1920-1945*, Princeton University Press, New Jersey 1987, ss. 308-314.

²⁵ D. K. Fieldhouse, *Ortadoğu'da Batı...*, s. 351; S. H. Longrigg, *Syria and Lebanon...*, s. 111.

²⁶ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 454.

Kuzey Afrika'daki sömürgelerinde bir yangına dönüşmesinden korkmuştur.²⁷ Bu nedenle manda yönetimi, Suriye'de etnik ve dini azınlıkları destekleyerek milliyetçilik hareketlerini zayıflatmaya ve kendi konumunu da güçlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Fransız yetkililer, Suriye'de idari alanda yaptıkları düzenlemelerde Hristiyanları, Alevileri, Ermenileri güçlendirip, onlardan destek alabilecek bir politika izlemişlerdir.²⁸ Ayrıca, Fransız manda yönetimi için, milliyetçi hareketleri sınırlandırmak ve milli oluşumların meydana geldiği merkezleri tecrit etmek temel politika prensibi haline gelmiştir. Manda yönetimi, Şam, Halep, Hama ve Humus gibi milliyetçi hareketlerin merkezi haline gelmiş bölgeleri tek bir devlet çatısı altında birleştirerek bu tarz hareket ve oluşumların diğer bölgelere sirayet etmesini engelleyecek yöntemlere başvurmuştur. Ayrıca Fransız idaresi, yerel yönetimlerin başına, mümkün oldukça Arap milliyetçiliği ve bağımsızlık karşıtı kişileri getirmeye çalışmışlardır.²⁹ Bu dönemde Fransa, Suriye'deki halkın yekvücut olarak kendisine karşı ayaklanmasını engelleyebilmek için daima ayrıştırıcı politikalar uygulamıştır.

Suriyeli Araplarla kurduğu ilişkilere ve toplumu idare etme konusundaki önceliklerine göre hareket eden Fransız yönetimi, Suriye'nin idari taksimatı konusunda 1920-1925 yılları arasında çok farklı uygulamalarda bulunmuştur. Manda idaresine karşı tehdit oluşturacak herhangi bir milliyetçi oluşuma izin vermemek için Fransızlar, böl ve yönet şeklindeki temel prensiplerine uygun olarak Suriye'de, mezhepsel ve etnik temellere dayanan bölgesel devletler kurmuşlardır. Bunların her biri özerk yönetime sahipti fakat dış ilişkilerinin yürüncesini Fransız otoriteleri belirlemiştir. 1920 yılından itibaren bu coğrafyada kurulan bölgesel yönetimler şu şekildeydi:

Büyük Lübnan Devleti: Suriye'ye ilk atanan Yüksek Komiser General Gouraud, 31 Ağustos 1920'de bir genelge yayınlarak Cebel-i Lübnan, Beyrut (Sur, Sayda, Merciyun), Trablusşam, ve Suriye'ye bağlı, Baalbek, Bekaa, Reşaya ve Hasbeya kazalarını da kapsayan "Büyük Lübnan Devleti'nin" (*Grand Liban*) kurulduğunu ilan etmiştir.³⁰ Böylece, Suriye'den bağımsız, iktidarda Marunîlerin olduğu ve daha geniş topraklara sahip Büyük Lübnan Devleti ortaya çıkmıştır.³¹

Alevi Devleti: Suriye'de böl ve yönet anlayışı ile hareket eden Fransız yönetimi, Suriye'nin kuzeyinde bir de Alevi Devleti'nin kurulması için hazırlıklar yapmış ve 31 Ağustos 1920'de devletin kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Devlet merkezi olan Lazkiye, Alevi (Nusayri) nüfusun çoğunlukta olduğu bir bölgedir.³² İdari taksimat açısından Alevi Devleti, Lazkiye ve Tartus olmak üzere iki sancağa bölünmüştür. Lazkiye Sancağı ise Sıhyun ve Cebele olmak

²⁷ Daniel Neep, *Occupying Syria Under The French Mandate, Insurgency, Space and State Formation*, Cambridge University Press, New York 2012, s. 27; P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 53-54; Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, ss. 454.

²⁸ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, ss. 454.

²⁹ Edmund Burke, III, "A Comparative View of French Native Policy in Morocco and Syria, 1912-1925", *Middle Eastern Studies*, C. 9, S. 2, ss. 182-183.

³⁰ İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, TTK, Ankara 1989, s. 25. Fieldhouse'a göre Fransızların 'Suriye' algısı, hâkim Marunî nüfusu, Katolik misyoner heyetleri, batılı üniversiteleri ve diğer kurumlarıyla her zaman Lübnan Dağı'na dayanmaktaydı. Bkz: D. K. Fieldhouse, *Ortadoğu'da Batı...*, s. 346.

³¹ İ. C. Acar, *Lübnan Bunalımı...*, s. 25; W. L. Cleveland ve M. Bunton, *A History of...*, s. 225.

³² "Alevilik (Nusayrilik), Fransa'nın Suriye'yi işgaline kadar bölgede ön planda değildi. Fransız Hükümeti, Suriye'de idareyi kolaylaştırmak için Alevilerden oluşan bir devlet kurmuştur. Hükümet, Nusayri çocuklarını askeri okullara, kolejlere alıp yetiştirmiştir. Fransız manda yönetimi kaldırıldıktan sonra, altyapısı çok önceden hazırlanmış olduğu için zamanla Suriye yönetimini ellerine aldılar." Bkz: Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 461.

üzere iki kazaya ayrılmıştır. Tartus Sancağı ise, Tartus, Safita, Merkab Tel-Kala ve Ümraniye olmak üzere dört kazaya ayrılmıştır.³³

Dürzi Devleti: Fransız manda yönetimi, Suriye'nin güneyinde özerk bir Dürzi Devleti kurulması yönünde adım atmaya karar vermiş ve Dürzi siyasi ve manevi liderleriyle bu konuda bazı görüşmeler de yapmıştır. Fransız yetkililerle yapılan anlaşmadan sonra Şam'daki Fransız temsilcisi Mösyö Şöfler Süveyde'ye gelerek, 5 Nisan 1922'de büyük bir törenle Suriye'nin güneyinde Dürzi Devleti'nin kuruluşunu ilan etmiştir. Fransız manda yönetimi, Dürzi lider Salim el-Atraş'ı devletin yöneticisi olarak onaylayıp atamıştır.³⁴ Yine anlaşma gereğince Fransız Hükümeti, yerel yönetimin ihtiyaç duyacağı askeri, ekonomik ve teknik yardım yapmıştır.³⁵

Suriye Devleti: Büyük Lübnan'dan sonra, Fransız Yüksek Komiser General Gouraud, 1920 yılının sonlarına doğru Halep Devleti, Şam Devleti, olmak üzere iki ayrı siyasi oluşumun daha temelini atmıştır.³⁶ Ancak Fransız manda idaresi, 28 Haziran 1922 yılında Halep, Şam devletleriyle Alevi Devleti'ni de içine alan bir Suriye Federasyonu oluşturmuştur.³⁷ Ancak, federasyon sistemi yürütülemediği için Yüksek Komiser General Maxime Weygand tarafından 5 Aralık 1924'te kaldırılmıştır.³⁸

Başarısız federasyon denemesinden sonra Fransız manda idaresi, 1925 yılının Ocak ayında Halep, Şam devletleriyle özel konuma sahip İskenderun sancağını bileştirerek, başkenti Şam olan bir Suriye Devleti kurmuştur. Yeni idari sisteme göre Suriye Devleti'nin sınırları, Şam, Humus, İskenderun, Deyri Zor ve Havran sancakları ile Halep vilayetini kapsamıştır.³⁹

Fransız yetkililerin uyguladığı bu idari taksimata göre önce Halep, daha sonra da Suriye Devleti içinde yer alan İskenderun sancağında ise, TBMM Hükümeti'nin 20 Ekim 1921'de Fransa ile imzaladığı Ankara Antlaşması esaslarına uygun olarak özerk bir yönetim uygulanmıştır.⁴⁰

Fransa'nın Suriye'de uyguladığı idari taksimat yöntemi, İngilizlerin Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde yaptığı gibi, Suriye halkının talep ve beklentilerini dikkate almaktan ziyade Fransızların kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını gerçekleştirmesi üzerine tasarlanmıştır.⁴¹ Daha önce işaret edildiği gibi Fransız yönetimi, ısrarla takip ettiği bu politika sayesinde, Suriye'nin, Arap milliyetçiliğinin temel odağı olarak değerlendirildiği bu hassas dönemde, milliyetçiliğe dayalı daha büyük arzuların önüne geçmeyi hedeflemiştir. Fakat “*böl ve yönet prensibine dayanan idari yapılanmanın önemli bir sonucu olarak, Suriye ve Lübnan'daki*

³³ Peter Mansfield, *A History of The Middle East*, Penguin Books, London 2003, s. 200; J. Barr, *Kırmızı Çizgi...*, ss. 137-138; Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 461.

³⁴ James Barr, *Kırmızı Çizgi, Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi*, (Çev.: Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, ss. 137-139; Albert H. Hourani, *Syria and Lebanon: A Political Essay*, Oxford University Press, London 1946, s. 172.

³⁵ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 460. “*Dürziler, muhtemelen kökeni Mısır'a dayanan ve tamamen kendi içlerinde evlilik yapan bir topluluktur. Dürzilik inancı; Müslümanlara, Hıristiyanlara, Yunanlılara ve putperestlere ait kavramların derlenmesiyle ortaya çıkmıştı. Dürziler, Türklerin idaresi altında dört yüz yıl varlığını devam ettirmiş ve az çok kendi haline bırakılmış dağlarda yaşayan zorlu bir topluluktur.*” Bkz: D. K. Fieldhouse, *Ortadoğu'da Batı...*, s. 351.

³⁶ P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 112-118; Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 459.

³⁷ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, ss. 455-456.

³⁸ Hourani, *Syria and Lebanon...*, s. 173.

³⁹ P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, s. 3; A. H. Hourani, *Syria and Lebanon...*, s. 173.

⁴⁰ Bige Yavuz, “1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VIII, S, 23, ss. 289-293.

⁴¹ M. A. Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, s. 142; D. Neep, *Occupying Syria...*, s. 26.

Fransız yönetimi pratikte giderek artan bir şekilde keyfi, mezhepçi, sömürücü ve yozlaşmış bir yönetim olarak ortaya çıkmaktaydı.”⁴²

3. Suriye’de Milliyetçilik Hareketleri ve Fransız Mandası

Suriye’deki şehirli elitler, manda yönetimi döneminde, Fransız manda yönetimiyle aralarında yeni bir güç dengesi yaratmak ihtiyacı hissetmişlerdir. Fransızlar ise –Osmanlıların yaptığı gibi– Suriye’de meşru bir yönetim kurabilmek için şehirli elitlerin desteğini almaları gerektiğinin farkına varmışlardır. Fransız yönetiminin Suriye’deki gayri meşru varlığı nedeniyle elitler, yabancı otoritenin ajanlığını yapmak yerine, halkın temsilcileri olarak Fransız yönetimine karşı muhalefete yönelmişlerdir. Bu dönemde elitler, Fransız yönetimi tarafından muhatap alınabilmek için öncesine nazaran çok daha geniş ittifaklar kurmuşlardır. Bu durum, onların toplum içindeki örgütleri daha aktif hale getirebilmelerini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde elitler ile alt gruplar arasındaki dayanışmayı sağlayacak en temel unsur ‘milliyetçilik’ unsuru idi. Milliyetçilik aslında iki dünya savaşı arasındaki dönem boyunca Suriye’deki politik hayatın merkezinde yer almıştır.⁴³

Manda yönetimi döneminde Şam, Halep, Hama ve Humus gibi şehirler, milliyetçilik faaliyetlerinin daimi merkezi haline gelmiştir. Bununla birlikte bağımsızlık hareketleri, bu merkezlerle sınırlı kalmamış, kırsal kesimlerde ve özellikle Alevi-Dürzi azınlıkların yaşadığı bölgelerde kesintili de olsa devam etmiştir.⁴⁴ Fransız idaresi, milliyetçilik faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı önemli şehir merkezleriyle taşra arasındaki çatışmaları kızıştırıp, grupları birbirlerine kırdırarak bağımsızlık hareketlerinin geniş bir tabana yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Gerçekten de Fransa, “başarısız toprak reformu” projesi de dâhil olmak üzere, bu hedeflerine ulaşabilmek için birçok önemli girişimde bulunmuştur.⁴⁵ Bunlara ek olarak Fransız yönetimi, Suriye’de uygulanan seçim sistemlerini belirlerken dahi ayrıştırıcı tutumlarını muhafaza etmiştir. Bu konuda hassas davranan Fransız yönetimi, kendilerine karşı muhalefet yapan şehirli milliyetçilerin kırsal kesimde yaşayan köylülere ulaşıp birbirleriyle irtibat halinde olmalarını engellemek için elinden geleni yapmıştır.⁴⁶

Suriye’deki milliyetçilerin mücadelesi, her zaman mandater devletin belirlemiş olduğu hukuki yapıyla sınırlı kalmamıştır. 1920’lerde meydana gelen bir dizi bölgesel ayaklanmalar ve özellikle 1925-1927 arasında patlak veren büyük isyan, Fransız mandasına karşı başlatılan direniş sürecinin dönüm noktasını oluşturmuştur.

Fransız otoritesine karşı başlatılan yerel ayaklanmalar esnasında Anadolu’nun bölgedeki varlığı her daim hissedilmiştir. Örneğin, Suriye’deki milliyetçi liderlerden Şeyh Salih ibn Ali’nin, Suriye’de Fransız yönetimine karşı Temmuz 1919’dan itibaren başlattığı mücadelesinde başarılı sonuçlar almasında Türk milliyetçilerinin de büyük etkisi olmuştur. Ayrıca, Şeyh Salih’in liderliğinde belirli aralıklarla devam eden isyanların TBMM Hükümeti tarafından desteklendiği bilinmektedir. Bunların dışında Şeyh Salih’in silah ve mühimmat ihtiyacının büyük bir kısmı Halep’teki Kuva-yı Milliye Heyeti vasıtasıyla Anadolu tarafından temin edilmiştir.⁴⁷

Halep ve civarında Fransız kuvvetlerine karşı mücadele eden bir diğer Suriyeli milliyetçi İbrahim Hannanu idi. Onun başlattığı hareket de Anadolu’daki Kuva-yı Milliye tarafından desteklenmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Halep ve civarının yoğun bir şekilde Türk gelenek ve kültürünün etkisi altında olması nedeniyle, Fransız kuvvetlerinin bölgeyi işgal

⁴² J. Barr, *Kırmızı Çizgi...*, s. 137.

⁴³ P. S. Khoury, *Syria and The French...*, s. 5.

⁴⁴ P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 10-11.

⁴⁵ P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 60-63

⁴⁶ P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, ss. 14-15.

⁴⁷ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, ss. 484-485; P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 100-102.

etmesinden sonra birçok Suriyeli, Anadolu'yu kurtuluş umudu olarak görmeye başlamıştır. Bundan dolayı Halep'teki milliyetçiler, 1920'lerde Türkiye ile birleşme fikrini ileri sürmüşlerdir. Bu son derece müsait ortamın verdiği avantajla Kuva-yı Milliye liderleri, Anadolu'daki milli teşkilatın bir benzerinin Halep ve civarında kurulmasını sağlamış, Fransız emperyalizmine karşı mücadele eden Suriyeli milliyetçilere örnek olmuşlardır.⁴⁸ “*Hatta Ankara hükümeti özellikle Halep'teki direnişi o derece desteklemişti ki, İbrahim Hannanu yargılandığı mahkemede, askeri operasyonların doğrudan Ankara hükümetinin emriyle yapıldığını itiraf etmiştir.*”⁴⁹

Bağımsızlık hareketleri bölgenin kuzeyiyle sınırlı kalmamış; Suriye'nin güneyinde ise Şam merkezli milliyetçilik faaliyetleri devam etmiştir. Buradaki milliyetçilik hareketleri genellikle eğitim seviyesi yüksek Müslüman elitler tarafından yürütülmüştür. Fransızların baskısı zamanla arttıkça, siyasi muhalefetin şiddeti de orantılı bir şekilde yoğunlaşmıştır.⁵⁰ Ayrıca, Suriye'nin güneyinde çıkan bazı bölgesel isyanların -1925'te Lübnan'da başlayan Dürzi isyanı gibi- bazen milli bir direniş havası yarattığı da görülmüştür. Fransız idaresinin baskı ve sindirme politikalarından rahatsız olan Dürziler, kendi aralarındaki çatışmaları bir tarafa bırakarak gayrimeşru olarak gördükleri otoriteye karşı direnişe geçmeye karar vermişlerdir. Temmuz 1925'te Sultan el-Atraş liderliğinde harekete geçen Dürzi gruplar, “*hem Marunîlerle olan geleneksel çatışmalar hem de Fransız manda idaresine karşı besledikleri kin ve öfke nedeniyle Fransız manda idaresine karşı ayaklanmışlardır.*”⁵¹ “*Cebel-i Druz bölgesinden yükselen şikâyetlerin ve genel huzursuzlukların Fransızların varlığına karşı milliyetçi muhalefetle birleşmesiyle Dürzi ayaklanması çok daha ciddi boyutlara yükselmiştir. Dürziler, 20 Temmuz 1925'te Selahd şehrini, 2 Ağustos 1925'te ise Dürzilerin başkenti konumunda bulunan Süveyde'yi ele geçirerek Fransızları Cebel-i Druz'dan atmayı başarmışlardı.*”⁵²

Lübnan sınırlarında başlayan Dürzi isyanının Suriye'nin diğer bölgelerinde duyulmasıyla birlikte Halep ve Şam civarında da birtakım isyanlar patlak vermiştir. Dürzilere liderlik eden el-Atraş, Suriye'deki milliyetçilerle anlaşmalı olarak Şam'a saldırılar düzenlemiş ve yine milliyetçilerin destekleriyle Ekim 1925'te Şam işgal edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Fransız idaresi, acımasızca Şam'a bomba yağdırmış, geride ise, binlerce insanın hayatını kaybettiği, birçok yerleşim yerinin ciddi hasar gördüğü enkaz yığını bırakmıştır. Şiddetli askeri müdahalelere rağmen ayaklanma yılın sonuna doğru ancak bastırılabilmiştir.⁵³

Büyük Dürzi isyanı bastırılmış olmasına rağmen, bölgede sükûnet ve huzur bir türlü sağlanamamıştır. Dürzi unsurlar, Marunîlerin koruyucusu konumundaki Fransız yönetimine karşı her zaman muhalefet ve direniş halini devam ettirmişlerdir. Devam eden bu gergin ortam karşısında Fransız yönetimi geri adım atma ihtiyacı hissetmiştir. Yüksek Komiserliğe atanan ilk sivil olan De Jouvenel, genel bir sükûnet için öncelikle bölgedeki mevcut heyecanı yatıştırmış, sonrasında da selefleri olan yüksek komiserlerin daha önce Lübnanlılara vadettiği Anayasanın hazırlanması konusunda bir Temsilciler Meclisi oluşturmuştur. Lübnan'ın heterojen yapısını tanıyan ve tüm halka eşit davranılmasını öngören Anayasa, 23 Mayıs 1926 tarihinde Mecliste kabul edilmiştir. 1926 Anayasasında din ve vicdan özgürlüğü ile eşitlik

⁴⁸ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, ss. 375-376; 474.

⁴⁹ P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 103-110; M. A. Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, s. 146.

⁵⁰ S. H. Longrigg, *Syria and Lebanon...*, s. 151; M. A. Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, s. 147.

⁵¹ Ahmet Bağlıoğlu, *Orta Doğu Siyasi Tarihinde Dürziler*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006, ss. 45-46.

⁵² Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, (Çev.: Yavuz Alogan,) İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 374.

⁵³ Michael Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Austin 2005, ss. 128-130; W. L. Cleveland ve M. Bunton, *A History of...*, s. 223.

ilkeleri garanti edilmiştir. Dahası, “Lübnan Cumhuriyeti” kavramı yavaş yavaş da olsa Lübnanlıların zihinlerinde oluşmaya başlamıştır.⁵⁴ Fakat dini grupların nüfusuna göre yapılmış olan bu düzenleme ve uygulamalar, Lübnan’a huzur ve barış getirmemiş ve gruplar arasındaki mücadele ve çatışmalar sürüp gitmiştir. Fransa Hükümeti, bu idari-siyasi uygulamalarla bugünkü Lübnan Devleti’nin temellerini atmıştır.

Daha önce değinildiği gibi Suriye, Fransız manda idaresi tarafından dört farklı devletçiğe bölündüğü için milliyetçi elitlerin odaklanmaları gereken asıl mesele, Suriye’nin coğrafi birlik ve bütünlüğünün bir an önce sağlanması olmuştur. Oysa ki Türk kökenli Suriyeli politikacı Cemil Mardam Bey (1893–1960), 1920’lerin Suriye’inde ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerinin ve isyanların Suriye’nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlamaya odaklanmadığını ileri sürmüştür. Ona göre, “*bu isyanları; Aleviler, Dürziler ya da Bedeviler gibi tek tek gurupların yabancı müdahalesine karşı ayaklanmaları şeklinde yorumlamak daha isabetli olacaktır.*”⁵⁵

4. Manda Yönetimi Döneminde Suriye’de Siyasi Hayat

Fransız kuvvetleri, 1920’lerin sonlarına kadar devam eden isyanlar zincirinin ardından düzeni yeniden sağlamışlardır. Bundan sonraki süreçte Fransız manda idaresi, Cemiyet-i Akvam tarafından kendisinden talep edilen yükümlülükleri yerine getirmek için bazı girişimlerde bulunmuştur. İlk ciddi teşebbüs olarak Fransız manda idaresi, 1927 yılında Şam’daki birçok milliyetçi grubun ortak çabalarıyla kurulan Vatan Kitleleri ya da Arapça adıyla el-Kitle el Vataniyye Partisi’nin Suriye siyasi hayatına katılmasına müsamaha göstermiştir. “*Bu gelişme, Suriyelilerin kendi kendilerini yönetmesi yönünde ilk önemli adım olarak görülebilir.*”⁵⁶ Milliyetçi ittifak kurucuları arasında, Şam’dan İhsan el Şerif; Halep’ten İbrahim Hannanu ve Abdurrahman el-Kayyali; Hama’dan Necib el-Barazi ve Abdulkadir el-Kaylani; Humus’tan Mazhar Raslan ve Haşim el-Atasi yer almıştır. Vatan Kitleleri’nin liderliğini İbrahim Hannanu ve Haşim el-Atasi yapmıştır. Ayrıca, “*toprak zengini gruplar da bu ittifakın içinde yer alıyorlardı. Milliyetçi hareketin içindeki en radikal unsur olarak, Şükri el-Kuvvetli’nin başkanlığını üstlendiği İstiklal Partisi ön plana çıkmaktaydı.*”⁵⁷

Vatan Kitleleri, kurulduğu yıl yapılan kurucu meclis seçimlerini kazanarak iktidara gelmiştir. İbrahim Hannanu iktidara geldikten sonra, Suriye’nin birleşmesini öngören ve Fransız otoritesini yok sayan bir anayasa hazırlığına başlamıştır. Yüksek Komiser meclisten, doğrudan Fransız manda yönetimini tanımlayan bir maddenin yeni anayasaya eklemesini talep etmiştir. Yüksek Komiserin bu taleplerinin reddedilmesi üzerine parlamentonun kabul ettiği yeni anayasa yürürlüğe girememiş ve Fransız yönetimi Suriye meclisini süresiz tatil etmiştir.⁵⁸

Parlamentonun tatil edilmesi ve 1935’te Hannanu’nin ölümü ve 1936’daki genel grevle birlikte meydana gelen karışıklıklar, Suriyeli milliyetçileri mücadelelerinden vazgeçirmeye yetmemiştir. Onlar, İkinci Dünya Savaşı’nın yaklaştığı bu hassas dönemde, Fransızlarla barış ve dostluk anlaşması imzalamak için ısrarlı taleplerde bulunmaya devam etmişlerdir. Fransa ise, Suriye ve Lübnan ile olan ilişkilerini daha yumuşak bir zemine oturtmak amacıyla böyle bir anlaşmaya sıcak bakmıştır. Nihayet, Leon Blum’un döneminde Fransa, 9 Eylül 1936’da Suriye ile ittifak anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre, beş yıl içinde ülkeden çekilmeyi taahhüt etmiştir. Bu gelişmelerin yaşandığı esnada Haşim el-Atasi Suriye’de milliyetçi bir kabine kurmuştur. Anlaşma, 20 Aralık 1936’da Suriye parlamentosunda oybirliği ile

⁵⁴ İ. C. Acar, *Lübnan Bunalımı...*, s. 26; P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 183-184.

⁵⁵ S. M. Bey, *Syria’s Quest...*, ss. 11-13.

⁵⁶ M. A. Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, s. 148.

⁵⁷ P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, s. 9.

⁵⁸ P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, ss. 20-23, 248; M. A. Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, s. 148.

onaylanmış ancak Fransa’da yaşanan hükümet değişikliğinin ardından başa geçen yeni hükümet bu anlaşmayı tanımamıştır.⁵⁹

Vatan Kitleleri’nin liderliğinde, 1937 yılı boyunca Suriye’nin bağımsızlığı konusunda önemli ilerlemeler gerçekleştirilmiştir. Fransız yönetimi, Cebel-i Druz ve Lazkiye’nin Suriye’ye dâhil edilmesini kabul etmiş ve işleriyle ilgili birçok yetkiyi de Suriye hükümetine devretmişlerdir.⁶⁰ Bununla birlikte, Hatay sorunu, parti içindeki kavgalar ve yaşanan birtakım ekonomik sorunlar gibi olumsuz gelişmeler Suriye hükümetinin gücünü zayıflatmıştır.⁶¹ Bunlardan başka, Suriye’de siyasi hayatın eksenini oluşturan milliyetçiler, geniş bir siyasi örgütlenme sürecini başlatamamışlar, kendilerine destek veren dört şehir dışına çıkıp bölge genelinde kalıcı ağırlık sağlayamamışlardır. Değişen siyasi coğrafyaya ve koşullara ayak uyduramadıkları için ayrılıklar sürekli devam etmiştir.⁶²

1939 yılında meydana gelen gelişmeler Suriye’deki siyasi hayatı çok daha zorlu bir mecraya sürüklemiştir. Türkiye ile Fransa arasındaki birebir görüşmeler sonucunda “Fransa, 23 Haziran 1939’da Hatay’ın Türkiye’ye ilhakını kabul etmiş, 23 Temmuz günü yapılan törenle Hatay’ın idaresi Türk makamlarına teslim edilmiştir.”⁶³ Bu gelişmeler üzerine, Suriye’de, milli çıkarları iyi kollayamadığı iddiasıyla hükümet ve Fransa aleyhine gösteriler düzenlenmiş, ülkede tansiyon son derece yükselmiştir. Devlet Başkanı Atasi’nin istifasıyla birlikte Suriye Parlamentosu da feshedilmiştir. Bundan sonraki süreçte manda idaresi, Suriye’yi “Yöneticiler Konseyi” kanalıyla yönetmeye başlamıştır.⁶⁴

5. Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye’de Ekonomi

Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden itibaren Suriye bölgesine ciddi yatırımlar yapmış olan Fransa için Suriye, stratejik olduğu kadar iktisadi faaliyetler açısından da büyük önem taşımaktadır.⁶⁵ Bundan başka Suriye, sahip olduğu coğrafi alan itibarıyla Avrupa, Asya ve Afrika arasındaki ticari faaliyetlerde aracılık yapabilecek bir konumdadır. Suriye’de geniş üretim alanına sahip ipek, Fransa’nın “Lion” şirketi için büyük önem arz ederken, dokuma sanayisini de geliştirmiş olan Fransız firmalar, çok miktarda pamuğa ihtiyaç duymuşlardır.⁶⁶ Bu ihtiyaçların rahat bir şekilde karşılanabilmesi için Fransız yönetimi, Suriye’deki zengin tarım alanlarını Fransız yanlısı büyük toprak sahiplerinin ellerinde toplamaya çalışmıştır. Bu iktisadi sömürge politikaları neticesinde, Suriye’deki pamuk ve ipek üretimi Fransızlar kanalıyla Avrupalıların tekeline geçmiştir.⁶⁷

Manda yönetimi süresince işbirlikçi büyük toprak sahiplerini koruyan bir politika izleyen Fransa, Suriye’deki tahıl üretimi üzerinden Fransız tüccarların daha çok kar elde etmelerini sağlamıştır. Daha açık bir ifadeyle, Fransız otoriteleri Suriye’deki piyasa ve pazar koşullarını diledikleri gibi yönetmek kaydıyla, arz-talep dengesini bozarak, Fransız ticaret erbabının adeta servet sahibi olmasının yolunu açmışlardır. Fransız yetkililer her defasında çeşitli söylentiler yayarak, Suriye’den tahıl ihracatını yasaklamışlardır. Neticede tahıl ürünü arzının aşırı artması sebebiyle, tahıl fiyatları oldukça düşmüş ve Fransız tüccarlar çok ucuz fiyatlarla daha fazla

⁵⁹ S. M. Bey, *Syria’s Quest...*, s. 12; P. Gürson, *Suriye*, s. 39; P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, ss. 218-219.

⁶⁰ M. A. Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, s. 149.

⁶¹ P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 531-533.

⁶² P. S. Khoury, *Syria and The French...*, s. 622; M. A. Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, s. 150.

⁶³ S. Çelenk, *Hatay’ın Kurtuluş...*, ss. 104-105; A. H. Hourani, *Syria and Lebanon...*, ss. 212-213.

⁶⁴ P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 512-514; A. H. Hourani, *Syria and Lebanon...*, s. 213.

⁶⁵ D. Neep, *Occupying Syria...*, s. 26; P. S. Khoury, *Syria and The French...*, ss. 30-32.

⁶⁶ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele’de Güney cephesi (Urfa) (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s. 66; P. S. Khoury, *Syria and The French...*, s. 31.

⁶⁷ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 462.

miktarda tahıl ürünü satın alıp stoklamışlardır. Bu gelişmelerin akabinde söylem değiştiren Fransız yönetimi, tahıl ürünleri hakkında daha önce yayılan olumsuz söylentilerin gerçeği yansıtmadığını ilan edip, ihracat yasaklarını kaldırmışlardır. Dolayısıyla Fransız tüccarların ihraç ettikleri mallardan büyük kazançlar elde etmelerine katkıda bulunmuşlardır.⁶⁸ Ayrıca, ihracat için üretim yapan büyük mülklerin çoğunun sahibi yabancı şirketler ya da şahıslardır. Bu dönemde işgücünün çoğunu göçmenler oluşturuyordu ki bu da ucuz iş gücü olarak yorumlanmıştır.⁶⁹

Fransız manda idaresi, Suriye’de uyguladıkları ekonomik politikalarla Suriye’nin geleneksel iktisadi yapısını da bozmuştur. İdari alanda uygulanan taksimatlar Suriye’deki ticareti de büyük oranda etkilemiştir. Bürokratik işlemlerin zorlaşması nedeniyle Halep ile Türkiye arasında mevcut ticari faaliyetler yok denecek kadar azalmıştır. Ayrıca, Fransız yönetiminin Avrupa mallarına düşük gümrük tarifesi uygulaması, küçük çapta yerli üretim yapan grupların rekabet imkânını büyük ölçüde düşürmüş ve yabancı ürünlere olan rağbeti artırmıştır.⁷⁰

Fransız manda idaresi, Suriye’nin siyasi olduğu gibi iktisadi hayatını da kontrol altına almıştı ve ekonominin bütün çarkları Fransız otoriteler tarafından yönetilmiştir. Örneğin, Fransız Frank’ı, Suriye’deki uluslararası ticari faaliyetlerde geçerli para birimi haline gelmiştir. Ayrıca, parayla ilgili bütün mekanizmalar Fransız bankerleri tarafından idare edilmiştir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, “Fransızlar, Kuzey Afrika’daki sömürgelerinde ekonomiyle ilgili olarak tecrübe edindikleri uygulamaları, onlara nazaran çok daha yüksek hayat seviyesinde bulunan Suriyeli Araplar üzerinde denemeye çalışmışlardır. Böylece Fransız yönetimi, Suriye’de hayatın neredeyse her cephesini kontrolleri altına almıştır.”⁷¹ Burada hemen belirtmek gerekir ki Suriye’deki yerel ekonomik faaliyetlerde hala, Osmanlı döneminde de geçerli para birimi olan mecdiyeler kullanılmıştır. Diğer yandan, 1930’da Fransız otoritesine karşı başlayan ayaklanmanın temel gerekçelerinden biri de, bu dönemde “memur maaşlarının ödenmesinde geçerli olan ‘gümüş ayarlı Osmanlı mecdiyelerinin’ ayarının düşürülmesidir.”⁷² Buradan da anlaşıldığı gibi, yüzlerce yıllık geçmişe sahip olan ekonomik ilişkiler sistemi, bölgede Osmanlı etkisinin Fransız manda idaresi döneminde hala devam etmesini sağlamıştır.

Fransız manda idaresinin Suriye’yi bölgesel devletçiklere bölmesiyle Lübnan, Suriye, Alevi devletlerinin ayrı ayrı bütçeleri ortaya çıkmış ve harcamalar artmıştır. Bununla birlikte, büyük ticari faaliyetlerde geçerli para birimi olan Frank’ın bu dönem değerinin düşük olması Suriye ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Ayrıca, Suriye ve Lübnan’ın limanları, gümrükleri, demiryolları, tütün rejisi ve daha birçok gelir getiren kurumları ve üretilen ürünleri doğrudan doğruya Fransız Yüksek Komiserliği’ne bağlanmıştır. Bu hesaplar konusunda yüksek komiserin üstünde bir denetim mekanizması yoktu ve komiser kimseye hesap vermek mecburiyetinde değildi. Yüksek komiserliğin finans dairesinde toplanan gelirler hükümetler arasında nüfus oranına göre pay edilmiştir.⁷³

⁶⁸ P. S. Houry, *Syria and The French...*, s. 91.

⁶⁹ A. H. Hourani, *Arap Halkları...*, s. 391.

⁷⁰ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 463. “Halep ve Şam ekonomi açısından yüzyıllardır Suriye’nin önemli merkezleriydi. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla bu iki merkez ticari hinterlandlarını kaybetmişlerdi. Aynı şekilde, her iki vilayet de hem iktisadi hem siyasi etkinlikleri nedeniyle Osmanlı döneminde doğrudan İstanbul ile irtibat halindeydiler. Dolayısıyla kendi aralarında kurdukları her türlü ilişki çok zayıf kalmıştı.” Bkz: P. S. Houry, *Syria and The French...*, ss. 17-18.

⁷¹ P. S. Houry, *Syria and The French...*, s. 5.

⁷² P. S. Houry, *Syria and The French...*, s. 349.

⁷³ S. Çelenk, *Hatay’ın Kurtuluşu...*, s. 7; P. Mansfield, *A History of...*, ss. 202-203.

Manda yönetiminin sürekliliğini sağlamak adına özellikle Lübnan, Cebel-i Druz ve Alevilerin yoğunlukta olduğu bölgelere daha fazla yatırım ve kredi imkânının tanınması Arap milliyetçilerinin tepkisine neden olmuştur. Onlar, aynı hizmetlerin Suriye'nin geri kalan kesimlerinde de yerine getirilmesini talep etmişlerdir. Fransız yönetimi her ne kadar birtakım kredi bankaları vasıtasıyla çiftçilere kredi sağlamışsa da bunlardan daha çok büyük toprak sahipleri faydalanmışlardır. Aldıkları kredilerle küçük toprak sahipleri ya da köylüler üzerinde ekonomik tahakküm kuran büyük toprak sahipleri, elde ettikleri imkânlarla topraklarını genişletmişler ve buna bağlı olarak daha çok gelir elde etmişlerdir. O derece ki, bu şahıslar artık şehirlerde ikamet etmeye başlamışlar ve köydeki toprakların işletilmesini vekâleten başkasının gözetimine bırakarak kendileri şehirlerde farklı iş alanlarına yönelmişlerdir. Ancak bu durumda, doğal olarak üretim de düşmüştür.⁷⁴

Zamanla Suriye'de geleneksel üretim tarzından makineleşme-fabrikasyon sistemine geçilmeye çalışılmıştır. İpek, pamuk ve tütün endüstrilerinin yanı sıra Beyrut limanı geliştirilmiştir. Beyrut-Şam demiryolu ile Şam ve Halep'i birbirine bağlayan demiryolu restore edilmiştir. Bu yollara ek olarak Suriye'de yeni demiryolları ve karayolları inşa edilmiştir. Şüphesiz bu demiryolu hatları üzerinden gerçekleştirilen taşımacılık faaliyeti de Fransız yetkililerin tekelinde bulunmuştur. Ayrıca demir ve karayolları, Fransız şirketlerine imtiyaz sağlamanın yanı sıra, isyanları bastırmak için, askeri amaçlı olarak inşa edilmiştir. Aslında Fransız yönetimi, ülkeyi kalkındırmaktan ziyade sömürmeye odaklanmıştır.⁷⁵

1925'in yaz aylarında meydana gelen büyük Dürzi isyanı da Suriye ekonomisini olumsuz etkilemiş, kısa sürede bölgeyi büyük zarara uğratmıştır. Bunun ardından, etkileri tüm dünyada hissedilen 1929 Ekonomik Buhranı da Suriye ekonomisinin dibe vurmasına neden olmuştur. En çok zarar gören gruplardan birisi de, en zayıf durumda olan ve küçük çapta tarımsal üretim yapan toprak sahipleridir. Bu şahıslar, genellikle verimsiz, yeterince sulanamayan, sermaye kaynağı ve kredi imkânı bulamayan yerli küçük çiftçilerdir. Birçoğu, geleneksel yöntemlerle ya kendi tüketimleri ya da yerel pazar için üretim yapmaktadır. Küçük üreticileri görmezden gelen yönetim ve bankalar, siyasal nüfuzu olan ya da uluslararası ekonomiyle bağlantılı olarak üretim yapan büyük toprak sahiplerini kurtarmak için harekete geçmişlerdir.⁷⁶

Kısacası Fransız Hükümeti, manda dönemi boyunca Suriye'nin ekonomik hayatında kendi sömürge politikalarına uygun sayısız düzenlemeler yapmıştır. Onların müdahaleleri nedeniyle, Suriye'nin ekonomik yapısı bozulmuş, geleneksel ticaret sistemi aşamalı bir şekilde ortadan kaldırılmıştır.⁷⁷

6. Fransızların Suriye'deki Eğitim ve Kültür Politikaları

Fransız manda yönetimi döneminde Suriye ve Lübnan'da orta ve daha yüksek seviyedeki öğretim kurumlarının çoğu Avrupalı ve Amerikalı dinsel ya da kültürel misyonların denetiminde yer almaktadır. Şam'da ise küçük bir devlet üniversitesi bulunmaktadır. Fakat asıl büyük üniversiteler özel müteşebbisler tarafından kontrol edilmiştir. Fransız Hükümeti'nin desteklediği Beyrut'taki Jesuit Üniversite St. Joseph buna örnek gösterilebilir. Özellikle Lübnan'da eğitim sisteminin büyük bir kısmı ve yüksek eğitimin hemen hemen tamamı Fransız yetkililerin kontrolünde bulunmaktadır.⁷⁸

Fransız yönetimi idari alanda olduğu gibi eğitim ve kültürel politikalarda da her türlü etnik ve mezhepsel çatışmaları kışkırtma politikası takip etmişler ve bu konuda önemli

⁷⁴ Moshe Maoz, *Asad : The Sphinx of Damascus : A Political Biography*, Grove Weidenfeld, New York 1989, ss. 15-17; P. S. Houry, *Syria and The French...*, ss. 64-65.

⁷⁵ A. H. Hourani, *Syria and Lebanon...*, ss. 153-156.

⁷⁶ A. H. Hourani, *Arap Halkları...*, ss. 391-392.

⁷⁷ Poyraz Gürson, *Suriye*, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara 2010, s. 39.

⁷⁸ A. H. Hourani, *Arap Halkları...*, s. 383; A. H. Hourani, *Syria and Lebanon...*, s. 152.

harcamalar da yapmışlardır. Fransız idaresi tarafından inşa edilen okullar, Suriyelilerin milli ve kültürel değerlerinden çok, Fransız kültür ve siyasetinin yayılmasına hizmet etmişlerdir. Fransız yönetimi, Suriye gençliğine milli duygular aşıl原因an resmi okulların ödeneklerini kısım sayılarını düşürmeye çalışırken, Fransa'nın amaçlarına hizmet eden özel Katolik okulların sayılarını ve bütçelerini ise arttırmaya gayret etmiştir. Ayrıca bu okullarda öğrencilere emperyalist fikirler aşıl原因an programlar uygulayarak, Suriye'de manda idaresine sadık kişiler yetiştirilmesi için ciddi çaba sarf etmişlerdir.⁷⁹

Fransız yetkililer, Katolik okullarının yanı sıra kendi emellerine hizmet edecek olan bazı özel okullara, Fransız Yüksek Komiserliği bütçesinden veya devlet bütçesinden finansal yardım yapmışlardır. Ayrıca Fransız yetkililer, benzer yardım ve kolaylıkları Cizvit okullarına da sağlamışlardır. Çünkü bu yabancı grupların okulları Fransa lehine propagandalar yapıp, öğrencilere Fransızları sevdirmeye çalışmışlardır. Bu Fransız okulları, bölgenin çocuklarını giyimde, konuşmada, düşünce biçiminde Fransız çocuklarına benzer şekilde yetiştirmeye uğraşmışlardır.⁸⁰

Fransa'da okutulan dersler Suriye'deki Fransız okullarında da okutulmuş ve Fransızca, okullarda zorunlu dil haline getirilmiştir. Böylece, bir taraftan Fransızca'yı Arapçaya eşit dil yaparlarken, diğer taraftan Arap-İslam kültürü yerine Fransız klasiklerini, Fransa'nın tarihini ve coğrafyasını yerleştirmeye çalışmışlardır. Suriyeli Arap öğrenciler kendi ülkelerinin tarihinde okumadıkları konuları Fransız tarihinden okumuşlardır. Emperyalist amaçlarla yürütülen eğitim politikaları o dereceye ulaşmıştı ki, Suriyeli öğrenciler Fransız dağlarını ve ırmaklarının kollarını tanımışlar, ithal ve ihraç ettiği maddeleri en ince ayrıntısına kadar öğrenmişlerdir. Ayrıca Fransız okullarında eğitim gören Arap öğrencilerin Fransız bayrağını selamlamaları ve Fransız marşını söylemeleri zorunlu hale gelmiştir.⁸¹ Buradaki uygulamalardan da anlaşılacağı üzere Fransızların eğitim politikası, Fransız kültürünü aşılıayıp Arap dil ve kültürünü silmeye çalışarak ve "Araplık" bilinç ve kimliğini ortadan kaldırmaya dayanmıştır.

Fransız manda yönetimi döneminde, Suriye halkının genel bir değişim evresi geçirdiği söylenebilir. Özellikle Hıristiyan unsurların Fransızcaya ve Fransız kültürüne olan sempatisi bu dönemde artmıştır. Toplumun bu kesimi Fransızca'yı Arapça kadar düzgün konuşmaya başlamış, Fransızca kitaplar geniş çapta bir okuyucu kitlesine sahip olmuştur. Ayrıca Fransızların sosyal alışkanlıkları, gelenek görenekleri Suriyeliler arasında benimsenir hale gelmiştir.⁸² Buradan hareketle, Fransız yönetiminin Suriyelilere dayatmış olduğu Fransız dil eğitimi ve kültürel etkileşimin, bazı noktalardan olumlu sonuçlar doğurduğu da söylenebilir. Nitekim bu etkileşim sayesinde, Suriyeliler olumlu anlamda kültürel bir dönüşüm geçirmişlerdir.

Fransız yetkililer okullarda milliyetçilik duygularının aşıl原因anmasına fırsat vermedikleri gibi basın yayın araçlarıyla neşredilmesine de müsaade etmemişlerdir. 27 Temmuz 1920'de General Gouraud gazete başyazarlarına hitaben bir bildiri yayımlayarak, tüm gazete ve dergilerin bir nüshasının kontrol amacıyla, Fransız istihbarat dairesine gönderilmesini istemiştir. Bu tarz uygulamalarla gazeteler kontrol altına alınmıştır. Ayrıca gazete neşri için ruhsatlar sınırlandırılmış ve çoğu zaman izin verilmemiştir. Bu kadar sıkı denetim ve yoğun

⁷⁹ Ömer Osman Umar, "Suriye'de Fransız Emperyalizmi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, s. 303; E. W. Hopkins vd., *Tarihte ve Günümüzde Misyonerlik*, (Çev.: Adnan Yazıcı, Nurer Uğurlu, Kemal Demir), Özgün Yayınevi, İstanbul 2006, s. 193.

⁸⁰ E. W. Hopkins vd., *Tarihte ve Günümüzde...*, ss. 197-212.

⁸¹ Ö. O. Umar, "Suriye'de Fransız...", s. 304; E. W. Hopkins vd., *Tarihte ve Günümüzde...*, s. 197; P. Mansfield, *A History of...*, s. 203.

⁸² A. H. Hourani, *Syria and Lebanon...*, s. 152.

sansür baskısı altında, birçok gazete kapatılmış, yazarları ve çalışanları tutuklanarak hapislere atılmışlardır.⁸³

22 Nisan 1924'te çıkarılan yeni matbuat kanunu ile gazetecilerin yayın özgürlükleri daha da sınırlandırılmıştır. Fakat Fransız manda idaresi, Suriye'de neşredilen gazetelere karşı sert bir tutum sergilerken, Lübnan gazetelerini destekleyip, tüm Suriye'ye dağıtımını serbest bırakmıştır. 1920-1925 yılları arasında Suriye'de yayınlanan milliyetçi gazeteler arasında şunlar bulunmaktadır: *Elif Ba, el-Umran, Ebu Nuvas el-Asri, el-Feyhau, Hatt-ı Bihare, el-Ümmetu, el-Vakt, el-Kişafu'l-Arabi, en-Nahletu, Saday-ı Suriye*.⁸⁴

Manda yönetiminin sonlarına doğru Suriye'deki gazetelerin sayısı artmaya başlamıştır. 1932 yılının verilerine göre siyasi gazete sayısı 18'e yükselmiştir. Bunların hemen hemen hepsi Fransız manda yönetimi ile mücadele etmişlerdir. Zamanla sayıları artan gazeteler, Şam'da 23, Halep'te 21, İskenderun'da 2, Humus 'ta 1 tane olarak yayımlanmaya devam etmiştir.⁸⁵

7. Fransız Manda Yönetiminin Sona Ermesi

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Paris yönetimi çok zorlu bir döneme girmiştir. Almanların Haziran 1940'ta Fransa'yı yenilgiye uğratmasının ardından Vichy kentinde, başkanlığına Mareşal Philip Petain'in getirildiği Nazi yanlısı Vichy Hükümeti kurulmuştur. Yeni Fransız yönetimi 5 Nisan 1941 tarihinde, köklü bir aileye mensup olan Halid el-Azm'ı Suriye'de yeni bir hükümet kurmakla görevlendirmiştir. Kısa süreli Alman askeri zaferlerinden sonra İngiliz ve Özgür Fransa (Paris) orduları, Arap askerlerin de desteği sayesinde 1941 yılı içinde Suriye ve civarındaki Vichy birliklerini dağıtmayı başarmışlardır. Böylece Özgür Fransa yönetimi bölgenin kontrolünü tekrar eline alabilmiştir. Arap kuvvetlerinin desteklerine karşılık olarak Fransız General De Gaulle, Suriye ve Lübnan'a nihai bağımsızlık konusunda bazı sözler vermiş fakat manda idaresinin, Fransa tarafından resmi olarak kaldırılmaya kadar devam edeceğini vurgulamıştır.⁸⁶

Yaşanan gelişmelerin ardından De Gaulle, İngilizlerin de baskısıyla, Suriye Anayasası'nın maddelerinin tadil edilmesine ve seçimlerin serbest bir şekilde yapılmasına izin vermiştir. Nihayet, Suriye'de 1943 yılında yapılan seçimlerde Vatan Kitleleri⁸⁷ iktidar olmuş ve parti içindeki radikal unsurların lideri olan Şükri el-Kuvvetli Suriye Devlet Başkanı, Sadallah al-Jabiri ise Başbakan olmuştur.⁸⁸ El-Kuvvetli'nin yoğun çabaları sonucunda, Fransız manda idaresinin kontrolündeki birçok ofisin idaresi, 1944 yılının sonuna kadar Suriye yönetimine geçmiştir. “*Fransa ise sosyal, kültürel ve eğitim hizmetleriyle güvenlikten sorumlu olan Levant Özel Kuvvetleri'nin sorumluluğunu üstlenmiştir.*”⁸⁹ Fransa'nın itirazlarına rağmen 1944'te Sovyetler Birliği ve ABD, 1945'te ise İngiltere, Suriye ile Lübnan'ın bağımsızlıklarını tanımışlar ve Suriye'nin tahliyesi konusunda Fransız yönetimine baskı uygulamışlardır. Açıkçası, anti-empyralist bir süper güç olarak yeni yeni ortaya çıkan Sovyetlerin Suriye'nin bağımsızlığını tanınması, Suriye için Fransız hegemonyasına karşı denge kurma imkânı sağlamıştır.⁹⁰

⁸³ Ö. O. Umar, “Suriye'de Fransız...”, s. 304.

⁸⁴ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 465.

⁸⁵ Ö. O. Umar, *Osmanlı Yönetimi...*, s. 466.

⁸⁶ Nuri Salık, *Syrian Foreign Policy: From Independence to The Baathist Coup 1946-1963*, Orion Kitabevi, Ankara 2014, ss. 102-103; P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, ss. 258-264; S. M. Bey, *Syria's Quest...*, ss. 33-34.

⁸⁷ P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, s. 9.

⁸⁸ N. Salık, *Syrian Foreign Policy...*, s. 103; A. H. Hourani, *Syria and Lebanon...*, ss. 256-257; S. M. Bey, *Syria's Quest...*, ss. 79-80.

⁸⁹ M. A. Okur, “Empyralizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, s. 151; S. M. Bey, *Syria's Quest...*, s. 116.

⁹⁰ N. Salık, *Syrian Foreign Policy...*, ss. 103-104; S. M. Bey, *Syria's Quest...*, ss. 125-127; P. Gürson, *Suriye*, ss. 39-40.

Milliyetçi tabana dayanan yeni Suriye hükümeti, herhangi bir koşul öne sürülmeden “Levant Özel Kuvvetleri”nin (*troupes speciales du levant*) ya Suriye yönetimine bırakılmasını ya da tamamen dağıtılmasını talep etmiştir. Ayrıca yeni hükümet, millî bir Suriye ordusu kuracağını da ilan etmiştir. Ancak Fransız Hükümeti, kendisine imtiyazlı bir konum yaratacak sözleşmenin yapılmasından sonra bu birliklerin Suriye’den çekeceklerini bildirmiştir.⁹¹ Fransa ile Suriye hükümeti arasında önemli bir mesele haline gelen Özel Kuvvetler, Suriyeli ve Lübnanlılardan oluşan birliklerdir. Bu askeri yapılanma aslında Fransız manda idaresinin azınlıklara dair politikalarının etkilerini en güçlü şekilde hissettirdiği alanlardan birisidir. Fransız manda yönetimi, genellikle kırsal kesimden gelen Alevi, Dürzi, İsmaili, Hıristiyan, Ermeni, Kürt ve Çerkez gibi dini ve etnik azınlıklardan oluşan bir ordu kurmuşlardı ki, rütbeli subaylar söz konusu olduğunda bu dağılım daha çok önem kazanmıştır. Hatta bazı birlikleri tamamen azınlık gruplarından meydana gelen bu askeri güç, manda yönetiminin kaldırılmasından sonra ‘Suriye ordusunun’ çekirdeğini oluşturmuştur. Ordunun bu kozmopolit durumu, “*Suriye rejiminin yapısı üzerinde, etkileri günümüze kadar devam eden belirleyici bir rol oynamıştır. İlerleyen süreçte Baasçılık hareketi, ordu içindeki Alevi, Dürzi ve kırsal kökenli Sünni subayları birleştiren bir ideoloji olarak doğacaktır.*”⁹²

Suriye’de nüfusun çoğunluğunu oluşturan Sünni Arapların, Suriye ve Lübnan Silahlı Kuvvetleri’ne dönüşecek olan bu birliklere katılmaları teşvik edilmemiştir. Bu stratejik tutum, herhangi bir cemaatin merkezi otoriteyi tehdit edecek güce sahip olmasını engellemeyi amaçlayan, ‘böl ve yönet’ politikasının bir sonucudur.⁹³ Bu askeri yapılanmada, erlerin ve daha sonra subayların, öncelikle başkent in uzağında yaşayan aşiretlerden, azınlık gruplarından, özellikle de bağımsızlık emeli beslemeyen gruplardan seçilmesine dikkat edilmiştir.⁹⁴ Özel Kuvvetler, siyasi bağımsızlıktan sonra bütün silahları, teçhizatları, askeri depoları ve kışlalarıyla birlikte Suriye milli ordusuna dâhil edilmiştir.⁹⁵

Suriyeli siyasetçiler açısından 1944-1946 yılları arasında derhal halledilmesi gereken mesele Suriye’nin siyasi bağımsızlığının gerçekleşmesidir. Emperyalist bir güç olan İngiltere başta olmak üzere diğer büyük devletlerin baskılarına rağmen Fransızlar, askeri güçlerini bölgeden çıkartmadan önce stratejik, ekonomik ve kültürel menfaatlerinin garanti altına alınması konusunda ısrarcı davranmışlardır. Bu nedenle 1945 Mayıs’ında Şam ve Halep’te gösteriler düzenlenmiştir. Fransız kuvvetleri Suriyelilerin eylemlerine misilleme olarak, Şam’ı ağır silahlarla yine bombalamışlardır. Hama ve Humus’ta ise çok ciddi çatışmalar vuku bulmuştur.⁹⁶

⁹¹ P. S. Khoury, *Syria and The French...*, s. 616; S. M. Bey, *Syria’s Quest...*, ss. 119-125.

⁹² D. K. Fieldhouse, *Ortadoğu’da Batı...*, s. 357.

⁹³ Nikolaos van Dam, *The Struggle for Power in Syria: Politics and Society under Asad and the Ba’th Party*, I.B. Tauris, London; New York 2011, s. 26. “*Fransız manda yönetimi döneminde Arap milliyetçiliğinin öncülüğünü yapan Sünni Arap zengin toprak sahipleri ve tüccar aileler, bu dönemde askerlik kariyerini küçümser bir tutum takınıyorlardı. Onlar askeri akademiye, tembel, isyankâr, eğitim düzeyi düşük ya da sosyal açıdan önemsiz kişilerin yeri olarak görüyorlardı. Milliyetçilik ruhuyla da hareket eden toplumun bu kesimi, emperyalist Fransız çıkarlarına hizmet etmemek için çocuklarını, subay olarak bile askere göndermediler. Ancak bu hareketleriyle, azınlıkların Suriye Silahlı Kuvvetleri’nde güçlü bir şekilde temsil edilmesine dolaylı olarak katkıda bulundular.*” Bkz: N. van Dam, *The Struggle for...*, ss. 26-27.

⁹⁴ N. van Dam, *The Struggle for...*, ss. 26-27; P. Gürson, *Suriye*, s. 39.

⁹⁵ S. M. Bey, *Syria’s Quest...*, s. 119.

⁹⁶ M. A. Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden...”, ss. 151-152; S. M. Bey, *Syria’s Quest...*, ss. 197-214; P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, ss. 281-282.

İngiltere'nin de baskısı ve askeri müdahale tehdidi karşısında daha fazla diretmeyen De Gaulle, ateşkes yapılması kararı almıştır. Fransız askerleri 1946 yılının Nisan ayına kadar Suriye topraklarından çekilmişlerdir.⁹⁷

SONUÇ

Suriye'de Fransız manda yönetimi dönemi, gerek ülke sınırlarının belirlenmesi gerekse de bölgenin bugünkü koşullarını dahi etkileyen gelişmelerin meydana geldiği süreç olması açısından son derece kritik bir öneme sahiptir. Açıkçası manda dönemi, günümüz Suriye'sinin ve Lübnan'ın idari yapılarının ve siyasi esaslarının temellerinin atıldığı bir dönem olarak tarihte yerini almıştır.

Hami devlet anlayışından ziyade sömürgecilik zihniyetiyle hareket eden Fransa, manda yönetimi dönemi süresince Suriye'nin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamında sömürge politikalarıyla uyumlu birçok uygulamayı hayata geçirmiştir. Hiçbir zaman meşru bir otorite olarak görülmeyen Fransız yönetimi, ülkedeki etnik ve dini farklılıkları körükleyerek bölgedeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırma yoluna gitmiştir.

Fransız manda yönetimi altındaki Suriye'de siyasi ve ekonomik hayat, Osmanlı İmparatorluğu zamanında oluşturulan sistem üzerinde yeniden inşa edilmiştir. Fransızlar, Osmanlı idarecilerinin yaptığı gibi bölgenin büyük toprak sahipleriyle ve "eşraf" olarak isimlendirilen nüfuzlu şahıs veya aileleriyle işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir. Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu zamanında olduğu gibi, manda idaresi döneminde de siyasi otoritenin, sosyal ve ekonomik gücün merkezi şehirlerdedir ve güç, şehirlerden kırsal kesimlere doğru yayılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin bölgeyle olan tarihsel bağlarının sadece "Hatay meselesiyle" sınırlanamayacak kadar geniş bir yelpazede olduğu ortaya çıkacaktır.

Manda döneminde Fransa'nın Suriye'de yüzleştiği bazı sıkıntılar ve uyguladıkları siyasi stratejiler, bugün Suriye'de meydana gelen gelişmeleri tahlil ederken faydalı olmaktadır. Örneğin, bu dönemde Fransızların Suriye'yi bölgesel devletler şeklinde taksim edip, bunları "Suriye Federasyonu" çatısı altında örgütlemesiyle, farklı mezhepsel ve etnik kimliklere sahip grupların, bugün 'Suriyeli' çatısı altında birleştirilerek Suriye'nin bütünlüğünün korunması tartışmaları arasında ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Ayrıca, Suriye'nin idari yapısı açısından son derece önemli olan Suriye anayasası hakkında manda dönemi boyunca yapılan tartışmaların analizi, günümüzde bütün farklı etnik ve dini grupları kucaklayan ve onlara yeterli temsil hakkı veren bir Suriye anayasası hazırlama çabalarının yorumlanması açısından da önem taşımaktadır. Bunlardan başka, Fransızların baskı, sindirme ve sömürü politikalarına karşı Suriyelilerin isyan etmesiyle, bugün iç savaşın yaşandığı Suriye'de muhaliflerin, daha fazla özgürlük, anayasal tanınma ve sindirme politikalarının terk edilmesi gibi taleplerle yönetime isyan etmeleri kısmen de olsa örtüşmektedir. Aslında, ilk örnekte her ne kadar gayrimeşru bir otoriteye karşı ayaklanma söz konusu olsa da, bugünkü Suriye yönetiminin de meşruiyetinin sorgulandığı unutulmamalıdır.

Fransız manda yönetiminin bir mirası olan Suriye'deki ordu, ülkenin geleceğini belirlemesi açısından çok önemli bir konuma sahiptir. Manda yönetimi döneminde genellikle azınlıklara dayanılarak oluşturulan Suriye ordusu, bağımsızlıktan sonra ülkedeki siyasi hayatın nasıl şekilleneceği konusunda etkin rol oynamıştır. Ayrıca son dönemde Suriye ordusunun, farklı etnik köken ve mezheplerden meydana gelen 'muhalif grup' veya 'rejim taraftarı'

⁹⁷ N. Salık, *Syrian Foreign Policy...*, ss. 103-104; P. Gürson, *Suriye*, s. 40; P. A. Shambrook, *French Imperialism...*, ss. 284-287; S. M. Bey, *Syria's Quest...*, ss. 224.

subaylar şeklinde ayrışması, manda idaresi döneminde orduda temeli atılan mozaik yapılanmanın bir sonucudur.

Gerek bahsedilen meşruiyet problemleri yüzünden, gerekse de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın bozulan iktisadi ve idari yapısının bir sonucu olarak, Suriye'deki Fransız yönetimi en başından beri 'istikrarsız' bir görüntü arz etmiştir. Bu istikrarsızlık hali bağımsızlık sonrasında Suriye'nin ve Lübnan'ın siyasi, sosyal ve ekonomik hayatına sirayet etmiştir. 1920'lerde, Suriye halkının etnik, dini ve geleneksel değerlerini dikkate almadan uygulanan Fransız politikalarının üzerinden yüzyıla yakın zaman geçmiş olmasına rağmen, etkileri bugün iki ülkede hala hissedilmektedir. Günümüzde Suriye'de yaşanan etnik ve mezhep temelli çatışmalar ve kaos ortamı, aslında Fransızların bıraktığı sorunlu mirasın bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Çatışma ve tefrika tohumları Suriye'nin bugün bile istikrara kavuşmasına engel teşkil etmektedir. Ayrıca, Fransa'nın azınlıklar üzerine yoğunlaşan ve onları ön plana çıkaran idari, ekonomik, eğitim ve kültür politikaları, Suriye'de Nusayri (Alevi) grubunun, Lübnan'da ise Marunîlerin iktidarlarının zeminini hazırlamıştır ki, bugün iki ülkenin idaresini de bahsedilen azınlıklar üstlenmiş durumdadır.

KAYNAKÇA

- Acar, İrfan C., *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, TTK, Ankara 1989.
- Bağlıoğlu, Ahmet, *Orta Doğu Siyasi Tarihinde Dürziler*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006.
- Barr, James, *Kırmızı Çizgi, Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi*, (Çev.: Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016.
- Bey, Salma Mardam, *Syria's Quest For Independence 1939-1945*, Ithaca Press, Beyrut 1997.
- Blake, Gerald H. ve Drysdale, Alasdair, *The Middle East and North Africa: A Political Geography*, Oxford University Press, New York 1985.
- Burke, Edmund, III, "A Comparative View of French Native Policy in Morocco and Syria, 1912-1925", *Middle Eastern Studies*, C. 9, S. 2, ss. 175-186.
- Cemal Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Âliye-i Divan-ı Harb-i Örfîsi*, (Yay. Haz.: Ayşe H. Aydın), Arba Yayınları, İstanbul 1993.
- Cleveland, William L. ve Bunton, Martin, *A History of the Modern Middle East*, Westview Press, Boulder 2009.
- Çelenk, Selim, *Hatay'ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları*, (Yay. Haz.: Günay Çelenk), Antakya Gazeteciler Cemiyeti, Antakya 1997.
- Dam, Nikolaos van, *The Struggle for Power in Syria : Politics and Society under Asad and the Ba'th Party*, I.B. Tauris, London ; New York 2011.
- Fieldhouse, David K., *Ortadoğu'da Batı Emperyalizmi, 1914-1958*, (Çev.: Merve Şahin), Tarih&Kuram Yayınları, İstanbul 2018.
- Gürson, Poyraz, *Suriye*, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara 2010.
- Hopkins, E. W. vd., *Tarihte ve Günümüzde Misyonerlik*, (Çev.: Adnan Yazıcı, Nurer Uğurlu, Kemal Demir), Özgün Yayınevi, İstanbul 2006.
- Hourani, Albert H., *Arap Halkları Tarihi*, (Çev.: Yavuz Alogan,) İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

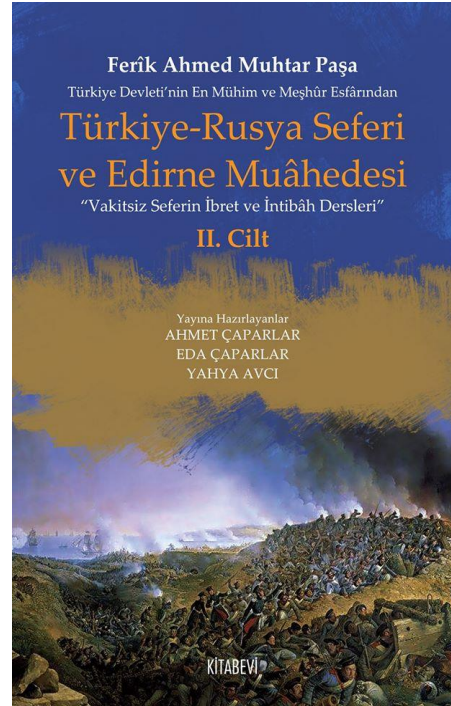
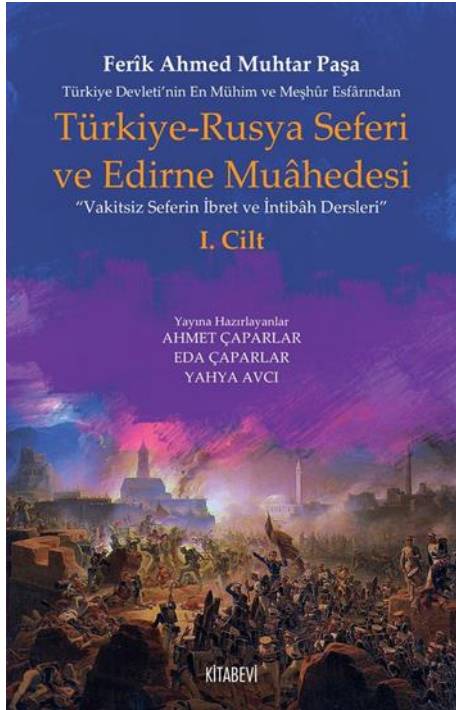
- Hourani, Albert H., *Syria and Lebanon: A Political Essay*, Oxford University Press, London 1946.
- Kasalak, Kadir, *Milli Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, 1908-1918*, (Çev.: Türkan Yöney), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Kedourie, Elie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914-1939*, Frank Cass, London; Portland 2000.
- Khoury, Philip S., *Syria and The French Mandate 1920-1945*, Princeton University Press, New Jersey 1987.
- Longrigg, Stephen H., *Syria and Lebanon Under French Mandate*, Oxford University Press, Beirut 1972.
- Mansfield, Peter, *A History of The Middle East*, Penguin Books, London 2003.
- Maoz, Moshe, *Asad : The Sphinx of Damascus : A Political Biography*, Grove Weidenfeld, New York 1989.
- Meray, Seha L. ve Olcay, Osman, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977.
- Neep, Daniel, *Occupying Syria Under The French Mandate, Insurgency, Space and State Formation*, Cambridge University Press, New York 2012.
- Okur, Mehmet Akif, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye’de Fransız Mandası”, *bilig*, S. 48, ss. 137-156.
- Özçelik, İsmail, *Milli Mücadele’de Güney cephesi (Urfa) (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003.
- Provence, Michael, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Austin 2005.
- Salık, Nuri, *Syrian Foreign Policy: From Independence to The Baathist Coup 1946-1963*, Orion Kitabevi, Ankara 2014.
- Shambrook, Peter A., *French Imperialism in Syria, 1927-1936*, Ithaca Press, Lebanon 1998.
- Şahin, İsmail vd., “Ortadoğu’da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 38, ss. 241-262.
- Umar, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.
- Umar, Ömer Osman, “Suriye’de Fransız Emperyalizmi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, ss. 297-310.
- Yamaç, Müzehher, “Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918 - 1940)”, *Bellekten*, C. LXXXII, S. 295, ss. 1154- 1184.
- Yavuz, Bige, “1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması’nın Hazırlık Aşamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 8, S, 23, ss. 273-308.
- Zeine, Zeine N., *The Struggle for Arab Independence: Western Diplomacy & The Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*, Khayat's, Beirut 1960.

Kitap İncelemesi/ Book Review

“Ferîk Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti’nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhedesi -Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri-*, (Yay. Haz. Ahmet Çaparlar-Eda Çaparlar-Yahya Avcı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, ISBN: 978-605-7819-16-1 (Takım), Cilt 1=XXXIV+419 s; Cilt 2=XVIII+330 s.”

Mustafa ÇABUK*

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 23/12/2019 Düzeltme/Revised: 25/12/2019
Kabul/Accepted: 26/12/2019*

* Dr. Öğr. Üyesi; Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, cabukm@yahoo.com

General Ahmed Muhtar Pasha, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhede-i Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri-*, (Production Editors: Ahmet Çaparlar-Eda Çaparlar-Yahya Avcı), Kitabevi Publications, İstanbul 2019, ISBN: 978-605-7819-16-1 (Team), Volume 1=XXXIV+419 p; Volume 2=XVIII+330 p.

EXTENDED SUMMARY

In the 19th century, there had been a period in the Ottoman Empire where significant changes occurred in the historiography as well as administrative, political and military fields. One of the breaking points in Ottoman historiography was the fact that intellectuals who were sent to Europe for education in the process of westernization and reforms learned foreign languages and could read different books written in foreign languages in the field of history. Compared to the previous ones, the intellectuals who learned different languages also used foreign state records without being dependent on the Ottoman records. In this way, the dynasty-centered Ottoman histories, along with monographic features of the voyage, victory, biography and social history has led to the emergence of synthesis research.

These works, which are prepared by comparing different records and documents, are still up to date as they are considered as an important criterion in modern historiography. It also needs to be transferred to contemporary educational alphabets to make it available to the public or the researchers from different disciplines. Besides, many years have passed since the publication date of the book and these publications are not available in the market or a few copies remain in the libraries. These factors make it compulsory to translate these important works into the Latin alphabet.

This work, which was prepared by Ahmet Çaparlar, Eda Çaparlar, and Yahya Avcı by being transferred to the Latin Alphabet, this work was written by Ferik Ahmed Muhtar Pasha (1861-1926), who worked as a teacher in Pangaltı Mekteb-i Harbiyye for many years. He has also worked at many governmental levels and founded the Müze-i Askerî (Military Museum) and served as its director. Although the writing process was not fully specified, it was completed in 1926 but published in 1928 after his death. The full print of the first edition of the work; *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhede-i Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri-* consists of two volumes.

The translated work has been published in two volumes, faithful to the first edition. The work is written following “*Çeviriyazı Metinlerde Uyulacak Esaslar*” with the guidelines of the Turkish Historical Society for post-Tanzimat texts. Also published in October 2019 by Kitabevi Yayınları, which has a respectable place with its works published in social and human sciences. As the preface of the editors stated in the transcript, the language and expression of the author have been loyal and no intervention has been made. Necessary punctuation marks have added only in places that will cause narration disorder. Also, printing errors, typographical errors and various corrections in the original text have indicated by markings made in the text or explanations in the footnote.

The contents of the work have been re-created by the editors for completeness and a detailed index has been added at the end of each volume to facilitate the reading of the text. As it is known, generally there is no index section in Ottoman Turkish books and this situation often makes it difficult to reach the desired information. In this sense, the inclusion of the sequence facilitates access to relevant sections for researchers. Besides, work is often cited in the original text of the book “*1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhede-i Atlı Eserin Birinci ve İkinci Cildine Ait Krokilerin Listesi*” which was published by the Büyük Erkân-ı Harbiyye Reisliği in Ankara in 1930. The above-mentioned work is placed at the end of Volume 2 in this work which is prepared for publication and it is given with the addition of CD in order to maintain the resolution of maps and sketches.

Although this work was prepared in the first quarter of the 20th century, it is not easily understood in terms of language and expression. The fact that Arabic and Persian compositions are used in the text makes it necessary for the researchers who want to benefit from this work to read with the help of a dictionary. Of course, this situation is also remarkable in terms of showing the knowledge, cultural accumulation and intellectual level of an officer in the Ottoman military staff to different languages. Because, when we look at the languages of the sources used in the work, it is extremely important for our modern military historiography to use the resources of other contemporary states where not only Turkish sources are adhered to.

The author frequently refers to the importance of the science of history and draws attention to the importance of military organization and military history consciousness in the formation of states and the continuation of their existence. He also mentions the importance of history and states that military institutions can only be realized with the art of war. In this context, which has an important place in the world military history and

famous, Gustav Adolf, Prince Eugene de Savoie, Prince Aiken, Sultan Mehmed, Napoléon Bonaparte, Marshal Moltke, Marshal Goltz, Marshal Oyama, Marshal Hindenburg, General Ludendorff, French Marshal Joffre, Marshal Foch, and British Marshal Allenby emphasizes the importance of their representatives and strategies. As a result, this book, which consists of two volumes and deals with the important breaking points of the Ottoman Empire in the 19th century, is still used as the main reference book by many researchers today. For this reason, this work, which was converted into the Latin alphabet and re-published, is presented to the service of researchers and meets an important need.

19. Yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde idârî, siyasi ve askerî alanlarda olduğu gibi tarih yazımında da önemli değişimlerin meydana geldiği bir zaman süreci olmuştur. Batılılaşma ve reformlar sürecinde, eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilen aydınların yabancı dil öğrenmesi, tarih alanında yazılmış farklı dilleri okuyabilmeleri Osmanlı tarih yazıcılığında da önemli gelişmelere neden olmuştur. Farklı diller öğrenen aydın zümrenin eskiye nazaran, sadece Osmanlı kayıtlarına bağlı kalmadan yabancı devlet kayıtlarını da kullanması, mukayese ve tahlil yapma imkanına kavuşmaları, nitelikli sefer, zafer, biyografi ve sosyal tarih içerikli sentez araştırmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır¹.

Farklı kayıt ve belgelerin karşılaştırması yapılarak hazırlanan bu tür eserler, modern tarih yazımında da riayet edilmesi gereken önemli bir ölçüt olarak değerlendirildiği için tarih dışındaki farklı disiplinlerden araştırmacıların veya umumun hizmetine sunulması bakımından çağdaş eğitim alfabelerine aktarılması gerekmektedir. Ayrıca mevzubahis eserlerin yayım tarihi üzerinden uzun yıllar geçmesi; bu yayınların piyasada bulunmayışı veya muhtelif kütüphanelerde sadece birkaç nüsha olarak kalmalarına yol açmaktadır. Söz konusu etkenler ise önemini koruyan bu eserlerin Latin Alfabeti'ne çevrilmesini zorunlu kılmaktadır.

Ahmet Çaparlar, Eda Çaparlar ve Yahya Avcı tarafından Latin Alfabeti'ne aktarılmak suretiyle yayına hazırlanan eser, Pangaltı Mekteb-i Harbiyye'de uzun yıllar muallimlik yapan ve birçok devlet kademesinde görev aldıktan sonra Müze-i Askerî (Askeri Müze)'yi kurarak, söz konusu müzede müdürlük görevinde bulunan Ferik Ahmed Muhtar Paşa (1861-1926)² tarafından kaleme alınmıştır. Yazım süreci tam olarak belirtilmemiş olmakla beraber, 1926 yılında tamamlanan ve vefatından sonra 1928 yılında yayımlanan eserin ilk baskısının tam künyesi; *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhedesi -Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri-* adını taşımakta ve iki ciltten oluşmaktadır. Yazar eserini *Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya ithaf etmiştir*. Birinci

¹ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1 (2013), s. 283-284.

² Müellifin hayatı ve yayına hazırlanan diğer eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. [Yazar Yok], "Ahmed Muhtar Bey Efendi", *Malûmât*, No. 61 (12 B 1314/ 17 Aralık 1896), ss. 265; Reşat Ekrem Koçu, "Ahmed Muhtar Paşa", *İstanbul Ansiklopedisi*, Tan Matbaası, C.1, İstanbul 1958, ss. 397-398; Tülin Çoruhlu, "Ahmed Muhtar Paşa, Ferik", *TDVİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 106-108; Eda Çaparlar, Ferik Ahmed Muhtar Paşa'nın Malûmât Dergisi'ndeki Yazılarının Harp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay 2019; Sacit Uğuz-Eda Çaparlar, "Ferik Ahmed Muhtar Paşa'nın Malûmât Dergisi'nde Yayımlanan Harp Tarihi ve Savunma Sanayiine Dair Yazıları", *KAUSBED (Kaşkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına-)*, 2019 Ek Sayı, ss. 337-359; Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Muhârebât-ı Meşhûre-i Osmanîyye Albümü (Meşhûr Osmanlı Muhârebeleri Albümü)*, (Bugünkü dile çeviren: Öğ. Alb. Kemal Yılmaz), Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1971; a.mlf., *Feth-i Celil-i Kostantuniyye*, Bedir Yayınları, İstanbul 1994; a.mlf., *Sen Gotar'da Osmanlı Ordusu*, (Yay. Haz. Raif Karadağ), Emre Yayınları, İstanbul 2005; a.mlf., *İstanbul'un Fethi 1453*, (Yay. Haz. Yakamoz Yayınları), İstanbul 2012; a.mlf., *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafası 1853-54 Tuna Seferi*, (Yay. Haz. Gültekin Yıldız-Fatih Tetik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014; a.mlf., *Bahriyede Zafer Rehberi (Rehber-i Muzafferiyat-ı Bahriyye)*, (Yay. Haz. Ali Fuat Örenç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

cildin iç kapağında eserin vücuda geliş süreci ve amacıyla ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır:

“*Mekteb-i Harbiyye’de Erkân-ı Harbiyye sınıflarına -Türkiye muhârebât-ı meşhûresi tedkîkât ve münâkaşâtı dersleri sırasında- tadrîs kılınıktan sonra âhîren yeniden ta’dîl ve ıslâh ve umûmun istifâdesi nokta-i nazarından dahî tevsî ve ikmâl kılınmış bulunmakla bi’l-cümle zâbitânımızın ve bilhassa Erkân-ı Harbiyye Mekteb-i zâbit şâkirdânıyla sâir mekâtib-i askeriyemiz şâkirdânı ve umûm Türk şübbân ve kâri’ünün inzâr-ı tedkîk ve mütâlaalarına arz ve vaz’ kılınmıştır*”

Eserin hazırlanış sürecini ve içeriğini olgunlaştıran verilerin Harbiye Mektebi’nde verilen dersler ile dersler sırasında yapılan münazaralardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Çeviriyazı edilmiş eser, ilk baskıya sadık kalınacak şekilde yine iki cilt olarak yayımlanmıştır. Eserin 1. Cildi, genel olarak 1828 Seferi’ne ayrılmıştır. Öncelikle; *Eserin Me’hazları, Mukaddime-i Kitâb* ve sefer öncesi Osmanlı Devleti’nin genel durumunu değerlendiren *Ma’lûmât-ı Umûmiyye* bölümleriyle metne giriş yapılmıştır. Eserin Me’hazları başlığı altında Moltke’nin *Campagnes des Russes Dans La Turquie d’Europe en 1828 et 1829 Traduit de l’allemand*; Felix Fonton’un *La Russie dans l’Asie Mineure ou Campagnes du Maréchal Paskévitch en 1828 et 1829*; Major V. Sternegg’sin *Schlachten Atlas des XIX Jahrhunderts: Der Russisch-Turkische Krieg 1828-29 in Europa und Assien* gibi askerî tarih için otorite olarak kabul edilen eserlerin önemi ve muhtevaları hakkında bilgiler verilmektedir. Yabancı askerî tarihlerin yanında Osmanlı saray teşkilatı hakkında önemli veriler sunan *Tarih-i Atâ*; *Enderûn Târihi* gibi kaynakların yanı sıra II. Mahmud döneminin hadiselerini kaleme alan *Gülşen-i Maârif*; *Tarih-i Cevdet*; *Üss-i Zafer* ve *Tarih-i Lûtfî* gibi Osmanlı vakayinamelerinin bu eserin oluşmasındaki temel kaynaklar olduğu zikir edilmektedir. (C. I, s. XXII-XXV).

Mukaddime-i Kitâb’da tarih ilminin önemine değinen yazar, devletlerin oluşmasında ve varlıklarını devam ettirme sürecinde askerî teşkilatın ve askerî tarih şuurunun önemine dikkat çekmektedir. Tarihin önemine de değinerek, askerî müesseselerin ancak ve ancak savaş sanatıyla gerçekleştirilebileceğini “*Tarih mâziden istikbâle mes’ûd geçmek için hâl’de esbâb hazırlanan vâsıta’dır. Esfâr ve muhârebât, muvaffakiyetli bir sûrette fenn-i harb yanî sevkü’l-ceyş ve ta’biyetü’l-ceyş ile yapılır*” cümleleriyle ifade etmektedir. Bu bağlamda dünya askerî tarihinde önemli bir yere sahip ve ün salmış olan Gustav Adolf, Prens Eugène de Savoie, Prens Aiken, Fatih Sultan Mehmed, Napoléon Bonaparte, Mareşal Moltke, Mareşal Goltz, Mareşal Oyama, Mareşal Hindenburg, General Lodendorf, Fransız Mareşali Joffre, Mareşal Foch ve İngiliz Mareşali Allenby gibi harp sanatının önde gelen temsilcilerinin ve onlara ait stratejilerin önemini vurgulamaktadır (C. I, s. XXVII).

Yazar, 19. ve 20. yüzyılda dünyanın önde gelen askerî güçlerinden Almanya’yı örnek vererek, söz konusu devletin harp okullarındaki askerî eğitime ve derslerin içeriğine işaret etmektedir. Askerî okullarda verilen harp tarihi derslerinin ve harita merkezli öğretimin önemini ifade eden Muhtar Paşa, “*her millet tarih-i harb ve bi’l-hassa kendi tarih-i harb-i millisini tetebbu etmek, iyi bilmek mecburiyetindedir*” diyerek millî tarih şuurunun gerekliliğine değinmektedir (C. I, s. XXVII). Bu çerçevede 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’ne işaret eden yazar, harbin Osmanlı Devleti açısından doğurmuş olduğu felaketleri sıralamaktadır. Harbe hazırlıksız girildiğini ve büyük bir hezimet ile sonuçlandığını belirterek, buna rağmen ders çıkarılmadığı gibi sonrasında da büyük felaketler ile karşılaşıldığını yazmaktadır. Yazar, tarihi hadiselerden gerekli dersler çıkarılmadığı takdirde aynı yenilgilerin ve başarısızlıkların birbirini takip edeceğini vurgulamaktadır. Diğer milletlerin askerî tarihlerinde de benzer hadiselerin yaşandığını belirten yazar, 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi ve diğer ulusların benzer hadiseleri arasında şu kıyaslamayı yapmaktadır:

“Bu kitâb da mevzû-i bahs 1244-45 Seferi de Türkler için bir débâclédir; müdhîş bir hezîmet, felâketâver bir bozgundur. 1806'da Yena Prusyalılar için, 1777'de Rossbach 1870-71'de Sedan, Metz Fransızlar için ise 1828-29'da Külefce, Kayınlı Türkler için odur; Fakat Yena'dan ve emsâline ders-i ibret alan Prusyalılar 1870-71 Seferi'nden koca bir Alman İmparatorluğu çıkardılar. Rossbach ile Sedan, Metz'i unutmayan Fransız eâzımı Fransız Milleti'nin hâb-ı gafletten uyandırmakla silâh-ı hamîyyete sarılan Fransızlar Cihan Harbi'nde umulmadık yararlıklar gösterdiler: Sükût etmek üzere bulunan Paris'i Marne Muhârebesi'nde bir darbe ile kurtardıkları gibi şiddet-i müdâfa'asıyla müştêhîr bir Verdun çıkardılar; nuhbe-i âmâl edinmiş buldukları Alsace ve Lorraine'i, Metz ile Strasbourg'u istirdâd ettikten, Almanlardan intikâm aldıktan başka ehl-i salîb muhârebâtından berî benimsedikleri Suriye kıt'a-i ma'mûre ve vesâsını yedlerine geçirdiler; Fas iklim-i cesîmini -Cezayir, Tunus- yutmak haline geldiler. Biz ise gayr-ı kâfi ve vesâit ile vakitsiz açılmış 1244-45 seferi-i elîminin müdhîş hezîmet ve zâyîâtından ibret ve intibâh dersleri almamış veya almakta pek batâet göstermiş, herhâlde mâzî felâketlerinden mes'ûd bir istikbâl çıkarmak için hiç çalışmamış veya pek geç ve pek gevşek davranmış, Selim Hân-ı Sâlis ve Mahmud Hân-ı Sâni devirlerindeki ilk teceddüdâtı Abdülmecid Hân devrinin Tanzîmât ve teşebbüsât-ı teceddüd-kârîsini hüsn-i niyyet ve fa'âliyet ile takîb edememiş bulunduğumuzdan felâketler, zâyîât yek-dîğeri tevâlî etmiştir.” (C. I, s. XXVII).

Ma'lûmât-ı Umûmiyye başlığı altında 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'ne sebep olan olaylar ve kişiler üzerinde duran yazar, Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ve Mora ile Balkanlar'daki ayaklanmalar hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Harbin başlamadan önce alt yapısını oluşturan etkenler uzun uzun anlatılarak, taraflar arasında harbe gerekçe oluşturan nedenler açıklanmıştır.

1. cilt genel olarak 1828-1829 Osmanlı-Rus-Harbi'nin Batı cephesinde, Rumeli ve Bulgaristan coğrafyasında geçen hadiseleri içermektedir. Ayrıca harp esnasında hem Osmanlı Devleti'nin hem de Rusya'nın askerî gücünün mukayesesi verilerek, her iki tarafın sefer planları ve önemli askerî karşılaşmalarının yaşandığı Varna, İbrail ve Silistre civarındaki çarpışmalar detaylı bir şekilde sunulmaktadır. Yazar, *Tekmile-i Sefer: 1244 Seferi'nin Hey'et-i Umûmiyyesi Hakkında Müellif-i Kitâbın Beyânât ve Mütâla'ât ve Münâkaşât-ı Husûsiyyesi* başlığı altında ise kendi kişisel görüşlerini belirtmek suretiyle harbe yol açan hadiseleri ve kişileri, 1828 Seferi'nde aktif rol oynamış olan başta Sultan II. Mahmud olmak üzere Tepedelenli Ali Paşa, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Hüsrev Paşa, Firârî Ahmed Paşa, İşkodralı Mustafa Paşa, Benderli Selim Mehmed Paşa, Ömer Viryoni Paşa, Darendeli İzzet Mehmed Paşa, Sirozlu Yusuf Paşa, Arnabud Reşid Mehmed Paşa, Ağa Hüseyin Paşa, Esad Paşa, Aliş Paşa, Hacı Saib Efendi, Esad Efendi, Hüsnü Bey, Pertev ve Akif Efendiler, Sıdkızâde Necib Efendi ve İzzet Molla hakkında değerlendirmeler yapmaktadır (C. I, s. 234-392).

Yazar, 2. ciltte 1829 yılı olaylarını ele almış olup, 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nin Doğu cephesinde; özellikle de Erzurum, Kars, Ardahan, Batum, Ahıska ve çevresinin Rusların eline geçmesini aktarmaktadır. Söz konusu Doğu cephesinde Osmanlı Devleti'nin askerî yenilgileri ile neticelenen Kayınlı Meydan Muharebesi, Erzurum'un işgali, Bayburt Meydan Muharebeleri hakkında ayrıntılı veriler verilerek, harbin neticelenmesinin alt yapısının oluşturulmasıyla taraflar arasında yapılan Edirne Muâhedesi'nin şartları sebebiyle, Osmanlı heyetini eleştirmektedir.

2. cildin *Hâtîme-i Kitâb* başlığı altında ise dönemin önemli olaylarından Garp Ocakları'nın genel durumu ve Fransızların Cezayir'i istila etmeleri, İşkodralı Mustafa Paşa İsyanı, Pirlepe Muhârebesi, Sofya ve Niş Olayları, Bosna İhtilâli, Priştine Vak'ası, Yanya İhtilâli, Arnavutluk ıslahatları ele alınmıştır. İlaveten Anadolu'da Ankara, Kayseri, Zile

Olaylarının yanı sıra Aydın havalisinde meydana gelen Keloğlan İsyanı ve Tosya İhtilâli ele alınmıştır. Eserde, sefer esnasında meydana gelen olaylar silsilesinden Bağdat İsyanı ve isyan sırasında yaşanan çarpışmalar ve Kölemen Ocağı'nın susturulması, Bağdat Valisi Dâvud Paşa'nın isyanı neticesinde meydana gelen çarpışmalar, Sayda Vak'ası, Şam İhtilâli, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı sonucunda oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır Ordusu'nun Suriye ve Anadolu'ya yapmış olduğu sefer ve çarpışmalar hakkında ayrıntılı açıklamalar verilmektedir. Bölüm sonunda ise Mısır Meselesi'nin nihayete kavuşması açıklanmaktadır.

1. ciltte olduğu gibi 2. ciltte de yazarın kendi görüş ve fikirlerini paylaştığı *Tekmîle-i Sefer: 1245 Seferi'nin Hey'et-i Umûmiyyesi Hakkında Müellif-i Kitâbın Beyânât ve Mütâlâât ve Münâkaşât-ı Husûsiyyesi* başlığı yer almaktadır. Bu kısımda yine sefere vakitsiz girildiğini ve sefer esnasında Osmanlı Ordusu'ndaki yönetici kadrosunun hatalarına, küstürülen komutanlara dikkat çeken yazar, Edirne Muâhedesi için görevlendirilen heyetin yanlışlarını dile getirmektedir. Diploması bilmeyen insanların doğurmuş olduğu sonuçların Osmanlı tebaasına yüklediğini ve sefer sonunda ağır maddi tazminatın ödendiği ifade edilmiştir.

Yazar, 2. cildin sonuna ise *Tezyîlât* başlığı altında 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nin başlamasından evvel Osmanlı bürokrasisi arasındaki ihtilafları, harb aleyhinde yayımlanan muhtelif risaleleri ek olarak vermektedir. Bunlar; Keçecizâde İzzet Molla Lâyıhası, Haremeyn Müfettişi Keçecizâde İzzet Molla'nın harb aleyhindeki lâyihasına Akif Paşa tarafından yazılıp Reîsülküttâb Pertev Paşa tarafından düzeltmeler ve ilaveler yapılarak yayımlanan Lâyıha Reddiyesi'dir. Ardından harb öncesi Rusların Osmanlı topraklarına yapmış oldukları saldırılar ve tacizleri dünya kamuoyuna sunmak amacıyla hazırlanan beyanname sureti eklenmiştir. Ayrıca söz konusu ekler arasında Rusya'nın Tuna'yı geçtikten sonra Bulgaristan halkına hitaben dağıttığı ilan, yine seferin sonlarına doğru Rumeli halkının ileri gelenlerine Aydos'da Rus Ordusu Başkumandanı'nın tarafından verilen bildiri ve Eylül 1829'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanarak 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'ne Edirne Muâhedesi'nin antlaşma hükümleri eklenmiştir. Yazar tarafından 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi sırasında önemli görülen olayları ve muharebelerin yaşandığı bir tarih cetveli verilerek, 2. cildin sonunda geniş ve açıklamalı bir bibliyografyaya yer verilmiştir.

Eser, Latin Alfabesi'ne çevrilirken umumiyetle Türk Tarih Kurumu'nun Tanzimat sonrası matbu metinler için yayınladığı "Çeviriyazı Metinlerde Uyulacak Esaslar"³ kılavuz kurallarına riayet edilerek hazırlanmış ve Kitabevi yayınları tarafından Ekim 2019'da iki cilt halinde yayımlanmıştır. Yayına hazırlayanların önsözde belirttiği üzere çeviriyazı metninde, yazarın dil ve anlatım biçimine sadık kalınmış ve herhangi bir müdahaleye gidilmemiştir. Sadece anlatım bozukluğuna sebep olacak yerlerde gerekli noktalama işaretleri eklenmiş ve yine orijinal metindeki baskı hataları, yazım yanlışları ve muhtelif düzeltmeler metin içinde yapılan işaretlemeler veya dipnottaki açıklamalar ile ifade edilmiştir.

Eserin içindekiler bölümü, bütünlük arz etmesi bakımından yayına hazırlayanlar tarafından yeniden oluşturulmuş ve her cildin sonuna metnin okunmasını kolaylaştırmak amacıyla ayrıntılı birer dizin eklenmiştir. Dizinin eklenmesi, araştırmacılar açısından ilgili kısımlara ulaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca kitabın orijinal metninde sıklıkla atıfta bulunulan fakat eserin yayımlanmasından (1926) iki yıl sonra, 1930'da ayrı olarak "1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhedesi Adlı Eserin Birinci ve İkinci Cildine Ait Krokilerin Listesi" adıyla Büyük Erkân-ı Harbiyye Reîsliği bünyesinde Ankara'da neşr edilen kitapçık ise yayına hazırlanan metinde, 2. cildin sonuna yerleştirilmiş olup, ayrıca harita ve krokilerin çözünürlüklerini korumak adına CD ilavesiyle verilmiştir.

³ <https://www.ttk.gov.tr/makale-surec/makale-yayin-surec/> (Erişim: 15.12.2019).

Yayına hazırlanan eser, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınmasına rağmen dil ve anlatım biçimi bakımından kolayca anlaşılabilir kitap değildir. Arapça, Farsça terkiplerin metin içerisinde fazla kullanılması, bu eserden faydalanmak isteyen araştırmacıların sözlük yardımı ile okumasını gerekli kılmaktadır. Elbette ki bu durum aynı zamanda Osmanlı askerî kadrosunda yer alan bir subayın farklı dillere olan aşinalığını, kültürel birikimini ve entelektüel seviyesini de göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira eserde kullanılan kaynakların dillerine bakıldığında sadece Türkçe kaynaklara bağlı kalınmadığı ve diğer çağdaş devletlerin kaynaklarına da başvurulması modern askerî tarihçiliğimiz açısından son derece önemli bir husustur.

Netice itibariyle iki ciltten oluşan ve Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki önemli kırılma noktalarını ele alan eserin Latin Alfabesi'ne aktarılarak yeniden yayımlanıp, araştırmacıların hizmetine sunulması önemli bir ihtiyacı karşılamaktadır.